

वयानुरूप समकक्ष वर्गात प्रवेश घेतलेल्या
मुलांच्या विशेष प्रशिक्षणासाठी

शिक्षक मार्गदर्शिका

समग्र शिक्षा अंतर्गत

राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद, महाराष्ट्र, पुणे.

वयानुरूप समकक्ष वर्गात प्रवेश घेतलेल्या मुलांच्या विशेष प्रशिक्षणासाठी

शिक्षक मार्गदर्शिका

- **प्रवर्तक :** शालेय शिक्षण व क्रीडा विभाग, महाराष्ट्र शासन.
- **प्रकाशक :** राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद, महाराष्ट्र, पुणे.
- **प्रेरणा :**
मा. आय. ए. कुंदन (भा.प्र.से.)
प्रधान सचिव, शालेय शिक्षण व क्रीडा विभाग, मंत्रालय, मुंबई.
मा. प्रदीपकुमार डांगे, (भा.प्र.से.)
राज्य प्रकल्प संचालक, समग्र शिक्षा, महाराष्ट्र प्राथमिक शिक्षण परिषद, मुंबई.
- **मार्गदर्शन :**
मा. सूरज मांडरे, (भा.प्र.से.)
आयुक्त (शिक्षण), महाराष्ट्र राज्य, पुणे.
- **संपादक :**
राहुल रेखावार, (भा.प्र.से.)
संचालक, राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद, महाराष्ट्र, पुणे.
- **कार्यकारी संपादक :**
डॉ. शोभा खंदारे
सहसंचालक, राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद, महाराष्ट्र, पुणे.
- **सहसंपादक :**
डॉ. नेहा बेलसरे, उपसंचालक, राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद, महाराष्ट्र, पुणे.
वर्षारानी भोपळे, विभागप्रमुख, समता विभाग, राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद, महाराष्ट्र, पुणे.
- **संपादन सहाय्य :**
सुजाता सावंत, कार्यक्रम अधिकारी, राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद, महाराष्ट्र, पुणे.
- **प्रथम आवृत्ती :** ऑक्टोबर २०१२
पुनर्मुद्रण : मे २०२४ (विनामूल्य वितरणासाठी)
- **अर्थसाहाय्य :** समग्र शिक्षा, महाराष्ट्र प्राथमिक शिक्षण परिषद, मुंबई.
- **मुद्रक :** रुना ग्राफिक्स, पुणे.
- © सर्व हक्क प्रकाशकाच्या स्वाधीन.

“सदर पुस्तिका शालेय ग्रंथालयात जमा करावी.”

वयानुरूप समकक्ष वर्गात प्रवेश घेतलेल्या
मुलांच्या विशेष प्रशिक्षणासाठी

शिक्षक मार्गदर्शिका

राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद, महाराष्ट्र, पुणे.

मनोगत

'बालकांचा मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा हक्क अधिकार अधिनियम २००९' राज्यात दि. १ एप्रिल, २०१० रोजी कार्यान्वित झाला आहे. सदर कायद्यांतर्गत ६ ते १४ वयोगटातील प्रत्येक बालकास शाळेत दाखल करणे, बालकांनी नियमित शाळेत येणे आणि त्याला दर्जेदार शिक्षण मिळणे हा हक्क प्राप्त झाला आहे. शाळेत कधीही दाखल न झालेली बालके, ज्या बालकांनी प्रवेश घेऊन प्राथमिक शिक्षण पूर्ण केलेले नसेल असे ६ ते १४ वयोगटातील बालक, एक महिन्यापेक्षा अधिक काळ सातत्याने अनुपस्थित राहत असेल तर त्या बालकांना शाळाबाह्य बालक म्हणावे अशी व्याख्या शिक्षण हक्क अधिनियमानुसार केली आहे. सदर व्याख्या विचारात घेता, राज्यात आजही अनेक बालके विविध कारणांमुळे शाळाबाह्य आहेत हे वास्तव नाकारून चालणार नाही. असे शाळाबाह्य विद्यार्थी शाळेच्या मुख्य प्रवाहात दाखल होण्यासाठी राज्यस्तरावरून अनेक प्रयत्न होत आहेत. बालरक्षक चळवळीनेही यामध्ये महत्त्वपूर्ण योगदान दिले आहे.

शिक्षण हक्क कायद्याच्या कलम ४ च्या तरतुदीनुसार शाळाबाह्य बालकांना त्यांच्या वयाच्या समकक्ष वर्गात दाखल केले जात आहे. यासाठी राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद, महाराष्ट्र, पुणे यांचे मार्फत अभ्यासक्रमाची निर्मिती करण्यात आली आहे. अभ्यासक्रमाची रचना लक्षात घेऊन इयत्ता पहिली ते चौथी साठी भाषा व गणित या विषयांच्या विद्यार्थी मित्र पुस्तिका विकसित करण्यात आलेल्या आहेत. इयत्ता पाचवी ते आठवी साठी मराठी, हिंदी, इंग्रजी व गणित या विषयांच्या पुस्तिका हाती देण्यात आलेल्या आहेत. त्या त्या इयत्तेच्या किमान मूलभूत क्षमता या विद्यार्थ्यांमध्ये रुजाव्यात यासाठीचा प्रयत्न या अभ्यासक्रमाच्या माध्यमातून होणार आहे. इतर विषयांचे शिक्षण या अभ्यासक्रमातून एकात्म स्वरूपात करणे अपेक्षित आहे.

यापूर्वी राज्यातील शिक्षकांना सदरचे प्रशिक्षण देण्यात आले आहे. या प्रशिक्षणाचा आणि पुस्तिकांचा उपयोग या मुलांच्या शिक्षणासाठी नक्कीच झाला आहे. सध्याच्या कोविड-१९ च्या पार्श्वभूमीवर वयानुरूप समकक्ष वर्गात प्रवेश घेतलेल्या मुलांची संख्या वाढण्याची शक्यता होती. तसेच विविध कारणांनी विद्यार्थी शाळाबाह्य होत असतात म्हणून या महत्त्वपूर्ण विषयाकडे पुन्हा एकदा आपले लक्ष वेधण्यात येत आहे. विद्यार्थी शाळेत दाखल झाल्यानंतर विद्यार्थ्यांची अध्ययन स्तर निश्चिती, त्यांचे मूल्यमापन, जीवन वृत्तांत प्रक्रिया, विद्यार्थ्यांची मानसिकता समजावून घेणे, विविध घटकांच्या जबाबदाऱ्या यांसारख्या विविध बाबी या शिक्षक मार्गदर्शिकेत समाविष्ट करण्यात आलेल्या आहेत. याचा उपयोग करून आपण या मुलांच्या शिक्षणाकडे विशेषत्वाने लक्ष दिल्यास ही मुले नक्कीच वेगाने शिकतील कारण या मुलांकडे समृद्ध अनुभव आहेत. या अनुभवांचा उपयोग करून वर्गातील अध्ययन आणि अध्यापन व त्याकरिता अध्ययन अनुभव यांच्याशी जोडणी केली तर हा प्रवास सहज, सुलभ व आनंददायी होणार आहे. या प्रयत्नांतून मुलांना शिकविण्यासोबत स्वतःला समृद्ध करण्याचा एक अनुभव आपल्याला घेता येणार आहे. आपल्या या समृद्ध प्रवासासाठी या पुस्तिका नक्कीच मोलाची मदत करतील.

समाजातील एकही मूल शिक्षणाच्या प्रवाहाबाहेर राहू नये यासाठी आपण काळजी घेण्याची गरज आहे. शिक्षण हे कोणत्याही समाजाच्या विकासाचे मोजमाप असते. त्यामुळे वंचित मुलांपर्यंत शिक्षण पोहोचविणे आवश्यकच आहे. समाजातील ही वंचित मुले आज शिक्षण हक्क कायद्यामुळे आणि आपल्या सर्वांच्या प्रयत्नांमुळे शिक्षणाच्या प्रवाहात दाखल झाली आहेत ही खूप चांगली बाब आहे.

शालेय स्तरावर मुलांचे प्राथमिक शिक्षण गुणवत्तापूर्ण होणे ही मुलांच्या विकासामधील एक महत्त्वाची बाब आहे. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण-२०२० मध्ये सर्व मुलांसाठी पायाभूत साक्षरता आणि संख्याज्ञान या क्षमतांची प्राप्त होणे ही तातडीची राष्ट्रीय मोहीम म्हणून हाती घ्यावी असे सुचविले आहे. त्यास आपण आरंभ केला आहे.

‘निपुण भारत’ अंतर्गत सर्वच विद्यार्थ्यांना पायाभूत साक्षरता व संख्याज्ञान प्राप्त व्हावे यासाठी मोहीम राबविण्यात येत आहे. वयानुरूप समकक्ष वर्गात दाखल विद्यार्थ्यांनाही पायाभूत साक्षरता व संख्याज्ञान प्राप्त व्हावे यासाठी प्रयत्न करण्यात येत आहेत. या पार्श्वभूमीवर वयानुरूप समकक्ष वर्गात दाखल झालेल्या मुलांसोबत सर्वच विद्यार्थ्यांना पायाभूत साक्षरता व संख्याज्ञान प्राप्त होऊन त्यांना गुणवत्तापूर्ण शिक्षण मिळावे यासाठी शिक्षकांना मार्गदर्शन व्हावे या उद्देशाने या मार्गदर्शिकेची निर्मिती करण्यात आली आहे.

शिक्षणाचा हा आश्वासक आधार या मुलांना आणि पर्यायाने त्यांच्या कुटुंबाला पुढे जायला नक्कीच मदत करणार आहे. म्हणूनच आपल्या दृष्टीने प्रत्येक मूल महत्त्वाचे आहे कारण कविवर्य कुसुमाग्रज यांनी सांगितल्याप्रमाणे –

‘साऱ्याच कळ्यांना जन्मसिद्ध हक्क आहे फुलण्याचा,
मातीमधला वतन वारसा आकाशावर कोरण्याचा’

प्रत्येक मुलाचा गुणवत्तापूर्ण शिक्षणाचा हा हक्क मिळवून देण्यासाठी आपण सारे कटिबद्ध आहोत यात शंकाच नाही. त्यामुळे या मुलांसाठी तुम्ही सर्वजण आनंदाने काम कराल असा मला विश्वास वाटतो. तुम्हा सर्वांना यासाठी खूप खूप शुभेच्छा.

राहुल रेखावार (भा.प्र.से)

संचालक

राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद,
महाराष्ट्र, पुणे ३०.

शिक्षक मार्गदर्शिका : चार

अनुक्रमणिका

शिक्षक मार्गदर्शिका - मराठी

अ.क्र.	प्रकरण	पृष्ठ
१.	राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० : 'निपुण भारत अभियान'	१
२.	वयानुरूप समकक्ष वर्गात दाखल मूल	९
	२.१ पूर्वपीठिका	
	२.२ बालकांचा मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा अधिकार अधिनियम, २००९ मधील तरतूद	
	२.३ वयानुरूप समकक्ष वर्गात प्रवेश - संकल्पना	
	२.४ मुले शाळेत दाखल न होण्याची कारणे व उपाय	
	२.५ वयानुरूप दाखल मूल-समायोजन	
	२.६ विविध घटकांच्या जबाबदाऱ्या	
	२.७ जीवन वृत्तान्त (Case - study)	
३.	विशेष शिक्षण पाठ्यक्रम.....	१९
	३.१ विषय निश्चितीची भूमिका	
	३.२ पाठ्यक्रमाची रचना-मांडणी (मराठी, हिंदी, इंग्रजी, गणित)	
	मराठी	
	पाठ्यक्रम : इयत्ता पहिली ते आठवी - एका दृष्टिक्षेपात	२५
	इयत्ता-विषयनिहाय विशेष शिक्षण पाठ्यक्रम : मराठी	
	हिंदी	
	विशेष शिक्षा पाठ्यक्रम : हिंदी (कक्षा - ५ से ८)	३४
	कक्षा - विषयनिहाय विशेष शिक्षा पाठ्यक्रम : हिंदी (कक्षा - ५ से ८)	३७
	इंग्रजी	
	Age Appropriate admission : Special training Syllabus :	
	English (Third Language)	४२
	इयत्ता-विषयनिहाय विशेष शिक्षण पाठ्यक्रम : गणित	

अ.क्र.	प्रकरण	पृष्ठ
४.	अध्ययन-अध्यापन व मूल्यमापन	४८
	४.१ अध्ययन स्तर निश्चिती चाचण्या : मराठी, हिंदी, इंग्रजी, गणित	
	४.२ अध्ययन स्तर निश्चिती तक्ता - (इयत्ता १ ली ते ४ थी) : मराठी, हिंदी, इंग्रजी, गणित व अभ्यासपूरक स्थितीदर्शक तक्ता	
	४.३ आशय संक्रमणाची कार्यपद्धती	
	४.४ कृती आधारित अध्ययन अनुभव नमुना उदाहरणे	
	४.५ एकात्मिक अध्ययन	
	४.६ अध्ययन साहित्य निर्मिती व वापराची दिशा	
	४.७ विशेष शिक्षण वर्ग व्यवस्थापन	
	४.८ मूल्यमापन कार्यपद्धती	
	४.९ विद्यार्थी मित्र ओळख	
	○ यशोगाथा	१२२
	○ परिशिष्ट - अ) विद्यार्थ्यांचा जीवनवृत्तान्त (Case Study) नमुना	१२९
	ब) शिक्षण हमी पत्रक	१३२
	क) शिक्षणाच्या सार्वत्रिकीकरणासाठी	१३५
	ड) एकात्मिक अध्ययनासाठी विशेष उपक्रम.....	१३८
	इ) श्रेयनामावली	१४५

प्रकरण १. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० : 'निपुण भारत अभियान'

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण NEP-2020 मध्ये मुलांच्या शिकण्यासाठी एक तातडीची आणि आवश्यक पूर्वअट म्हणून पायाभूत साक्षरता व संख्याज्ञान यांवर विशेष भर दिला आहे कारण तोच मुलांच्या शिक्षणाचा मुख्य पाया आहे आणि भविष्यातील शिक्षणासाठी ती अनिवार्य अशी बाब आहे. सद्यःस्थितीत याबाबतचे चित्र फारसे समाधानकारक नसल्याचे विविध सर्वेक्षणांनी दाखवून दिले आहे. सर्वच मुलांना गुणवत्तापूर्ण शिक्षण देण्यासाठी आपण सारे कटिबद्ध असताना आणि आजवर राष्ट्रीय आणि राज्य पातळीवरून अनेक वैशिष्ट्यपूर्ण प्रयत्न झाले असतानादेखील काही मुले मागे राहिल्याचे दिसून येत आहे; म्हणून सर्व मुलांबरोबरच वयानुरूप समकक्ष वर्गात प्रवेशित मुलांनाही सोबत घेऊन गुणवत्तेच्या दिशेने जाण्यासाठी 'निपुण भारत' ही मोहीम आपल्या मदतीसाठी नव्याने आली आहे. आपण ती यशस्वी करू या.

दिनांक ५ जुलै २०२१ रोजी राष्ट्रीय स्तरावरून 'निपुण भारत' या महत्त्वाकांक्षी मोहिमेचे उद्घाटन झाले आणि सर्व राज्यांच्या कानाकोपऱ्यापर्यंत 'निपुण भारत' चे गीत जाऊन पोहोचले.

*'निपुण भारत का सपना
सब बच्चे समझे भाषा और गणना'*

हे स्वप्न साकार होण्यासाठी 'निपुण भारत' (National Initiative for Proficiency in reading with Understanding and Numeracy) अंतर्गत असलेली पायाभूत साक्षरता आणि संख्याज्ञान या विषयीची ही महत्त्वपूर्ण आणि सर्वस्पर्शी मोहीम समजावून घ्यायला हवी.

'निपुण भारत'चे ध्येय :

पायाभूत साक्षरता आणि संख्याज्ञान सर्वांसाठी सहजसाध्य होईल, यासाठी योग्य वातावरण निर्मिती करणे, जेणेकरून इयत्ता तिसरीपर्यंतचे प्रत्येक मूल सन २०२६-२७ पर्यंत वाचन, लेखन आणि गणित यांतील मूलभूत क्षमता प्राप्त करेल. यासाठी 'निपुण भारत' ही योजना पूर्वप्राथमिक ते इयत्ता तिसरीपर्यंतच्या मुलांवर लक्ष केंद्रित करित आहे आणि इयत्ता तिसरीतील जी मुले या अपेक्षित क्षमता प्राप्त करू शकणार नाहीत, त्या मुलांकडे इयत्ता पाचवीपर्यंत विशेष लक्ष दिले जाणार आहे. मुलांना पायाभूत क्षमता प्राप्त झाल्या की, पुढील शिकणे सुलभ व्हायला मदत होते; कारण एकदा मूल वाचायला शिकले की, पुढे ते आपोआप शिकण्यासाठी वाचायला लागेल. तसेच गणितातील संख्या, आकार, मापन या बाबी समजून घेतल्यानंतर दैनंदिन व्यवहारातील बाबी तार्किक पद्धतीने समजून घेऊ शकेल. वयानुरूप समकक्ष वर्गात प्रवेशित मुलांना अध्यापन करताना या बाबींचा विचार करणे गरजेचे आहे.

पायाभूत साक्षरता म्हणजे काय :

प्रत्येक मूल त्याच्या घरात जी भाषा बोलली जाते, त्या भाषेत छान बोलू शकते, संवाद साधू शकते; म्हणूनच मुलाच्या मातृभाषेला शाळेतही योग्य स्थान देणे गरजेचे आहे. मुलाच्या भाषिक कौशल्यांचा विकास शाळेत असताना, शिक्षकांवर अधिक अवलंबून असतो; म्हणून शाळांमध्ये पायाभूत साक्षरतेमधील पुढील घटकांचा विचार होणे गरजेचे आहे :

- (१) **मौखिक भाषाविकास** : वाचन आणि लेखन कौशल्यांसाठी मौखिक भाषाविकास खूप महत्त्वाचा आहे. यामध्ये लक्षपूर्वक ऐकणे, समजून घेणे, मौखिक शब्दसंग्रह आणि संवादाचा समावेश होतो. या स्तरावरील मुलांसोबत सतत बोलत राहणे, श्रवणाचे अधिकाधिक अनुभव त्यांना देणे, त्यांचे ऐकून घेणे, छोट्या गोष्टी, बडबडगीते ऐकविणे या व अशा बाबींमुळे मुलांचा मौखिक भाषाविकास वेगाने होतो. मूल शाळेत येते, तेव्हा त्याच्याकडे त्याच्या घरातील, परिसरातील अनुभवांचा खूप मोठा खजिना असतो, जो दुर्लक्षित करून चालणार नाही. यासाठी त्याच्या बोलीभाषेचा स्वीकार करून त्याला बोलते करायला हवे.
- (२) **विसांकेतीकरण (Decoding)** : मुलांच्या दृष्टीने प्रत्येक अक्षर हे एक चित्रच असते. ती ध्वनिचिन्हे असतात. या चिन्हांना विशिष्ट ध्वनीत व्यक्त करणे म्हणजे विसांकेतीकरण (Decoding). मुलांमध्ये ध्वनीची जाण निर्माण व्हावी, यासाठी अक्षर आणि ध्वनीतील सहसंबंध लक्षात आणून देणे, योग्य उच्चारांची सवय लावणे गरजेचे आहे. वाचनपूर्व तयारीमध्ये या बाबींचा विचार करायला हवा.
- (३) **समजपूर्वक वाचन** : अचूक प्रवाही वाचन मुलांची मजकुराबद्दलची समज वाढवते. यामध्ये आशयानुसार योग्य आरोह-अवरोह यांचा उपयोग करून मुलांना वाचता येणे, योग्य आकलन होणे, तर्कसंगत विचार करायला शिकणे अभिप्रेत आहे. यासाठी वयोगटानुसार मुलांना वाचन साहित्य उपलब्ध करून देणे, तसेच छापील साहित्याची ओळख वाढविणे आवश्यक आहे. आकर्षक ग्रंथालय विकसित करणे गरजेचे आहे. परिचित, अपरिचित उताऱ्यावर प्रश्न विचारणे, उताऱ्याला शीर्षक सुचविणे तसेच सहभागी वाचन घेणे या कृती समजपूर्वक वाचनासाठी पूरक ठरतात.
- (४) **लेखन** : अक्षर आणि शब्दांच्या लेखनासोबतच स्व-अभिव्यक्तीसाठी लेखनही यात समाविष्ट आहे. भाषा हे संवादाचे तसेच अभिव्यक्तीचे प्रभावी माध्यम आहे म्हणून त्यासाठी अधिकाधिक संधी मुलांना देणे गरजेचे आहे. मुलांना त्यांच्या रोजच्या अनुभव विश्वातील काही शब्द आपण दिले, तर मुले त्यावर कविता व छोटी गोष्ट तयार करतात. मुलांच्या भाषाविकासात वाचन, लेखन आणि बोलणे या कृती एकमेकांना परस्पर पूरक ठरतात.

भाषेप्रमाणेच गणितातील संख्याज्ञानाबाबतच्या मूलभूत क्षमता प्राप्त झाल्या, तर मूल दैनंदिन व्यवहारातील गणित समजून घेऊ शकेल. यामध्ये संख्यांची ओळख, संख्यांवरील क्रिया (बेरीज, वजाबाकी, गुणाकार व भागाकार) आकार आणि स्थान यांविषयीची समज वाढविणे अपेक्षित आहे.

मुलांमध्ये गणितीय संप्रेषणाबाबतची समज येण्यासाठी भाषेतील कौशल्ये उपयोगी ठरणार आहेत. भाषा आणि गणितातील या पायाभूत क्षमता इयत्ता तिसरीपर्यंत मुलांनी प्राप्त केल्या, तर त्यांचे पुढील शिकणे सोपे होईल, यासाठी 'निपुण भारत'ने पुढील उद्दिष्टे निश्चित केलेली आहेत.

उद्दिष्टे :

- कला, क्रीडा यांच्या आधारे समावेशित वर्ग वातावरणाची सुनिश्चिती करणे आणि मुलांच्या बोलीभाषेचा स्वीकार करणे.
- मुलांनी स्वतःहून वाचावे, लिहावे यांसाठी प्रेरित करणे.
- मुलांना संख्याज्ञान, मापन आणि आकार या क्षेत्रांतील बाबी समजून घेण्यास सक्षम बनविणे.
- मुलांना त्यांच्या मातृभाषेतील/बोलीभाषेतील शैक्षणिक साहित्य उपलब्ध करून देणे.
- शिक्षक, मुख्याध्यापक आणि पर्यवेक्षकीय यंत्रणा यांच्या क्षमतांचे संवर्धन करणे.
- निरंतर अध्ययनाचा मजबूत पाया तयार करण्यासाठी सक्रियरीत्या शिक्षक, पालक, विद्यार्थी, समाज या सर्वांच्या संपर्कात राहणे.
- सर्व विद्यार्थ्यांच्या अध्ययन स्तराचा मागोवा घेणे.

यापूर्वी प्रारंभिक भाषाविकास अभियान तसेच गणित संबोध प्रशिक्षणामध्ये या सर्व बाबींचा विचार करण्यात आला होता, हे आपणांस माहित आहेच; तरीही यावर अजून अधिक लक्ष केंद्रित करण्याची गरज या मोहिमेने प्रतिपादित केली आहे.

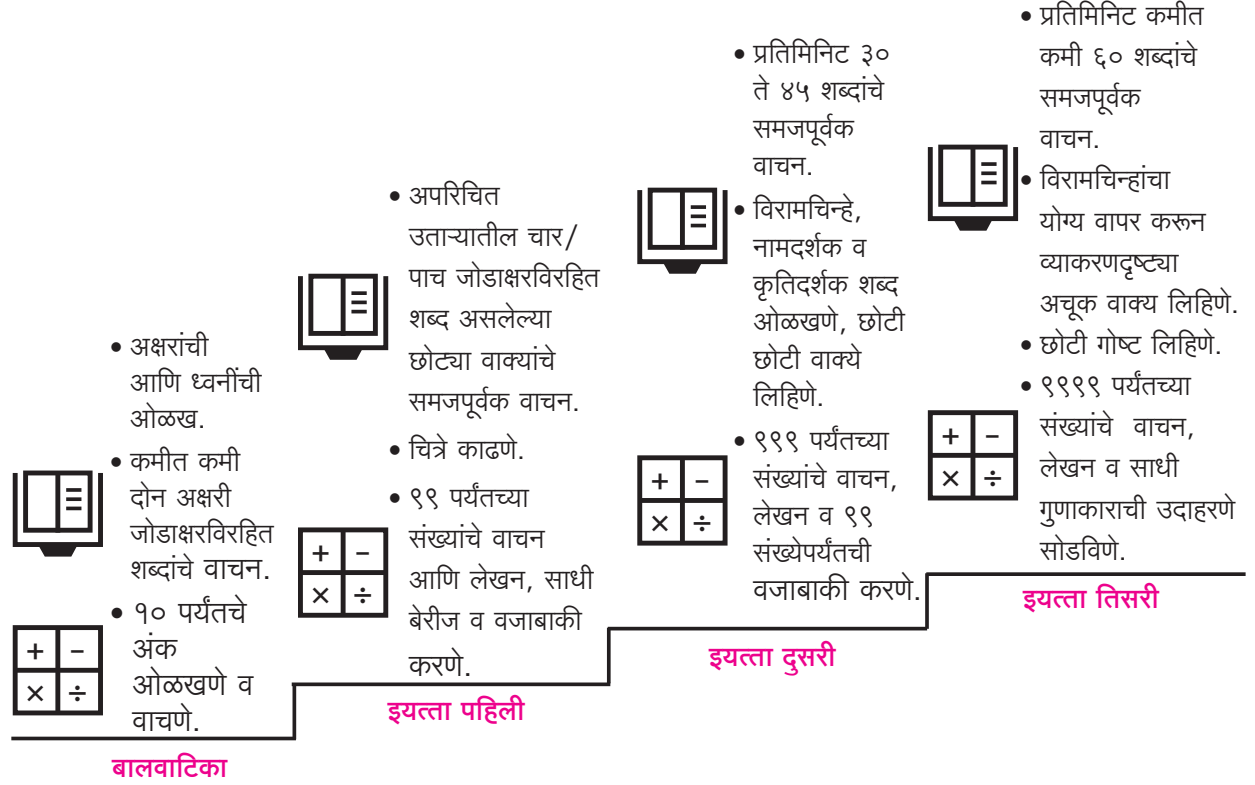
अध्ययन निष्पत्ती :

या मोहिमेतून जे अपेक्षित आहे, त्याचे प्रामुख्याने तीन विकासात्मक ध्येयांमध्ये वर्गीकरण केले आहे.

- १) आरोग्य आणि कल्याण (HW - Health and Welbeing)
- २) प्रभावी संप्रेषण (संवादक) (EC - Effective Communication)
- ३) सहभागी अध्ययनार्थी (IC - Involved Learners)

शिक्षणप्रक्रियेतून विद्यार्थी कसे घडावेत हे या तीन ध्येयांमधून योग्य रीतीने सांगितले आहे. यामधून प्रत्येक विद्यार्थ्यांचा सर्वकष विकास अपेक्षित आहे. पूर्वप्राथमिक स्तरापासून मुलांचे योग्य सामाजिकीकरण, आरोग्यदायी सवयींचा विकास, वैयक्तिक आणि सामूहिक खेळातील सहभाग व कारक कौशल्यांचा विकास या सर्व मुख्य कौशल्यांचा यात समावेश आहे. तसेच निर्णयक्षमता, समस्या निराकरण, स्व-जाणीवेचा विकास या एकविसाव्या शतकातील जीवन कौशल्यांचाही यामध्ये समावेश आहे. मुलांनी प्रभावी संवादक या भूमिकेतून भाषेचा समजपूर्वक उपयोग करावा. पुस्तकांशी मैत्री करून वाचनसंस्कृती विकसित करावी तसेच सर्जनात्मक लेखनशैली जोपासावी, या गोष्टी अपेक्षित आहेत. भोवतालच्या परिस्थितीशी समन्वय साधून सतत शिकत राहणारा विद्यार्थी यामधून विकसित व्हावा, असे 'निपुण भारत' मोहिमेचे ध्येय आहे.

ही विकासात्मक ध्येये साध्य होण्यासाठी बालवाटिका स्तरापासून इयत्ता तिसरीपर्यंतच्या अध्ययननिष्पत्ती या मोहिमेने निश्चित केल्या आहेत. त्यातील काही निवडक अध्ययननिष्पत्ती पुढीलप्रमाणे आहेत :

या सर्व अध्ययननिष्पत्ती साध्य करण्यासाठी शिक्षक व विद्यार्थी यांच्यातील आंतरक्रियांमध्ये बदल होण्याची गरज आहे. NEP-2020 मध्ये सांगितल्यानुसार चित्रे, खेळणी, गोष्टी तसेच मुलांचे अनुभवविश्व या सर्वांचा एकत्रितरीत्या अध्यापनात उपयोग करणे गरजेचे आहे. स्थानिक स्तरावर मुलांनी, पालकांनी स्वतः तयार केलेल्या साधनांचा अध्यापनात अधिकाधिक उपयोग केला जावा. प्रथमच वयानुरूप समकक्ष वर्गात प्रवेशित होणाऱ्या मुलांसाठी शालेय वातावरण आनंददायी, उत्साही असण्याची गरज आहे. वर्गातील वातावरण आनंददायी, उत्साही असावे. सध्याच्या कोविडच्या पार्श्वभूमीवर तर मुलांना भावनिक आधाराची अधिक गरज आहे. एक समुपदेशक म्हणून शिक्षकांनी मुलांसोबत संवाद साधण्याची गरज ही मोहीम अधोरेखित करते. या मोहिमेत प्रत्येक मुलाच्या शैक्षणिक प्रगतीचा मागोवा घेण्यात राष्ट्रीय स्तरापासून ते गाव स्तरापर्यंतच्या यंत्रणेची महत्त्वाची भूमिका असणार आहे.

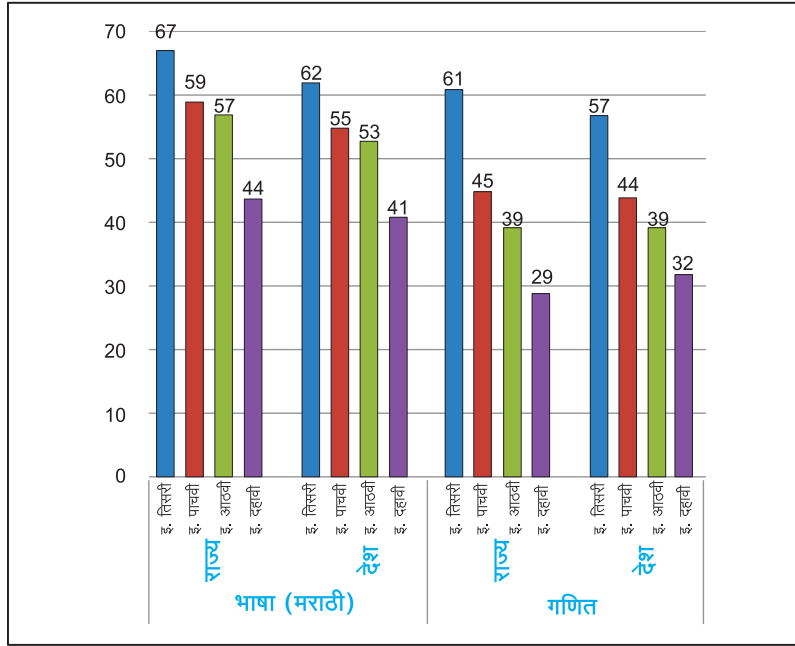
पायाभूत संख्याज्ञान

गरज :

देशात विद्यार्थ्यांचा अध्ययन स्तर, अध्ययन सद्यःस्थिती समजून घेण्यासाठी विविध सर्वेक्षणे केली जातात. एन.सी.ई.आर.टी. मार्फत करण्यात आलेले राष्ट्रीय संपादनूक सर्वेक्षण (NAS) हे त्यातीलच एक

महत्त्वाचे सर्वेक्षण. २०२१ साली घेण्यात आलेल्या सर्वेक्षणानुसार भाषा व गणिताची सरासरी संपादनूक दर्शविणारी स्थिती पुढील तक्त्यात दर्शवली आहे :

भाषा (मराठी)					गणित			
इयत्ता	तिसरी	पाचवी	आठवी	दहावी	तिसरी	पाचवी	आठवी	दहावी
देश	६२%	५५%	५३%	४९%	५७%	४४%	३९%	३२%
महाराष्ट्र	६७%	५९%	५७%	४४%	६९%	४५%	३९%	२९%

राष्ट्रीय संपादनूक सर्वेक्षण २०२१ : भाषा व गणिताची सरासरी संपादनूक

या आलेखावरून स्पष्टपणे असे दिसते की, इयत्तेच्या वाढत्या क्रमानुसार विद्यार्थ्यांच्या भाषा व गणितातील सरासरी संपादनूकीचे प्रमाण कमी होत गेले आहे. विद्यार्थ्यांची संपादनूक कमी होत जाणे यामागचे प्रमुख कारण म्हणजे विद्यार्थ्यांच्या भाषा व गणितातील मूलभूत संकल्पना स्पष्ट नसणे. ही परिस्थिती बदलण्यासाठी विद्यार्थ्यांना त्या त्या इयत्तेच्या अध्ययननिष्पत्ती प्राप्त होण्यासाठी, तात्काळ व उद्दिष्टाधिष्ठित प्रयत्न करणे अत्यंत गरजेचे आहे.

संकल्पना :

दैनंदिन जीवनातील समस्या सोडविण्यासाठी गणितीय संकल्पनांचा उपयोग व कारणमीमांसा करण्याची क्षमता म्हणजे पायाभूत संख्याज्ञान होय. वस्तू अचूक मोजता येणे, संख्यांची समज, संख्येचे संख्यापण, मूलभूत क्रियांचा समस्या निराकरणासाठी उपयोग, गणितीय विचार करता येणे या मुख्य बाबींचा समावेश पायाभूत संख्याज्ञानात केला आहे. पायाभूत संख्याज्ञान प्राप्त केलेल्या विद्यार्थ्यांमध्ये खालील क्षमता, कौशल्ये दिसून येतील.

- संख्यांचे अचूक वाचन व लेखन करतो.
- बेरीज, वजाबाकी, गुणाकार, भागाकार या मूलभूत क्रियांचा वापर करून दैनंदिन जीवनातील समस्या सोडवितो.
- गणित अचूक करतो, चुका ओळखून अचूक उत्तर शोधण्याचा प्रयत्न करतो.
- दैनंदिन जीवनात तर्काचा वापर करतो.
- गणितीय दृष्टिकोनाचा अवलंब करून तार्किकदृष्ट्या योग्य निर्णय घेतो व त्यामागची कारणमीमांसा सांगतो.

घटक :

तार्किक विचार व कारणमीमांसा या क्षमतांचा विकास करण्यासाठी पायाभूत संख्याज्ञानावर विद्यार्थ्यांनी प्रभुत्व मिळविणे गरजेचे आहे. संख्यांची योग्य समज, संख्यांवरील चार मूलभूत क्रियांचा अचूक वापर इत्यादी बाबी जीवनाचा अविभाज्य भाग आहेत, त्याचबरोबर भविष्यातील किंवा पुढील शिक्षणाचा पाया आहेत आणि

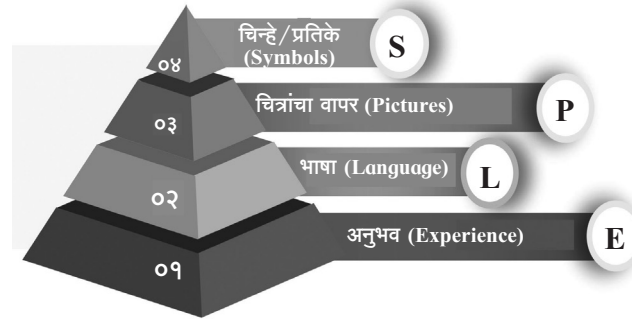
म्हणूनच प्राथमिक गणिताच्या पुढील सात घटकांचा विचार करणे क्रमप्राप्त ठरते :

- (१) **संख्यापूर्व संबोध** : वस्तू मोजणे तसेच संख्यांची समज विकसित होण्यापूर्वी मुलांमध्ये वर्गीकरण, क्रमबद्धता, एकास एक संगती यांसारख्या क्षमतांचा विकास होणे गरजेचे असते, यांनाच संख्यापूर्व संबोध असे म्हणतात.
- (२) **संख्या व त्यावरील क्रिया** : संख्यांचे वाचन, अंकात व अक्षरात संख्यांचे लेखन, संख्यांची तुलना व संख्यांवर केल्या जाणाऱ्या बेरीज, वजाबाकी, गुणाकार व भागाकार या चार मूलभूत क्रियांचा समावेश या घटकात होतो.
- (३) **आकार आणि अवकाशीय संबोध यांचे आकलन** : विविध आकार, अवकाश, मापन, स्थान, दिशा, गती इत्यादींचा समावेश असणारा व आपण ज्या जगात वावरतो त्याचे वर्णन व वर्गीकरण करण्यासाठी आवश्यक व उपयुक्त असणारा हा घटक आहे.

- (४) **गणितीय संप्रेषण/संवाद** : गणितातील चिन्हे, प्रतिके, आकृत्या, आलेख इत्यादींचा वापर करून एकमेकांकडून माहितीचे आदानप्रदान व परस्परांशी संवाद साधण्याची प्रक्रिया म्हणजे गणित संप्रेषण.
- (५) **माहितीचे व्यवस्थापन** : माहितीचा प्रचंड विस्फोट हे एकविसाव्या शतकाचे व्यवच्छेदक लक्षण आहे आणि म्हणूनच माहितीचे संकलन व माहितीच्या व्यवस्थापनाशी संबंधित क्षमतांचा विकास होणे आवश्यक आहे.
- (६) **आकृतिबंध** : आकृतिबंध हा गणिताच्या अभ्यासातील महत्त्वाचा घटक आहे. रोजच्या जीवनात व गणितात विविध प्रकारचे आकृतिबंध आढळतात. नवीन आकृतिबंध तयार करणे, आकृतिबंधाची रचना व वर्णन, आकृतिबंध ओळखणे, आकृतिबंधाचा विस्तार या बाबींचा समावेश या घटकात होतो.
- (७) **मापन** : मापन हा मानवी जीवनाचा अविभाज्य भाग आहे. लांबी, वजन, आकारमान, तापमान इत्यादी राशींच्या मापनाशी संबंधित कृती तर मुले नेहमीच करीत असतात.

पायाभूत संख्याज्ञान विकसित होण्यासाठी अध्यापनशास्त्रीय दृष्टिकोन : (गणित अध्यापनाचा ELPS दृष्टिकोन) – मुलांना पायाभूत संख्याज्ञान प्राप्त होण्यासाठी आपल्याला शास्त्रीय दृष्टिकोनातून अध्यापनाकडे पाहावे लागेल. निश्चित केलेली पायाभूत संख्याज्ञानाची उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी शिक्षकांनी आपल्या अध्यापनात या दृष्टिकोनाचा वापर करण्याची आवश्यकता आहे.

गणित अध्यापनाचा ELPS दृष्टिकोन

- (९) **अनुभव (Experience)** : प्राथमिक स्तरावरील गणित अध्यापनात बहुतांश वेळा चिन्हे/प्रतिके वापरून होणारी सुरुवात खरे तर चिंतेची बाब आहे. मुलांना प्रत्यक्ष कृती करण्याचा अनुभव देऊन सुरुवात करणे हा गणित अध्यापनाचा मुख्य भाग असावा. मुलांना गणितीय संकल्पनांचे स्पष्ट आकलन होण्यासाठी साहित्य, गणितीय खेळ यांची मदत घेऊन अध्ययन अनुभवांची रचना करावी. गणित पेटीतील साहित्य, साधने, काही खेळणी, सभोवतालच्या परिसरातील सहज उपलब्ध वस्तू यांचा वापर मुलांना गणितीय संकल्पनांचे दृश्यीकरण (Visualization) होण्यासाठी उपयुक्त ठरतो. प्रत्यक्ष अनुभव देत असताना शिक्षकांनी मार्गदर्शकाच्या भूमिकेतून सुविधादात्याच्या (Facilitator) भूमिकेत जायला हवे.

- (२) **भाषा (Language) :** मूल घरी ज्या भाषेत बोलते ती घरची भाषा, गणिताच्या वर्गात गणित शिकताना खूप महत्त्वाची भूमिका बजावते. मुलांना त्यांच्या बोलीभाषेत अध्यापन केले तर गणितीय संकल्पनांचे आकलन सहज होते. भाषा ही शिक्षकांकडून अध्ययन अनुभवांच्या आधारे विशिष्ट संदर्भ वापरून विकसित होत असते. गणिताची भाषा आणि मुलांची घरची भाषा यांची घट्ट सांगड मुलांना संकल्पनांचे आकलन व गणितीय संवाद साधण्यात मदत करते म्हणूनच प्राथमिक शिक्षणात गणित व भाषा एकात्मिक पद्धतीने शिकविणे गरजेचे आहे.
- (३) **चित्रांचा वापर (Pictures) :** वर्गात ज्या वस्तू, साधने, गोष्टी प्रत्यक्ष देऊन अध्ययन अनुभव देणे शक्य नसते तेव्हा योग्य त्या ठिकाणी चित्रांचा वापर करावा लागतो. उदाहरणार्थ, एका झाडावर दोन चिमण्या बसल्या होत्या. थोड्या वेळानंतर अजून तीन चिमण्या येऊन बसल्या तर आता झाडावर एकूण किती चिमण्या बसल्या आहेत? असे परिसरातील अनुभव प्रत्यक्ष वर्गात देणे शक्य नसते. तेव्हा चिमणी, झाडे यांची चित्रे मदत करतात. दृश्यीकरण कौशल्ये विकसित करण्यात चित्रांचा मोठा वाटा असतो, म्हणजेच चित्रे ही अनुभवांचे प्रतिनिधित्व करतात.
- (४) **चिन्हे/प्रतीके (Symbols) :** चिन्हे/प्रतीकेही अनुभवांचे सामान्यीकरण करण्यासाठी मदत करतात. उदा. (१) अनिताजवळ पाच फुगे आणि जॉनकडे तीन फुगे आहेत. दोघांकडे मिळून आठ फुगे आहेत. (२) सायराने शनिवारी पाच चित्रे, रविवारी तीन चित्रे काढली. तिने एकूण आठ चित्रे काढली. (३) बाबांनी हरप्रीतला पाच रुपये दिले तर आईने तीन रुपये दिले. हरप्रीतकडे आठ रुपये झाले. या तीनही उदाहरणांची दैनंदिन जीवनाशी निगडित गणिती मांडणी $५ + ३ = ८$ अशी होईल. या ठिकाणी आपण पाच चिन्हांचा वापर करून रोजच्या जीवनातील अनुभवांचे सामान्यीकरण केले; परंतु अंक, संख्या, संख्यांवरील क्रिया शिकविण्याची सुरुवात प्रत्यक्ष वस्तू, चित्रे व नंतर चिन्हे/प्रतीके या क्रमाने व्हायला हवी.

गणित अध्ययन-अध्यापनाचा ELPS दृष्टिकोन गणिताच्या वर्गाध्यापनात वापरल्यास पायाभूत संख्याज्ञानाशी संबंधित क्षमता, कौशल्ये विद्यार्थ्यांमध्ये विकसित होण्यास नक्कीच मदत होईल. 'निपुण भारत' हे मिशन राष्ट्र-राज्य-जिल्हा-तालुका-शाळा या पाच स्तरांवर सुव्यवस्थित यंत्रणेच्या माध्यमातून कार्यान्वित होणार आहे. शिक्षणक्षेत्रात काम करणाऱ्या प्रत्येक घटकाने याच्याशी संबंधित आपली भूमिका ओळखून कार्य केल्यास निश्चितपणे सन २०२६-२७ पर्यंत ३ ते ९ वर्षे वयोगटातील सर्व मुले पायाभूत साक्षरता आणि संख्याज्ञान प्राप्त करण्यात यशस्वी होतील.

प्रकरण २. वयानुरूप समकक्ष वर्गात दाखल मूल

बालकांचा मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा अधिकार अधिनियम, २००९ नुसार शाळाबाह्य, मध्येच शाळा सोडून गेलेल्या मुलांना वयानुरूप समकक्ष वर्गात प्रवेश दिला जात आहे. या अधिनियमानुसार ६ ते १४ वयोगटातील सर्व मुलांचे प्राथमिक शिक्षण पूर्ण करण्याची जबाबदारी शासनाने स्वीकारलेली आहे. शासनास ही जबाबदारी शाळा व समाज यांच्या साहाय्याने पूर्ण करावयाची आहे. यासाठी शाळाबाह्य मूल म्हणजे काय, शाळाबाह्य मुलांना शिक्षणाच्या प्रवाहात कसे आणता येईल? या मुलांचे प्राथमिक शिक्षण कसे पूर्ण करायचे, यासाठी आजपर्यंत काय काय प्रयत्न झाले, या मुलांच्या शिक्षणासाठी कायद्यात कोणकोणत्या तरतुदी आहेत, या सर्व प्रश्नांचा आपणांस विचार करावा लागणार आहे. या मुलांना शिक्षणाच्या प्रवाहात आणून त्यांना टिकवून ठेवण्यासाठी तसेच दर्जेदार शिक्षण देण्यासाठी विविध घटकांची भूमिका समजून घेणे आवश्यक आहे.

२.१ पूर्वपीठिका -

मुलांना शाळेत आणणे, टिकविणे, दर्जेदार शिक्षण देणे व गुणवत्ता वाढविणे यासाठी शासन स्तरावरून, काही समाजसुधारकांकडून तसेच काही स्वयंसेवी संस्थांकडून सातत्याने प्रयत्न झाले आहेत.

महात्मा जोतिबा फुले, क्रांतिज्योती सावित्रीबाई फुले, राजर्षी शाहू महाराज, सयाजीराव गायकवाड, कर्मवीर भाऊराव पाटील, महर्षी धोंडो केशव कर्वे, डॉ. पंजाबराव देशमुख, डॉ. जे. पी. नाईक इत्यादींनी शिक्षण क्षेत्रात भरीव कार्य केले आहे. अलीकडील काळात अनुताई वाघ, ताराबाई मोडक, चित्राताई नाईक यांसारख्या महिलांनी दुर्गम भागांतील वंचित मुलांच्या शिक्षणासाठी कसोशीने प्रयत्न केले आहेत. भारतीय राज्यघटनेनुसार ६ ते १४ वयोगटातील विद्यार्थ्यांना मोफत व सक्तीचे शिक्षण देण्याची जबाबदारी शासनाची आहे. त्यानुसार घटना अस्तित्वात आल्यानंतर विविध कृतिकार्यक्रमांद्वारे प्राथमिक शिक्षणाच्या सार्वत्रिकीकरणाचा प्रयत्न झाला. विशेष कृतिकार्यक्रमांची अंमलबजावणी करून शिक्षणाच्या सार्वत्रिकीकरणाचे उद्दिष्ट पूर्ण करण्याचे प्रयत्न आतापर्यंत झाले.

सर्व शिक्षा अभियान सुरु झाल्यापासून शाळाबाह्य मुलांसाठी पर्यायी शिक्षणाची सोय उपलब्ध करून मुले शिक्षणाच्या प्रवाहात आणण्याकरिता प्रयत्न झाले व ते अजूनही सुरु आहेत. साखर शाळा, भोंगा शाळा, कुरण शाळा, पाषाण शाळा, अंशकालीन शाळा यांच्या माध्यमातून स्वयंसेवी संस्थांनीही शाळाबाह्य मुलांना शिक्षणाच्या प्रवाहात आणण्यासाठी प्रयत्न केले आहेत. सर्व शिक्षा अभियानाच्या माध्यमातून वस्ती शाळा, महात्मा फुले शिक्षण हमी केंद्र, निवासी-अनिवासी सेतू शाळा, राजीव गांधी संधी शाळा, कस्तुरबा गांधी बालिका विद्यालय यांसारख्या योजनांद्वारे शिक्षणाच्या सुविधा उपलब्ध करून दिल्या आहेत.

६ ते १४ वयोगटातील मुलांच्या गुणवत्तापूर्ण शिक्षणासाठी मोफत पाठ्यपुस्तके, गणवेश, लेखन साहित्य, प्रवास भत्ता, तसेच विविध प्रकारच्या शिष्यवृत्त्या, उपस्थिती भत्ता, प्रोत्साहन भत्ता, मध्यान्ह भोजन इत्यादींची उपलब्धता करून दिली जात आहे. एवढे करूनही काही मुले शाळाबाह्य आहेतच. त्यांना शिक्षणाच्या प्रवाहात आणण्यासाठी व दर्जेदार शिक्षण देण्यासाठी बालकांचा मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा अधिकार अधिनियम, २००९ लागू आहे.

२.२ बालकांचा मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा अधिकार अधिनियम, २००९ मधील तरतूद :

मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा अधिकार अधिनियम, २००९ चे कलम ४ अन्वये ६ वर्षांपेक्षा जास्त वयांची शाळेत प्रवेश न घेतलेली किंवा प्राथमिक शिक्षण पूर्ण न केलेली जी बालके शाळेत जात नाहीत त्यांना त्यांच्या वयानुरूप इयत्तेत प्रवेश दिला जाईल. जरी त्यांच्या वयास अनुरूप इयत्तेत प्रवेश दिला असला, तरी इतर मुला-मुलींच्याबरोबर अध्ययन पातळी गाठण्यासाठी त्यांना विशेष शिक्षण एका ठरावीक वेळेत, नमूद केल्याप्रमाणे मिळण्याचा अधिकार असेल. अशा प्रकारे प्राथमिक शिक्षणासाठी एखाद्या मुलाने प्रवेश घेतला तरी १४ वर्षे वयानंतर देखील त्याला/तिला ८ वी पर्यंत मोफत प्राथमिक शिक्षण घेण्याचा अधिकार असेल.

★ महाराष्ट्र शासन राजपत्र असाधारण भाग चार ब : ऑक्टोबर ११, २०११

परिशिष्ट - एक

भाग - एक

ब : 'शाळेत न जाणारे बालक' याचा अर्थ ज्याने एकतर शाळेत प्रवेश घेतलेला नसेल किंवा ज्याने प्रवेश घेऊनसुद्धा प्राथमिक शिक्षण पूर्ण केलेले नसेल असे ६ ते १४ या वयोगटातील बालक असा असून, यामध्ये एका महिन्यापेक्षा अधिक काळ सातत्याने अनुपस्थित राहणाऱ्या प्राथमिक शाळेतील विद्यार्थ्यांचाही समावेश होतो.

भाग - दोन

बालकांचा मोफत व सक्तीचे शिक्षण मिळण्याचा अधिकार अधिनियम, २००९ चे कलम ४ च्या तरतुदींच्या प्रयोजनार्थ विशेष प्रशिक्षण :

स्थानिक प्राधिकरण शासनाने याबाबतीत अधिसूचित केलेल्या अधिकाऱ्यांकडून केल्या जाणाऱ्या सर्वेक्षणाच्या आधारे, जी बालके शाळेत जात नाहीत अशी बालके, दरवर्षी निश्चित केली जातील. त्यांच्या वयानुसार त्यांना वर्गात प्रवेश दिला जाईल. गरजेनुसार पुढील पद्धतीने विशेष प्रशिक्षण आयोजित केले जाईल.

क : विशेष प्रशिक्षण हे अधिनियमाच्या कलम २९ अन्वये विनिर्दिष्ट केलेल्या राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद, महाराष्ट्र, पुणे यास मान्यता दिलेली व विशेषकरून तयार केलेली वयानुरूप अध्ययन साधने व साहित्य यांवर आधारलेले असेल.

ख : असे प्रशिक्षण शाळेच्या जागेत भरविलेल्या वर्गामधून किंवा शाळेच्या नेहमीच्या वेळेव्यतिरिक्त इतर वेळी, सुरक्षित निवासी सुविधा असलेल्या, अधिकृत निगडित पाठ्यक्रम म्हणून आयोजित केलेल्या वर्गामधून देण्यात येईल.

ग : असे प्रशिक्षण प्राधान्याने शाळेत कार्यरत असणाऱ्या शिक्षकांकडून किंवा विशेषतः त्या प्रयोजनासाठी नियुक्त केलेल्या शिक्षकांकडून देण्यात येईल.

घ : राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद, महाराष्ट्र, पुणे अशा प्रशिक्षण कार्यक्रमाचा कालावधी निर्धारित करील.

अशा बालकाला वयानुरूप वर्गात प्रवेश दिल्यानंतर व विशेष प्रशिक्षणादरम्यान आणि त्याने/तिने विशेष प्रशिक्षण पूर्ण केल्यानंतर, शिक्षक हे विद्याविषयक व भावनाविषयक या दोन्ही दृष्टीने त्याचे/तिचे वर्गाबरोबर समाकलन करून देण्यास मदत करण्याकरिता आवश्यक असलेले विशेष लक्ष त्याच्याकडे/तिच्याकडे देतील.

२.३ वयानुरूप समकक्ष वर्गात प्रवेश – संकल्पना

वयानुरूप समकक्ष वर्गात प्रवेश घेण्यास योग्य असे मूल ही संकल्पना समजून घेण्यासाठी पुढील मुद्दे विचारात घ्यावेत.

अ) वयानुरूप समकक्ष वर्गात प्रवेश घेणाऱ्या मुलांच्या बाबतीत पुढील पर्याय संभवतात.

- १) शाळेत अजिबात प्रवेश न घेतलेले मूल.
 - २) शाळेत प्रवेश घेतला होता, पण काही इयत्ता शिकून नंतर शाळा सोडली. (प्राथमिक शिक्षण पूर्ण न केलेले मूल.)
 - ३) शाळेत नाव आहे पण ३० दिवसांपेक्षा अधिक काळ सतत गैरहजर आहे, असे मूल.
- ब) मूल ज्या शैक्षणिक वर्षात शाळेत दाखल होत आहे, त्या शैक्षणिक वर्षातील माहे सप्टेंबर अखेर मुलाचे वय जे असेल ते वय लक्षात घेऊन, मुलाला पुढील तक्त्यातील माहितीच्या आधारे योग्य वर्गात प्रवेश द्यावा.

क) वयानुरूप समकक्ष वर्गात प्रवेश घेणारे मूल व त्याची इयत्ता :

वय	इयत्ता
६ +	पहिली
७ +	दुसरी
८ +	तिसरी
९ +	चौथी
१० +	पाचवी
११ +	सहावी
१२ +	सातवी
१३ +	आठवी

२.४ मुले शाळेत दाखल न होण्याची कारणे व उपाय –

मुले शाळाबाह्य राहण्याची कारणे लक्षात घेऊन त्या आधारे उपाय शोधले तरच मुलांना शाळेत टिकविणे सोपे होईल. या कारणांची वर्गवारी आपणांस आर्थिक, सामाजिक व इतर कारणे या तीन विभागांत करता येईल.

आर्थिक कारणे –

- पालकांची आर्थिक स्थिती हलाखीची असणे.
- बालकांना कुटुंबाच्या पारंपरिक व्यवसायास हातभार लावावा लागणे.
- वीटभट्टी, हॉटेल, दुकाने, लघुउद्योग यांसारख्या ठिकाणी बाल कामगार म्हणून काम करणे.
- लहान भावंडांचा सांभाळ करण्यासाठी घरी थांबावे लागणे.
- रोजगाराच्या निमित्ताने पालकांसोबत स्थलांतरित व्हावे लागणे.

सामाजिक कारणे -

- समाजात मुलगा-मुलगी यांच्याबाबत भेदाची भावना असणे.
- बालविवाहासारख्या अनिष्ट रूढी, परंपरांमुळे शिक्षणात अडथळा निर्माण होणे.
- मुलींच्या बाबत असुरक्षिततेची भावना असणे.
- आई, बाबा किंवा जवळचे नातेवाईक नसणे.

इतर कारणे -

- शिक्षणाविषयी अनास्था व न्यूनगंड असणे.
- अध्ययन-अध्यापन नीरस असणे.
- शाळा घरापासून दूर असणे.
- शालेय वातावरण पोषक नसणे.
- शारीरिक व्यंग असणे.
- कला कौशल्यांच्या अभिव्यक्तीस संधी न मिळणे.
- पालकांच्या व्यसनाधीनतेमुळे कौटुंबिक वाद उद्भवणे.

यांशिवाय अनेक कारणांचा शोध आपण आपल्या परिसरात घेऊ शकाल. अशा कारणांमुळे शाळेत दाखल होऊ न शकणाऱ्या मुलांना शाळेत प्रवेश देण्यासाठी व त्यांना शाळेत टिकवून ठेवण्यासाठी पुढील उपाययोजना करता येतील.

उपाययोजना -

- समाजातील सर्व घटकांना शिक्षणाचे महत्त्व व उपयुक्तता पटवून देणे.
 - मुलांना घरापासून जवळच्या अंतरावर शिक्षणाची सुविधा उपलब्ध करून देणे.
 - सूक्ष्म नियोजन करून सर्वेक्षण करणे व मुलांना दाखल करून घेणे.
 - विद्यार्थी लाभाच्या शासकीय योजनांची माहिती देणे व लाभ मिळवून देणे.
 - पालकांचे प्रबोधन करणे.
 - शालेय व्यवस्थापन समिती, शिक्षक-पालक संघ, माता-पालक संघ तसेच समाजातील विविध घटकांचा सहभाग घेणे. (जसे : मंडळे, स्वयंसेवी संस्था, शिक्षणप्रेमी, विविध कंपन्यांद्वारे सी. एस. आर. इत्यादी)
 - शाळेत भौतिक सुविधांसह अध्ययनास पोषक असे वातावरण निर्माण करणे.
 - मुलांच्या अडचणी समजून घेणे, आवश्यक ती मदत करणे.
 - वर्ग अध्यापन रंजक, आनंददायी व कृतियुक्त करणे.
 - मुलांचे कलागुण, अभिव्यक्तीस संधी निर्माण करून देणे.
 - कृतींवर आधारित अध्ययनाची संधी देणे.
 - विशेष गरजा असणाऱ्या मुलांना विशेष सुविधा उपलब्ध करून देणे.
 - स्थलांतरित कुटुंबातील मुलांची विशेष दखल घेऊन त्यांना शिक्षणाची सुविधा उपलब्ध करून देणे.
 - मोफत प्राथमिक शिक्षणाची सुविधा उपलब्ध करून देणे.
- याशिवाय इतरही अनेक उपाययोजना करता येतील.

२.५ वयानुरूप दाखल मूल-समायोजन

प्रत्येक मूल जन्माला येतं ते स्वतःचं वेगळेपण घेऊनच. त्याच्या क्षमतेनुसार समर्थपणे जगण्याची संधी त्याला मिळायला हवी. शिक्षणातून या संधीची अनेक दालने खुली होण्यास निश्चित मदत होत असते म्हणूनच किमान प्राथमिक शिक्षण मिळणं हा प्रत्येक मुलाचा हक्क आहे.

मूल ज्या परिस्थितीत राहते, त्या परिस्थितीमधील अनेक उणिवा आणि अडचणींमुळे ते शाळेपासून वंचित राहते. असे मूल जर आपल्यापेक्षा वयाने लहान असलेल्या मुलांबरोबर बसायला लागले तर ते तिथे रमू शकणार नाही, हे आपण समजू शकतोच. आधीच अस्तित्वात असलेली न्यूनगंडाची भावना अधिक तीव्र होऊ लागली तर त्याचं शाळेतलं शिकणं अशक्यच होईल; शिवाय शिकणं म्हणजे केवळ वाचायला लिहायला येणे असे नाही. 'वाचायला शिकणे' हे शिकण्यासाठीचे एक साधन, एक तंत्र आहे. लिहिणं हे स्वतःला व्यक्त करण्याचं एक माध्यम, तंत्र आहे, हे लक्षात घ्यायला हवं. बिनभिंतीच्या खुल्या जगात अनुभवातून शिकणं हे आपल्या वर्गातील इतर मुलांइतकंच किंबहुना त्यापेक्षा जास्त या मुलांच्या बाबतीत घडलेलं असणार, हे आपण लक्षात घेतलं तर आपल्या वर्गात वयानुरूप दाखल झालेलं मूल आपल्याला समस्या न वाटता आपल्या अंतर्मनातील शिक्षकासाठी संधी वाटेल, पण यासाठी काही गोष्टी समजून घेणं आवश्यक आहे.

प्रत्येक मूल वेगळं असल्यामुळे अशा सर्व मुलांना मुख्य प्रवाहात आणण्याची एकच एक पद्धती किंवा युक्ती असणार नाही. केवळ कायद्यानं किंवा वरिष्ठांनी सांगितलं म्हणून या मुलांना शिकवायचं, की आपल्या आतले शिक्षकपण जागे ठेवत त्यांना आपलंस करायचं, हे विचारपूर्वक ठरवावे आणि कृतीत आणावे लागेल. शाळेतले शिकणे हे आपल्यासाठी गरजेचे आहे, तसेच आनंदाचे देखील आहे, हे मुलाला मनापासून पटवायला हवे; यासाठी ते आधी मनावर घ्यायला हवे, मनावर घेतलेली कोणतीही गोष्ट केवळ कर्तव्य म्हणून पार पाडली जात नाही, तर ती मनापासून केली जाते. आपल्या सगळ्यांनाच एक गोष्ट नक्की ठाऊक असते, की आपल्यातला 'शिक्षक' जेव्हा जेव्हा पूर्णपणे जागा राहून काम करतो तेव्हा तेव्हा त्याचे परिणाम आपल्या अपेक्षेच्या पलीकडे साध्य होताना पाहावयास मिळतात. ते परिणाम कुणाचं तरी जगणं सुंदर करणारे असतात. कुणा वरिष्ठांच्या शेऱ्यांची, शाबासकीची गरज समाधानाला नसते. ते स्वयंभूच असते. आयुष्याच्या शाळेत लिहिण्या-वाचण्याव्यतिरिक्त बरंच काही शिकून हे मूल आपल्या वर्गात आल्याचं भान सतत ठेवून त्या मुलास आपण समजून घेऊ शकलो, तर आपलं काम सोपं होणार आहे.

मूल समजून घेणं :

एखाद्या व्यक्तीला पूर्णतः समजून घेणे हे जवळपास अशक्य आहे, पण तरीही आपल्या सहवासात येणाऱ्या प्रत्येक माणसाला आपल्याशी आलेल्या संबंधापुरतं तरी समजून घ्यायचा प्रयत्न करावा लागतो किंवा करता येतो.

या मुलांना विशेषत्वानं समजून का घ्यायचं आणि समजून घ्यायचं म्हणजे नेमकं काय करायचं याबाबतीत स्पष्टता असायला हवी. अगदी सोप्या भाषेत सांगायचं तर त्याला आपल्या वर्गाचा अभ्यासक्रम शिकवायचा हे आपलं ध्येय, कुठं जायचं आहे हे ठरलंय; पण सुरुवात कोठून करायची हे तेवढं ठामपणे माहित असेल तर मधला प्रवास योग्य दिशेने आणि अपेक्षित गतीने होईल. 'का शिकवायचं' हे ठाऊक असलं तरी त्यांना 'काय काय येतंय' हे नेमकं आणि पक्कं समजून घ्यायला हवं. माणूस पंचेंद्रियांच्या माध्यमातून आजूबाजूच्या जगाचा स्वतः शोध घेत असतो. पाहून, ऐकून आणि कृती करून शिकत असतो. आनंदाने जगण्यासाठी त्यांना काय

आणि किती शिकावं याची वर्षानुवर्षे विचार करून केलेली योजना शाळेच्या अभ्यासक्रमात असते. त्यातल्या लिहिण्या-वाचण्याच्या तंत्राखेरीज अनेक गोष्टी या मुलांनी शिकल्या असण्याची शक्यता असते. त्या मुलांना काय काय येते हे सजग नजरेने जाणून घ्यायला हवे. यासाठी आपणांस अध्ययन स्तर निश्चितीचा उपयोग होणार आहे.

पोटासाठी आजवर कष्ट करणाऱ्या या मुलांसाठी 'कष्टाचेच खावे', 'कष्टाचे फळ' हे धडे शिकताना, नेमकं काय नवं असणार आहे? कदाचित त्यावरचे त्याचे अनुभवाचे बोल इतरांसाठी जिवंत वस्तुपाठ होऊ शकतील. भाषेतल्या चूक-बरोबरच्या पलीकडे जाऊन आपण त्यांच्या अनुभवातलं सत्त्व ओळखणार नाही का? त्याचे अस्सल जिवंत अनुभव मांडायची संधी त्याला मिळाली तर एका प्रयत्नात अनेक गोष्टी साध्य होऊ शकतील.

यासाठी पुढील बाबी लक्षात घ्याव्यात.

- १) माझ्याकडे जे आहे ते महत्त्वाचे आहे, माझ्याकडे असलेली माहिती शिकण्याकरिता उपयोगी आहे असा आत्मविश्वास मुलांच्या मनात निर्माण होईल.
- २) हाच आत्मविश्वास त्यांना नव्या (माहित नसलेल्या) गोष्टी शिकण्यासाठी उपयोगी पडेल.
- ३) या मुलांकडे जे आहे ते तुम्ही ओळखलंत, त्यांचा आदर केलात तर वर्गातल्या मुलांमध्येही त्या मुलांविषयी आपलेपणाची भावना वाढीस लागेल.
- ४) वर्गातील इतर मुलांना पुस्तकातील गोष्टी, या मुलांच्या अनुभवांतून तपासून घ्यायची संधी मिळेल.
- ५) या मुलांसह सर्वांनाच शाळेत शिकविल्या जाणाऱ्या गोष्टींचा जगण्याशी असलेला संबंध अधिक चांगला कळेल. त्यामुळे शिकणं आणि शिकवणं अर्थपूर्ण होईल.
हे असं घडायला हवं असेल तर एक **पंचसूत्री** आपल्या मनात सतत बाळगावी लागेल.
- १) वयानुरूप दाखल मुलांची जास्तीत जास्त माहिती करून घेणे.
त्यासाठी सातत्याने त्यांच्याशी संवाद साधणे. त्यांची आवड, कल, छंद जाणून घेणे.
- २) त्यांच्या अडचणी, प्रश्न, भाषा, विचार, परिस्थिती समजून घेणे.
- ३) अनुभवातून आलेल्या व्यावहारिक शहाणपणाचे मोल जाणणे. त्याचा स्वीकार करणे.
- ४) मुलांच्या शिकण्याच्या क्षमतेवर विश्वास असणे.
- ५) आपल्यातल्या 'शिक्षकावर' स्वतःचा संपूर्ण विश्वास असणे.

विशेष मदत :

मूल शाळेत आपल्या नजरेसमोर असताना कळत नकळत आपण त्याचं निरीक्षण, त्याच्याशी झालेला संवाद आणि अध्ययन अध्यापनाचे वेळी त्याने दिलेला प्रतिसाद लक्षात घ्यायला हवा, यातून त्याला अक्षर ओळख असेल, तर त्याच्या वाचण्या-लिहिण्यामधून त्याला इतर मुलांबरोबर आणण्यासाठी नेमक्या कोणत्या मदतीची गरज आहे, हे आपल्या लक्षात येईल. वेळोवेळी त्याच्या नोंदी केल्या तर त्यावरून त्याची शिकण्याची गती आणि पद्धती यांविषयी काही अंदाजही बांधता येतील. त्यानंतर मात्र केवळ वर्गातील अध्ययन-अध्यापन

त्याच्यासाठी पुरेसे असणार नाही. शाळेतील अशा मुलांची एकूण संख्या लक्षात घेऊन समान मदतीच्या, गरजांच्या स्वरूपावरून गट करता येतील. शाळेत शिक्षकाने तयार केलेले साहित्य, भाषा, गणित, इंग्रजी साहित्यपेटी, उपलब्ध मनुष्यबळ आणि वेळ या तिन्ही गोष्टींचा मेळ घालून या मुलांना गरजेनुसार स्वतंत्रपणे मार्गदर्शनाची व्यवस्था करावी लागेल. 'मी या मुलांना शिकवू, की वर्गातल्या मुलांना?' असे काही प्रश्न मनात येतील त्या वेळी आपली घरातील एकाच वेळी अनेक कामे करणारी किंवा त्यांसाठी योग्य त्या व्यक्तीची कल्पकतेने मदत घेणारी स्वतःचीच प्रतिमा डोळ्यांसमोर आणून पाहा. मदत करू शकणारी अनेक माणसे आपल्या अवतीभवती असतात. त्यांच्याशी योग्य पद्धतीने संवाद साधणे आवश्यक असते. मुलांचे समवयस्क गट करून, विद्यार्थी मित्र, विषय मित्र संकल्पना राबवून आपण प्रयत्न करू शकतो.

शाळा सुटल्यावर एखादा तास वेळ देऊ शकणाऱ्या मुलाची सुद्धा मदत होऊ शकते. मात्र हे करताना काही गोष्टी लक्षात ठेवाव्या लागतील. आज शाळा सुटल्यानंतरच्या तासात वर्गातल्या मुलांनी नेमकं काय करायचं आहे याचा विचार आधी आपण करून ठेवलेला हवा. त्याच्या नोंदी असतील तर उत्तमच. आपल्या मनात स्पष्ट असलेला विचार मदत करणाऱ्यांपर्यंत नीट पोहोचवायलाही हवा. या मदत देणाऱ्या मुलाच्या मनात अहंगंडाची, उपकाराची भावना असेल तर घेणाऱ्याच्या मनात न्यूनगंडाची भावना निर्माण होईल, हे विसरता कामा नये. त्यासाठी त्यांच्यातलं नातं मित्रत्वाचं, परस्पर सहकार्याचं आहे ना, हे पाहावं लागेल. लिहिण्या-वाचण्या व्यतिरिक्त या मुलांमध्ये असलेल्या अनेक क्षमता, अनुभवांतून आलेले काही व्यवहार ज्ञान हे आपण शोधलं असेल, तर वर्गातील इतर मुलेही त्यांचा आदर करतील. त्यांच्या निरक्षरतेला, भाषेला हसणार नाहीत, त्यांची थट्टा करणार नाहीत याकडे लक्ष द्यायला हवे. तो शाळेत का आला नाही? त्या संदर्भाने मुलांशी संवाद साधायला हवा. त्याच्या परिस्थितीमुळे, अडचणीमुळे तो तुमच्याप्रमाणे शाळेत येऊ शकला नव्हता, ही त्याची 'चूक' नव्हती; ही गोष्ट वर्गातल्या सर्व मुलांना पटणं महत्त्वाचं आहे. यातूनच इतर मुलांना संस्कारांचा धडा गिरविता येणार आहे. आपल्याच वागण्या-बोलण्यातून मुलं शिकणार आहेत, याचं भान आपण सतत ठेवायला हवं आणि त्या दृष्टीने आपला वर्गातील साद-प्रतिसाद असायला हवा.

विशेष शिक्षणासाठी सहकार्य :

शाळा व्यवस्थापन समितीच्या मदतीने गावातील सेवानिवृत्त शिक्षक, उच्चशिक्षित तरुण-तरुणी, स्वयंसेवी संस्था किंवा सुशिक्षित पालकांची मदत या कामासाठी घेता येईल. समजा अशा व्यक्तींचा गट गावात करता आला तर प्रत्येकाला एक विषय/घटक देता येईल. त्यांना दिवसातील एक ते दोन तासांचा वेळ द्यावा लागेल. मुलांचा वयोगट, त्यांचं पूर्वज्ञान, शिकण्याची गती आणि पद्धती लक्षात घेऊन काय शिकवायचं याची योजना मात्र अर्थातच आपल्याला करावी लागेल. मुलांना विशेष मदत करण्याच्या व्यवस्थेचं हे एक उदाहरण आहे. अशा अनेक शक्यता आपल्या कल्पकतेतून आणि संवादातून निर्माण होऊ शकतात. त्यामुळे 'अशा मुलांच्या अध्यापनासाठी जादाचा वेळ मी कोठून आणू?' या प्रश्नाला दररोज/प्रत्येक वेळी तुम्ही स्वतःच वेगळा वेळ काढून शिकविण्याची गरज नाही हेच उत्तर आहे. तुमच्या मनानं मुलाचा विचार करण्यासाठी, मदतीची योजना करण्यासाठी मात्र वेळ काढायलाच हवा. म्हणूनच मनावर घेणं ही गोष्ट सर्वाधिक महत्त्वाची. या मुलांचे शिक्षण होण्यासाठी आपण विविध मार्गांचा सातत्याने शोध घ्यायला हवा.

शिकण्याची गती व पद्धती :

प्रत्येक मुलाची शिकण्याची आपापली गती आणि पद्धतीही असते. कुणाला ऐकून, सांगून, तर कुणाला कृतीतून लवकर कळतं. कुणाला गाण्यातून तालासुरात आलेले शब्द, संकल्पना पटकन कळतात. हार्वर्ड गार्डनरनं यालाच 'प्रज्ञा अष्टक' म्हटलंय. एका अर्थानं शिकण्याच्या या वेगवेगळ्या पद्धती आहेत. याचा अर्थ प्रत्येक जण कुठल्यातरी एकाच पद्धतीने शिकू शकतो असे नाही. पण प्रत्येकाच्या बाबतीत एक कुठलीतरी पद्धत अशी असते, की जी अधिक प्रभावी असते. वयानुरूप दाखल मुलांची शिकण्याची प्रभावी पद्धत ओळखता, शोधता आणि वापरता आली, तर ही मुलं कमी वेळात अधिक चांगलं आणि वेगानं शिकू शकतील.

या मुलांमध्ये विशेष गरजा असणाऱ्या मुलांचं प्रमाण अधिक असण्याची शक्यता आहे. अध्ययनात आलेलं अपयश, असमर्थता हे त्यांच्या शाळेपासून दूर राहण्याचं सर्वाधिक महत्त्वाचे कारण असू शकते. अशा वेळी त्यांच्या अंगभूत मर्यादा जाणून घेणं जेवढं आवश्यक आहे, तेवढंच काय, किती आणि कसं करू शकतात याचाही अंदाज करणं महत्त्वाचं आहे. यासाठी डॉक्टर, शारीरिक अथवा अपंगत्वाच्या क्षेत्रात काम करणाऱ्या तज्ज्ञांबरोबर विशेष शिक्षकांची मदत घ्यावी लागेल. म्हणजे अशा मुलांकडून प्रगतीच्या नेमक्या काय आणि किती अपेक्षा ठेवायच्या याची स्पष्टता येईल. असं मूल इतरांच्या सहानुभूतीचा, दयेचा किंवा चेष्टेचा विषय न होता त्याला जसा आहे तसा स्वीकारणं महत्त्वाचं आहे. तो जे करू शकतो त्याच्या दोन पावलं पुढे जाणे हीच त्याची प्रगती असेल. म्हणून प्रत्येकाची शिकण्याची गती व पद्धती समजून काम करणे महत्त्वाचे आहे.

२.६ विविध घटकांच्या जबाबदाऱ्या -

शिक्षक

- मुख्याध्यापकांनी नेमून दिलेल्या कार्यक्षेत्रातील प्रवेशपात्र शाळाबाह्य मुलांचे सर्वेक्षण करणे.
- मुलांना शाळेत दाखल करणे.
- दाखल विद्यार्थ्यांचा जीवन वृत्तांत जाणून घेणे.
- वयानुरूप दाखल मुलांचा अध्ययन स्तर निश्चित करणे.
- अध्ययनातील अनुशेष भरून काढणे.
- मूल्यमापनाचे अभिलेख अद्ययावत ठेवणे.

मुख्याध्यापक

- सर्वेक्षणासाठीचा आराखडा निश्चित करणे.
- सर्वेक्षणाची जबाबदारी विभागून देणे.
- सर्वेक्षणानंतर आढावा घेणे.
- प्रवेशपात्र मुलांची यादी करणे.
- प्रवेशाचा वर्ग निश्चित करून प्रवेश देणे.
- प्रवेशित विद्यार्थ्यांची नावे जनरल रजिस्टरला नोंदविणे.

- समकक्ष वर्गात प्रवेश घेतलेल्या मुलांसाठी विशेष शिक्षणाची व्यवस्था करणे.
- विशेष शिक्षणाच्या जबाबदारीचे विभाजन करून शिक्षकांवर सोपविणे.
- प्राथमिक शिक्षण पूर्ण झाल्यानंतर प्रमाणपत्र देणे.
- विद्यार्थी शिकत आहेत ना याची सातत्याने खात्री करणे.

पर्यवेक्षीय यंत्रणा

- मुलांना शाळेच्या प्रवाहात आणण्यासाठी कृतिकार्यक्रम आखणे.
- मुलांच्या विशेष शिक्षणासाठी शिक्षकांना प्रशिक्षित करण्याचे नियोजन व कार्यवाही करणे.
- वयानुरूप दाखल झालेल्या विद्यार्थ्यांच्या सर्व अभिलेखांची पडताळणी करणे.
- शाळास्तरावर शाळाबाह्य मुलांसाठीच्या विशेष शिक्षणाचे स्वतंत्र नियोजन केले असल्याबाबत खात्री करणे.
- या मुलांना विविध शासकीय योजनांचा लाभ मिळत असल्याची खात्री करणे.
- शाळा व्यवस्थापन समितीच्या बैठकीस उपस्थित राहून मार्गदर्शन करणे.

शाळा व्यवस्थापन समिती

- शाळाबाह्य मुलांच्या सर्वेक्षणात मदत करणे.
- दाखलपत्र मुले प्रवेशित झाल्याची खात्री करणे.
- दाखल मुलांच्या विशेष शिक्षणाचा, प्रगतीचा वेळोवेळी आढावा घेणे.
- अनियमित मुलांच्या पालकांच्या भेटी घेऊन उद्बोधन करणे, शाळेची उपस्थिती वाढविणे.
- अभिलेखांची पडताळणी करणे.
- शालेय गरजा लक्षात घेऊन आवश्यक ती मदत करणे.

२.७ जीवन वृत्तान्त (Case - study)

वयानुरूप समकक्ष वर्गात दाखल मुलांच्या समस्या जाणून घेण्यासाठी त्यांची समग्र माहिती घेणे आवश्यक आहे. या संकलित माहितीचे विश्लेषण करावे, जेणेकरून या माहितीच्या आधारे मुलांच्या अध्ययन-अध्यापनाची दिशा निश्चित करणे सुलभ होऊ शकेल. संबंधित मुलांविषयीची माहिती घेण्यासाठी जीवनवृत्तान्त नमुन्यामधील मुद्दे उपयोगात आणता येतील. शिवाय पुढील मुद्द्यांचाही विचार करावा.

१) सामाजिक पार्श्वभूमी -

मुले शाळाबाह्य राहण्यामागे त्यांची सामाजिक परिस्थिती हे एक महत्त्वाचे कारण आहे. त्यामुळे मुलांना शिक्षणाच्या प्रवाहात आणण्यासाठी त्यांची सामाजिक पार्श्वभूमी जाणून घेणे आवश्यक ठरते.

२) कौटुंबिक पार्श्वभूमी -

पालकांचा व्यवसाय, कुटुंबाची आर्थिक स्थिती, कुटुंबाची शैक्षणिक पार्श्वभूमी व शिक्षणाविषयीचा दृष्टिकोन इत्यादी बाबींचा प्रत्यक्षपणे-अप्रत्यक्षपणे बालकाच्या शिकण्यावर परिणाम होतो.

३) वैयक्तिक पार्श्वभूमी -

मुलाची अध्ययनाची कुवत, गती तसेच आरोग्य, शारीरिक अक्षमता यांचादेखील त्याच्या शिक्षणावर परिणाम होत असतो.

या मुद्द्यांच्या अनुषंगाने प्राप्त माहितीच्या आधारे बालकांच्या शिकण्याबाबतच्या नेमक्या समस्या जाणून घेऊन त्यावर उपाय करणे शक्य होते.

जीवन वृत्तान्ताचा अभ्यास करून समस्या निराकरणासाठी पुढीलप्रमाणे विचार करावा.

- १) मुलांच्या गरजांची निश्चिती करावी.
- २) मुलांच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी कोणकोणत्या घटकांची मदत घेता येईल याचा विचार करावा.
- ३) गरजा कशा पूर्ण करता येतील याचा विचार करावा.
- ४) मुलांमधील शक्तिस्थळे, त्रुटी इ. बाबी लक्षात घ्याव्यात.
- ५) अध्ययन स्तर लक्षात घेऊन अध्ययन-अनुभवांच्या योजनांची आखणी करावी.

यासाठी परिशिष्टात दिलेला नमुना उपयोगात आणता येईल.

मुलांना बोलते करताना -

वर्गात आलेल्या विद्यार्थ्याला बोलता येते, तसेच त्याचे अनुभव त्याला अल्प प्रमाणात सांगता येतात. त्याला अधिक विचार करता यावा, भाषिक संवाद साधता यावा यासाठी संधी देणे आवश्यक आहे. त्यासाठी शाळा स्तरावर देण्यात आलेल्या भाषा पेटीतील चित्रवाचनासाठी असलेली चित्रे, पाठ्यपुस्तकातील चित्रे, नियतकालिकांमध्ये प्रकाशित होत असलेली चित्रे देऊन मुलांना बोलते करायला हवे.

चित्र वाचतांना मुले पूर्वानुभवाशी जोडून वाचत असतात. त्यातून भाषिक कौशल्य विकसित होते. आरंभी मुले केवळ चित्रातील नावे सांगतील, नंतर त्यातील काही बारकावे नोंदवतील. पुढे पुढे त्यांना नावे देतील. नंतर चित्रातील भाव व्यक्त करतील. त्या चित्रातील, पात्रांतील संवाद घेऊन पुढे जाता येईल. या सर्व गोष्टी टप्प्याटप्प्याने पुढे जातील. त्यामुळे एक चित्र पुन्हा पुन्हा वापरता येईल. मुलांचा भाषिक विकास, आत्मविश्वास जसा वृद्धिंगत होईल तशी तशी वाचन प्रक्रिया समृद्ध होत जाणार आहे. यासाठी पुढील टप्प्यांचा विचार करावा.

१. प्रथम एक कृतीचे चित्र द्यावे.
२. नंतर दोन-तीन कृतींचे चित्र द्यावे.
३. हळूहळू अधिक कृती असलेल्या चित्रांचा समावेश करावा.

हे टप्पे मुलांच्या अध्ययन स्तरावरून निरीक्षण, आंतरक्रिया यांवरून सहज लक्षात येणार असल्याने, विद्यार्थी ज्या स्तरावर आहे, तेथून पुढे जाता येणार आहे.

प्रकरण ३. विशेष शिक्षण पाठ्यक्रम

३.१ विषय निश्चितीची भूमिका

वयानुरूप समकक्ष वर्गात दाखल झालेल्या मुलांच्या अध्ययनासाठी आवश्यक भाषाविषयक वाचन-लेखन या मूलभूत क्षमता पुरेशा प्रमाणात विकसित झालेल्या नसतात. तसेच गणित विषयातील संख्यांचे वाचन, संख्यांवरील क्रिया या मूलभूत क्षमता त्यांच्याकडे पुरेशा प्रमाणात नसतात, म्हणजेच अध्ययनाचे साधन (learning tool) बळकट नसते. अध्ययनाची मूलभूत संसाधने बळकट असतील तर मुलांचे अध्ययन वेगाने होऊ शकते. मूलभूत बाबींवर प्रभुत्व असेल तर कौशल्ये विकसित होतात. भाषेतर विषयातील माहिती मुलांना घ्यावयाची असेल तर समजपूर्वक वाचता आले पाहिजे. तसेच औपचारिक स्वरूपातील व्यवहार पूर्ण करण्यासाठी लेखन अत्यंत गरजेचे आहे. दैनंदिन व्यवहारोपयोगी बाबींसोबतच मनोरंजन, ज्ञान मिळविणे तसेच अभिव्यक्तीसाठी लेखन-वाचन या मूलभूत क्षमता आवश्यक आहेत. म्हणून विशेष शिक्षणासाठी इयत्ता पहिली ते आठवीकरिता **भाषा-मराठी** विषय निवडला असून इ. ५ वी ते ८ वी साठी **हिंदी** विषयाचा अंतर्भाव आहे.

बाजारहाट, बँकेतील व्यवहार तसेच दैनंदिन व्यवहारातील अनेक प्रकारची कामे गणिताची जाणीव असल्याशिवाय पूर्ण होऊ शकत नाहीत, म्हणजेच जीवन व्यवहार सुलभतेने करता येण्यासाठी **गणित** हा विषय आवश्यक आहे.

आज इंग्रजी भाषा ही जीवन व्यवहाराचे एक अविभाज्य अंग बनलेली आहे. जागतिकीकरणामुळे व्यक्तीचा इंग्रजी भाषेशी संपर्क येणे अपरिहार्य झाले आहे. त्यामुळे इंग्रजी भाषेचे अध्ययन व वापर प्रत्येकासाठी निकडीचा मुद्दा बनला आहे. शिक्षणाच्या प्रवाहात आलेली बालके पुढील शिक्षणामध्ये इंग्रजीचे अध्ययन करणार आहेत, तसेच दैनंदिन व्यवहारामध्येही त्यांचा संपर्क इंग्रजी भाषेशी वारंवार येणार आहे. त्यामुळे त्यांना इंग्रजीचा वापर करता येणे गरजेचे आहे म्हणून वयानुरूप समकक्ष इयत्तेत दाखल विद्यार्थ्यांचा इंग्रजीचा पाया घालणे या हेतूने विशेष शिक्षण अभ्यासक्रमामध्ये इंग्रजी विषयाचा समावेश करण्यात आलेला आहे.

परिसर अभ्यास, इतिहास, ना. शास्त्र व विज्ञान, भूगोल यांसारख्या विषयांतील माहिती समजपूर्वक वाचनातून मिळविता येते तसेच चर्चेतून पारिभाषिक शब्दांचे अर्थ जाणून घेता येतात म्हणून या मुलांच्या विशेष शिक्षणासाठी पाठ्यक्रम तयार करताना मराठी, हिंदी, इंग्रजी व गणित या विषयांचा प्राधान्यक्रमाने विचार केलेला आहे.

शालेय स्तरावरील कला, कार्यानुभव, शारीरिक शिक्षण हे विषय नियमितपणे वर्गात शिकत असताना पूर्ण होणार आहेत, तर उर्वरित विषय एकात्मिक स्वरूपात शिकवावे अशी अपेक्षा आहे.

विषयांतर्गत मूलभूत कौशल्ये निश्चिती

हा पाठ्यक्रम निश्चित करताना सर्व विषयांतील सर्वच कौशल्यांचा विचार केलेला नाही. मूलभूत कौशल्ये निश्चित करताना या मुलांची पार्श्वभूमी लक्षात घेतलेली आहे.

भाषा-मराठी व हिंदी विषयांचा पाठ्यक्रम विकसित करताना पुढील बाबींचा विचार करण्यात आला आहे.

- ▶ मुलाला ऐकता-बोलता येते, गरज आहे ती प्रमाण भाषा ऐकण्याची व बोलण्याची संधी देण्याची.
- ▶ मुलांना समजपूर्वक वाचन करता येत नाही. व्यवहारासाठी आवश्यक असलेले औपचारिक लेखन करता येत असल्याची शक्यता नाही, म्हणून वाचन-लेखन कौशल्यावर भर देणे.
- ▶ मुळाक्षरे परिचय, स्वरचिन्हयुक्त-जोडाक्षरयुक्त शब्दांचे वाचन, वाक्य, परिच्छेदाचे वाचन व सर्वांत शेवटी उतारे-पाठ यांचे आकलन असा विचार पाठ्यक्रम विकसित करताना केलेला आहे.
- ▶ इ. ५ वी ते ८ वी चा मराठी विषयाचा पाठ्यक्रम विस्तारित करताना पुढील बाबींचा विचार केलेला आहे.

ज्या वयानुरूप दाखल विद्यार्थ्यांने इ. १ ली ते ४ थी चा पाठ्यक्रम पूर्ण केलेला आहे. त्याला मातृभाषेची प्राथमिक कौशल्ये (श्रवण, भाषण, वाचन, लेखन) प्राप्त झालेली आहेत हे गृहीत आहेच, त्यामुळे मातृभाषेचा विचार प्राथमिक कौशल्य विकसित होण्यापलीकडच्या टप्प्यांवर अधिक करावा लागेल कारण भाषा आत्मसात होणे व ती आत्मविश्वासपूर्वक वापरून समाजात संवाद साधता येणे हे आपल्या मुलांना जमणे गरजेचे आहे. भाषेच्या या कार्यासाठी प्राथमिक टप्प्यानंतर आकलनाच्या पातळीत वाढ, भाषिक नियम व्यवस्थेचा (व्याकरण) परिचय, भाषिक रसास्वाद आणि अभिव्यक्तीचा विचार करायला हवा. हा विचार विद्यार्थ्यांच्या भाषिक, भावनिक व अन्य प्रकारच्या गरजा लक्षात घेऊन करावा लागेल. तसेच भाषेतून मूल्ये, जीवनकौशल्ये विकसित होतील, गाभा घटकांचा परिपोष होईल याकडे अधिक सजगपणे लक्ष द्यावे लागेल. या टप्प्यावर भाषेद्वारे आकलन कसे घडेल? त्यासाठी श्रवण, वाचनाद्वारे वैविध्यपूर्ण अनुभवांची रचना करीत भाषण, संभाषण व लेखनाच्या संधी द्याव्या लागतील. आकलनाच्या पातळ्या समजून घ्याव्या लागतील. हे सर्व करीत असताना विद्यार्थ्यांला भाषा शिक्षणात नेमके काय हवे आहे हे समजायला हवे. आशय आणि अध्ययन अनुभव निवडताना त्याच्या पूर्वानुभवांना महत्त्वाचे स्थान मिळायला हवे, तरच त्यातून कमीत कमी कालावधीत भाषेविषयीच्या शिक्षणाबरोबरच त्याचा भाषिक कौशल्यांचाही सराव होईल.

आकलन पातळ्या :

मजकुराच्या वाचनातून आकलनाच्या पातळ्या पुढीलप्रमाणे ठरविता येतील. या पातळ्या एकमेकांपासून वेगळ्या असल्या तरीही त्या एकमेकांत गुंफलेल्या आहेत. यांतील एक किंवा अनेक पातळ्यांची गुंफण विद्यार्थ्यांना प्राथमिक स्तरापासून करावी लागलेली आहेच. या पातळ्या पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

- माहितीचा नेमका तपशील शोधणे.
- तो स्वतःच्या शब्दांत सांगणे.
- त्याचा अर्थ लावणे, कथन करणे.
- माहितीवरून तयार झालेल्या ज्ञानाचा वापर करून नव्या परिस्थितीत उत्तर शोधणे.
- एखाद्या बाबीचे विविध तऱ्हेने पृथक्करण करणे.

- नवी बाब स्वतःच्या कल्पनेतून, विचारातून निर्माण करणे.
- एखादी बाब खरी की खोटी, योग्य की अयोग्य हे ठरविणे.

भाषा शिक्षणाकडे केवळ इतर विषय शिकण्याचे माध्यम म्हणून न पाहता भाषा शिकणे व भाषेविषयी शिकणे या दृष्टीने पाहणे गरजेचे आहे. प्रत्येक भाषेचे काही नियम असतात. भाषा वापरत असताना मुले हे नियम पाळत असतात. परंतु भाषेचे शिक्षण घेत असताना त्या त्या टप्प्यांवर नियमांकडे अतिशय डोळसपणे पाहायला हवे. त्यामुळे भाषेची संरचना समजून घेता येईल. आकलनाच्या विविध पातळ्या गाठत असताना हे नियम विद्यार्थ्यांना परिचित होणे आवश्यक आहे. उदा. शब्दांच्या जाती, त्यांचे उपप्रकार.

भाषेमध्ये माहिती-मजकूर हा गद्य, पद्य स्वरूपात असतो. त्याच्या मांडणीतही विविधता असते. उदा. आपले जगणे/अनुभव हा विषय कविता, निबंध, कथा, कादंबरी/नाटक, इ. प्रकारच्या साहित्य प्रकारात मांडलेला असू शकतो. भाषा शिकताना या सर्व साहित्य प्रकारांची माहिती विद्यार्थ्यांना होणे आवश्यक आहे. कारण साहित्य व त्याच्या वेगवेगळ्या आविष्कारांत मानवी जीवनाचे चित्र असते. ते समजून घेतल्याने मुलाचे अनुभवविश्व समृद्ध होत जाईल. 'माणूसपण' समजण्यासाठी आवश्यक असलेली जीवन-कौशल्ये, संवेदना साहित्यातून विकसित होत असतात. वरील साहित्य प्रकारांतील उदाहरणांतून निसर्ग आणि त्याचा मानवी जीवनावर होणारा परिणाम यांतून होणारे जीवन दर्शन समजायला हवे. त्यातूनच पुढे स्वतःच्या आवडीच्या साहित्य प्रकाराचा आनंद विद्यार्थ्यांने घ्यायला हवा, त्यातील अर्थ लक्षात घेऊन, स्वतःचे मत तयार करता यायला हवे.

एवढे सगळे होत असताना विद्यार्थ्यांला स्वतःही काही सांगावे वाटेल, स्वतःचा अनुभव, विचार व्यक्त करावासा वाटेल. ही अभिव्यक्त होण्याची संधी त्याला मिळायला हवी. ही संधी सध्याच्या परिस्थितीत केवळ ठरावीक विषयांच्या घटकांवर निबंध लेखन करण्यास सांगून मोठ्या प्रमाणात दिली जाते हे मान्य करायला हवे. निबंधाप्रमाणेच त्याला आवडेल त्या विविध साहित्य प्रकारात (कथा, कविता, कादंबरी, नाटक इ.) स्वतःचे विचार मांडण्याची संधी द्यायला हवी.

वयानुरूप दाखल विद्यार्थ्यांसाठी (इ. ५ ते ८ वी) पाठ्यक्रम तयार करताना वरील बाबींचा विचार केलेला आहे. प्रचलित अभ्यासक्रम व प्रस्तावित अभ्यासक्रम यांच्या समन्वयाचा, तसेच विद्यार्थ्यांच्या समायोजनासाठी मिळणारा कालावधी व उपरोक्त व्यक्त केलेल्या अपेक्षा यांत समायोजन साधण्याचा प्रयत्न पाठ्यक्रम विस्तारित करून देताना केलेला आहे.

गणित :

- ▶ गणित विषयाचा पाठ्यक्रम विकसित करताना संख्याबोध-संख्यांचे वाचन, लेखन यांवर भर दिलेला आहे.
- ▶ संख्यांवरील क्रियांचा विचार करताना मुले व्यवहारात गणिताचा वापर करतात, पण औपचारिक स्वरूपातील मांडणी व शाब्दिक माहितीचे गणिती रूपांतर यांसारख्या बाबी या मुलांना जमत नाहीत, याकडे विशेष लक्ष देत आशयाची मांडणी केली आहे.

- ▶ गणित विषयाच्या अभ्यासासाठी सातत्याने उपयोगात येणाऱ्या व्यवहारोपयोगी घटकांचाही मूलभूत घटक म्हणून विचार करण्यात आला आहे.
- ▶ पाठ्यक्रम विकसित करताना मूलभूत स्वरूपातील गणित मुले शिकू शकतील याचा विचार केलेला आहे.

हिंदी :

- ▶ मराठी भाषा शिक्षणातून मुलांना 'देवनागरी लिपी'चा परिचय झालेला आहे. त्यामुळे मुलांना हिंदी वाचता-लिहिता येण्यासाठी फारशा अडचणी येणार नाहीत.
- ▶ हिंदी शिकण्यासाठी मुलांना गरज आहे ती हिंदी भाषेतील विशेष ध्वनींचे उच्चारण, वाचन-लेखन शिकण्याची आणि शब्दसंपत्ती वाढविण्याची.
- ▶ हिंदी भाषेचे लेखननियम जाणून घेऊन त्यानुसार लेखन करण्याची क्षमता विकसित होणे गरजेचे आहे.
- ▶ हिंदी विषयातील भाषा-अभ्यासातील वेगळेपणाकडे लक्ष देण्याची आवश्यकता आहे.

इंग्रजी :

बालकाची मातृभाषा त्याच्या कुटुंबात व परिसरात बोलली जाते. तुलनेने इंग्रजी ही विदेशी भाषा बालक कमी ऐकते व बोलण्याची शक्यता फारच कमी असते. त्यामुळे भाषा आत्मसात करण्याच्या प्रवासातील प्रथम टप्प्यावरची श्रवण व भाषण/संभाषण (Listening, Speaking /Conversation) ही भाषिक कौशल्ये कुटुंबात व परिसरात अनौपचारिकपणे तितकीशी विकसित झालेली नसतात. त्यामुळे Listening व Speaking या प्राथमिक भाषिक कौशल्यांच्या विकसनासाठी त्यांना समृद्ध भाषिक आदाने (Inputs) देणे आवश्यक आहे. या दोन प्राथमिक कौशल्यांवर पुरेसे प्रभुत्व प्राप्त केल्यानंतर वाचन व लेखन (Advanced skills : Reading and Writing) विकसनासाठी अध्ययन अनुभूती देणे श्रेयस्कर ठरते.

इ. १ ली व २ री मध्ये Listening व Speaking कौशल्यांच्या औपचारिक विकसनाबरोबर Pre-reading व Pre-writing कौशल्यांचाही (वाचन व लेखनाची पूर्वतयारी) विकास करून घेणे श्रेयस्कर ठरते.

इ. ३ री व ४ थी मध्ये श्रवण व भाषण/संभाषण कौशल्यांच्या विकसनाबरोबरच प्रत्यक्ष वाचन व लेखन कौशल्यांच्या विकसनास सुरुवात होते.

इ. ५ वी पासून पुढे श्रवण व भाषण/संभाषण कौशल्यांच्या प्रगत क्षमतांचे विकसन केले जाते, तर वाचन व लेखन कौशल्यांवरील भर वाढत जातो.

वयानुरूप इयत्तांमध्ये दाखल विद्यार्थ्यांना त्यांच्या परिसरात मिळणाऱ्या भाषिक अनुभूतींचे प्रमाण व स्वरूप लक्षात घेता चारही भाषिक कौशल्यांचा (Listening, Speaking, Reading and Writing) विकास करण्यासाठी प्रयत्न करणे गरजेचे आहे. नियमित विद्यार्थ्यांप्रमाणे सर्व कौशल्यांचे विकसन अथवा विशिष्ट उद्दिष्टांची साध्यता यासाठी कालमर्यादा लक्षात घेता जाणीवपूर्वक प्रयत्न करावे लागतील. त्यामुळे अध्ययनात सुकरता येईल अशी कौशल्ये निश्चित करण्यात आलेली असून त्यांच्या विकसनाच्या दृष्टीने

भाषिक अध्ययन अनुभूती द्यावयाच्या आहेत. निश्चित करण्यात आलेल्या कौशल्यांची यादी तसेच भाषिक कौशल्यांतर्गत क्षमतांची क्रमवार यादी पुढे देण्यात आली आहे.

मुले वर्गात दाखल झाल्यानंतर त्यांना शिकण्याची गोडी लागावी, त्यांच्यात शिकण्याची वृत्ती निर्माण व्हावी, मूलभूत कौशल्ये प्राप्त होऊन त्यांना शिक्षणाच्या प्रवाहात समरस होता यावे, आपल्याला वाचता-लिहिता येते, संख्या वाचन-लेखन व गणिती क्रिया करता येतात असा आत्मविश्वास त्यांच्यामध्ये निर्माण व्हावा, मूलभूत कौशल्ये विकसित होऊन अध्ययनातील अनुशेष भरून निघावा व प्रभुत्व अध्ययनाकडे वाटचाल सुरु व्हावी या बाबींचा पाठ्यक्रम विकसनात विचार केला आहे.

शिक्षण हे व्यक्तीच्या जीवन विकासात अत्यंत महत्त्वाचे अंग मानायला हवे. शिक्षणाने माणूस शहाणा होतो. सदसद्विवेक बुद्धी जागृत होते. त्यातून माणसांच्या विचारांची प्रक्रिया समृद्ध होते. सुजाण नागरिक निर्मितीचे शिक्षण हेच साधन आहे. समाजातील सर्व प्रकारचे दारिद्र्य संपविण्याकरिता शिक्षण हे प्रभावी माध्यम असल्याने सर्वानाच शिक्षण मिळणे आवश्यक आहे, पण विविध कारणांनी समाजातील वंचित, दुर्बल समूहाला शिक्षणापर्यंत पोहोचता येत नसेल तर शिक्षणाने या वंचित घटकांपर्यंत पोहोचायला हवे.

- स्वामी विवेकानंद

हे रोज घडायला हवे

वर्गातील विद्यार्थ्यांचा रोज एक तास घेताना आपण या मुलांसाठी तासिका नियोजनात बदल करायला हवा. त्या बदलाचा परिणाम म्हणून विद्यार्थी वर्गात रमतील. त्याचा सकारात्मक परिणाम विद्यार्थ्यांच्या शिकण्यावरती निश्चित झालेला आपणास पाहावयास मिळेल. रोजच्या तासिकेत.....

१) गाणी २) गोष्टी ३) प्रकटवाचन ४) सहभागी वाचन

नियमित घ्यावे. रोजच्या तासिकेत दहा ते पंधरा मिनिटे रोज जाणीवपूर्वक या गोष्टी वर्गात घ्याव्यात. यामुळे मुले वर्गात रमतील. गाणी/गोष्टी सांगताना, ऐकविताना मुलांचे भावविश्व, त्यांचा परिसर, भाषा यांचा विचार करायला हवा. मुलांच्या भावविश्वाशी नाते असणारा आशय त्यात असावा.

यासाठी निवडलेली गाणी म्हणताना, गोष्टी सांगताना शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांना देखील गाणे म्हणण्याची गोष्ट सांगण्याची संधी उपलब्ध करून द्यावी. त्यातून मुलांचा आत्मविश्वास वृद्धिंगत होण्यास मदत होणार आहे.

३.२ पाठ्यक्रमाची रचना-मांडणी : (मराठी, हिंदी, इंग्रजी, गणित)

वयानुरूप दाखल मुलांसाठीचा पाठ्यक्रम मूलभूत स्वरूपाचा तसेच काही गृहीतके लक्षात घेऊन तयार करण्यात आला आहे.

- वयानुरूप दाखल विद्यार्थ्यांकडे नियमित मुलांपेक्षा व्यावहारिक जगतातील अनुभव जास्त आहेत.
- बोलीभाषेतून या विद्यार्थ्यांना संवाद साधता (भाषण-संभाषण) येतो.
- अध्ययनात परिसरातील व्यावहारिक जगतातील अनुभवांचा फायदा होणार आहे.
- अध्ययनाचे तंत्र नियमित मुलांच्या तुलनेत हे मूल लवकर आत्मसात करणार आहे. नियमित मुलांच्या तुलनेत या तंत्राच्या मदतीने ही मुले लवकर शिकणार आहेत.
- औपचारिक माहिती (ज्ञान) मिळविण्यासाठी वाचन व लेखन कौशल्यांवर जास्त भर देणे गरजेचे आहे.
- इयत्ता पहिली ते आठवीचा पाठ्यक्रम एका दृष्टिक्षेपात व इयत्तानिहाय दिला आहे. यांपैकी मराठीच्या इ. ५ वी ते ८ वीच्या पाठ्यक्रमात सुस्पष्टता येण्यासाठी तो विस्तारित रूपात पुढे दिलेला आहे.
- मराठी व हिंदी भाषा विषयाच्या पाठ्यक्रमाची तीन स्तंभांत मांडणी करण्यात आली आहे. पहिल्या स्तंभात अध्ययन टप्पा/स्तर तर दुसऱ्या स्तंभात वाचन कौशल्य आणि तिसऱ्या स्तंभात लेखन कौशल्य विकसित करण्यासाठीचा तपशील दिला आहे.
- वाचन-लेखन विकसनासाठी प्रामुख्याने दृक् शब्द, मुळाक्षरे, शब्द, वाक्य, परिच्छेद व उतारे-पाठ असे टप्पे केले आहेत. वाचन व लेखन एकत्रित स्वरूपात विकसित करण्याचा विचार केला आहे.
- मराठी विषयाच्या विस्तारित मांडणीत (इ. ५ वी ते ८ वी साठी) आकलन, अभिव्यक्ती, व्याकरण यांकडे लक्ष वेधलेले आहे.
- पाठ्यक्रमात किमान बाबींचा विचार केला आहे. विद्यार्थ्यांची प्रगती लक्षात घेऊन या पाठ्यक्रमातील व्याकरणाच्या बाबींबरोबर प्रचलित अभ्यासक्रमातील व्याकरणविषयक घटकांचा तसेच इतर आनुषंगिक घटकांचा अभ्यास घ्यावा ही अपेक्षा आहे.
- इंग्रजी विषयाच्या पाठ्यक्रमाची मांडणी करताना इयत्तानिहाय कौशल्यांतर्गत टप्पे दर्शविले आहेत.
- इंग्रजी विषयाचा पाठ्यक्रम कौशल्य व इयत्तानिहाय कृती या स्वरूपात दिला आहे.
- प्रत्येक कौशल्याची व्याप्ती इयत्तेप्रमाणे वाढवीत नेलेली आहे.
- गणित विषयाचा पाठ्यक्रम पाठ्यघटक व इयत्ता या स्तंभांत दिला आहे.
- इयत्तेच्या स्तंभात त्या-त्या इयत्तेचा किमान पाठ्यक्रम दिला आहे. पाठ्यक्रमाची ही मांडणी चढत्या क्रमाने दिली आहे.

३.३ पाठ्यक्रम : इयत्ता पहिली ते आठवी - एका दृष्टिक्षेपात

विषय : मराठी

अध्ययन टप्पा	वाचन	लेखन
मुळाक्षरे, स्वरचिन्हे व जोडाक्षरे (काना, वेलांती, उकार, मात्रा)	<ul style="list-style-type: none"> परिचित चित्र-शब्द साहचर्यातून दृक् शब्दांची ओळख आणि वाचन. अक्षर गटानुसार मुळाक्षरांचा परिचय आणि वाचन. परिचित मुळाक्षरांपासून सुरुवात आणि शेवट होणारे शब्द. परिचित स्वरचिन्हयुक्त शब्द-चित्र साहचर्यातून शब्दांचे दृक् वाचन. परिचित मुळाक्षरे व स्वरचिन्हे जोडून तयार होणाऱ्या शब्दांच्या उच्चारणाची प्रात्यक्षिके. परिचित जोडाक्षरयुक्त चित्र-शब्द साहचर्यातून शब्दांचे दृक् वाचन. परिचित मुळाक्षरांना स्वरचिन्हे व अर्धी अक्षरे जोडून तयार होणाऱ्या शब्दांच्या उच्चारणाची प्रात्यक्षिके. 	<ul style="list-style-type: none"> परिचित दृक् शब्दांचे अनुलेखन. परिचित मुळाक्षरयुक्त शब्दांचे श्रुतलेखन. सुचविलेल्या अक्षरापासून तयार होणारे शब्द लिहिणे. परिचित अक्षरांस सुचविलेले स्वरचिन्ह जोडून अर्थपूर्ण शब्द तयार करणे आणि लिहिणे. स्वरचिन्हयुक्त शब्द ऐकून लिहिणे. परिचित जोडाक्षरयुक्त शब्दांचे अनुलेखन. परिचित जोडाक्षरयुक्त शब्दांचे श्रुतलेखन. वर्णमालेचे वर्णानुक्रमाने लेखन.
शब्द	<ul style="list-style-type: none"> परिचित दृक् शब्दांचे वाचन. परिचित मुळाक्षरांच्या मदतीने तयार होणाऱ्या शब्दांचे वाचन. सुचविलेल्या शब्दापासून जास्तीत जास्त शब्द तयार करणे, वाचणे. 	<ul style="list-style-type: none"> परिचित चित्रांची नावे लिहिणे. एका शब्दातील अक्षरांपासून जास्तीत जास्त शब्द तयार करून लिहिणे. दिलेल्या अक्षरांना स्वरचिन्ह जोडून जास्तीत जास्त शब्द तयार करणे, लिहिणे. जोडाक्षरयुक्त शब्दांचे अनुलेखन-श्रुत लेखन करणे.

<p>वाक्य</p>	<ul style="list-style-type: none"> परिचित दृक्शब्दांच्या मदतीने वाक्य वाचन करणे. वाक्यसाच्यांच्या मदतीने वाक्य वाचन करणे. सूचनेनुसार शब्द बदलून वाक्य वाचणे (कार्यात्मक व्याकरण, लिंग, वचन, काळ). अपरिचित शब्द असलेल्या वाक्यांचे वाचन. वाक्य वाचून प्रश्नांची उत्तरे शब्दांत/वाक्यांत देणे. 	<ul style="list-style-type: none"> परिचित दृक् शब्दांच्या वाक्यांचे लेखन करणे. तक्त्यात दिलेल्या शब्दांपासून वाक्य तयार करणे व लिहिणे. दिलेल्या चित्राविषयी एक-दोन वाक्ये लिहिणे. सुचविलेल्या विषयासंबंधी एक-दोन वाक्ये लिहिणे. सूचनेनुसार शब्दांत बदल करून वाक्य पुन्हा लिहिणे (कार्यात्मक व्याकरण). वाक्यावर आधारित प्रश्नांची उत्तरे शब्दांत/वाक्यांत लिहिणे.
<p>परिच्छेद</p>	<ul style="list-style-type: none"> परिचित दृक् शब्दांच्या मदतीने परिच्छेदांचे वाचन. अपरिचित शब्द असलेल्या परिच्छेदांचे वाचन. परिच्छेदावर आधारित प्रश्नांची उत्तरे शब्दांत/वाक्यांत देणे. 	<ul style="list-style-type: none"> चित्रांविषयी माहिती लिहिणे. सुचविलेल्या विषयासंबंधाने माहिती लिहिणे. परिच्छेद वाचून सारांश/मत लिहिणे. स्वतःचे अनुभव/विचार लिहिणे. परिच्छेदावर आधारित प्रश्नांची उत्तरे शब्दांत/पूर्ण वाक्यांत लिहिणे.
<p>उतारे / पाठ</p>	<ul style="list-style-type: none"> गद्य/पद्य मजकुराचे वाचन करणे. कथा, संवाद, नाट्यउताऱ्यांचे वाचन करणे. अर्ज, पत्र, जाहिरात इ. वाचन करणे. व्यवहारातील विविध प्रकारच्या साहित्य प्रकारांचे वाचन करणे. 	<ul style="list-style-type: none"> उतारे/पाठांवर आधारित प्रश्नांची उत्तरे शब्दांत/पूर्ण वाक्यात लिहिणे. उतारे/पाठांवर आधारित प्रश्नांची उत्तरे शब्दांत/ दोन-तीन वाक्यांत लिहिणे. उतारे/पाठांवर आधारित सारांश लिहिणे. सुचविलेल्या विषयासंबंधी अनुभव लिहिणे.
	<p>टीप : आनंददायी वाचनकेंद्री भाषा शिक्षण, शिक्षक हस्तपुस्तिका, बालभारती स्वाध्याय पुस्तिका, पर्यायी प्राथमिक शिक्षण अभ्यासक्रम इ. संदर्भ साहित्याचा अध्ययन अनुभवात वापर करावा.</p>	

३.४ इयत्ता-विषयनिहाय विशेष शिक्षण पाठ्यक्रम : मराठी

अध्ययन टप्पा	वाचन	लेखन
	इयत्ता - पहिली व दुसरी	
मुळाक्षरे, स्वरचिन्हे व जोडाक्षरे (काना, वेलांटी, उकार, मात्रा, अनुस्वार)	<ul style="list-style-type: none"> परिचित चित्र-शब्द साहचर्यातून दृक् शब्दांची ओळख, वाचन. परिचित शब्दांचे पृथक्करण करून मुळाक्षरांचा परिचय, वाचन. परिचित मुळाक्षरांपासून सुरुवात, शेवट होणारे शब्द. परिचित स्वरचिन्हेयुक्त शब्द, चित्र साहचर्यातून शब्दांचे वाचन. परिचित शब्दांतील अक्षरे व स्वरचिन्हे यांचे पृथक्करण करून स्वरचिन्हे परिचय. शब्द वाचन. परिचित मुळाक्षरे व स्वरचिन्हे जोडून तयार होणाऱ्या शब्दांच्या उच्चारणाची प्रात्यक्षिके. परिचित जोडाक्षरयुक्त शब्द-चित्र साहचर्यातून शब्दांचे दृक् वाचन. परिचित मुळाक्षरांना स्वरचिन्हे जोडून तसेच जोडाक्षरयुक्त शब्दांच्या उच्चारणाची प्रात्यक्षिके. 	<ul style="list-style-type: none"> परिचित दृक् शब्दांचे अनुलेखन. परिचित शब्दांचे श्रुतलेखन. सुचविलेल्या अक्षरांपासून तयार होणारे शब्द लिहिणे. परिचित अक्षरांस सुचविलेले स्वरचिन्हे जोडून शब्द तयार करणे आणि लिहिणे. स्वरचिन्हेयुक्त शब्दांचे श्रुतलेखन. परिचित जोडाक्षरयुक्त शब्दांचे अनुलेखन. परिचित जोडाक्षरयुक्त शब्दांचे श्रुतलेखन. वर्णमालेचे वर्णानुक्रमाने लेखन.
शब्द	<ul style="list-style-type: none"> परिचित दृक् शब्दांचे वाचन. परिचित मुळाक्षरांच्या मदतीने तयार होणाऱ्या शब्दांचे वाचन. दिलेल्या शब्दांतील अक्षरांपासून जास्तीत जास्त शब्द तयार करणे, वाचणे. स्वरचिन्हे जोडून शब्द तयार करणे, वाचणे. जोडाक्षरयुक्त शब्द ओळखणे, वाचणे. 	<ul style="list-style-type: none"> परिचित चित्रांची नावे लिहिणे. शब्दांतील अक्षरांपासून जास्तीत जास्त शब्द तयार करणे, लिहिणे. परिचित (दिलेल्या) अक्षरांना स्वरचिन्हे जोडून जास्तीत जास्त शब्द तयार करणे, लिहिणे. जोडाक्षरयुक्त शब्दांचे अनुलेखन-श्रुतलेखन.

अध्ययन टप्पा	वाचन	लेखन
वाक्य	<ul style="list-style-type: none"> परिचित दृक् शब्दांच्या मदतीने वाक्यांचे वाचन. (चार शब्दांपर्यंतचे वाक्य) वाक्यसाच्यांच्या मदतीने वाक्य वाचन. चार शब्दांपर्यंतच्या वाक्यांचे वाचन. वाक्य वाचून प्रश्नांची शब्दांत/पूर्ण वाक्यात उत्तरे सांगणे. विरामचिन्हांची दखल घेऊन वाचन (पूर्णविराम, स्वल्पविराम, प्रश्नचिन्ह). 	<ul style="list-style-type: none"> परिचित शब्दांच्या वाक्यांचे अनुलेखन. वाक्यसाचे वापरून वाक्ये तयार करणे, लिहिणे. चित्राविषयी शब्द/दोन-तीन वाक्ये लिहिणे. सुचविलेल्या विषय/प्रसंगासंबंधाने दोन/तीन वाक्ये लिहिणे. वाक्यावर आधारित प्रश्नांची उत्तरे शब्दांत/वाक्यांत लिहिणे. लेखन करताना विरामचिन्हांचा वापर (पूर्णविराम, स्वल्पविराम, प्रश्नचिन्ह). चार शब्दांपर्यंतच्या वाक्यांचे श्रुतलेखन.
परिच्छेद	<ul style="list-style-type: none"> सोपे चित्ररूप पाठ, छोट्या परिच्छेदांतील गोष्टीरूप पाठ वाचन. 	<ul style="list-style-type: none"> प्रश्नांची उत्तरे शब्दांत/वाक्यांत लिहिणे.
इयत्ता - तिसरी		
वाक्य	<ul style="list-style-type: none"> वाक्यातील शब्दाट एका दृष्टिक्षेपात वाचन (पाच-सहा शब्दांपर्यंत वाक्ये). छापिल/हस्तालिखित वाक्यांचे वाचन. वाक्य वाचून शब्दांचे अर्थ ओळखणे. 	<ul style="list-style-type: none"> परिचित वाक्यांचे अनुलेखन. वाक्यांचे श्रुतलेखन. शब्दांना प्रत्यय/उपसर्ग लावून नवीन शब्द तयार करणे, लिहिणे. शब्दांतील अर्थसंबंध ओळखणे, लिहिणे. शब्दांचा वापर करून लिहिणे. चित्र वर्णन दोन/तीन वाक्यांत लिहिणे.
परिच्छेद	<ul style="list-style-type: none"> विरामचिन्हांची दखल घेऊन वाचन करणे (५ ते ६ ओळी). मजकुराचे वाचन करून सोप्या प्रश्नांची उत्तरे देणे. छोटे पाठ/उतारे/गोष्टी वाचणे व सांगणे. 	<ul style="list-style-type: none"> परिच्छेद वाचून प्रश्नांची उत्तरे लिहिणे. परिच्छेदातील सुचविलेल्या शब्दांचे समानार्थी, विरुद्धार्थी शब्द लिहिणे. मुद्द्यांच्या मदतीने घटनाक्रम लिहिणे.

अध्ययन टप्पा	वाचन	लेखन
	इयत्ता - चौथी	
परिच्छेद	<ul style="list-style-type: none"> विरामचिन्हांची दखल घेऊन योग्य गतीने वाचन. मजकूर वाचून प्रश्नांची उत्तरे देणे (सोपे प्रश्न-कोण, केव्हा, कसे). मजकूर वाचून आशय सांगणे. छोटे पाठ/उतारे/गोष्टी वाचणे व सांगणे (८ ते १० ओळी). पद्य मजकुराचे योग्य तालासुरांत वाचन. सुचविलेल्या शब्दांत बदल करून वाक्यांचे वाचन (कार्यात्मक व्याकरण-वचन, लिंग, काळ). मजकूर वाचून वाक्याचा प्रकार ओळखणे (होकारार्थी, नकारार्थी, प्रश्नार्थक, उद्गारवाचक). 	<ul style="list-style-type: none"> परिच्छेदाचे बिनचूक अनुलेखन. विरामचिन्हांची दखल घेऊन लेखन (स्वल्पविराम, पूर्णविराम, प्रश्नचिन्ह, अवतरणचिन्ह, उद्गारचिन्ह). पाच-सहा वाक्यांचे श्रुतलेखन. मजकूर ऐकून/वाचून प्रश्नांची उत्तरे लिहिणे. शब्द समूह/वाक्प्रचार/म्हणी यांचा वाक्यांत उपयोग. सुचविलेल्या शब्दांत बदल करून वाक्यांचे लेखन व कार्यात्मक व्याकरण-(वचन, लिंग, काळ). वाक्प्रचार शोधणे/ लिहिणे. विषयासंबंधाने निबंध, पत्र, अर्ज लिहिणे.
उतारा/ पाठ	<ul style="list-style-type: none"> पाठ/उतारा वाचून आशय सांगणे (छोटे उतारे/पाठ). पाठ वाचून शब्दांचे अर्थ सांगणे, वाक्यात उपयोग करणे. पाठ/उतारा वाचून प्रश्नांची उत्तरे देणे. 	<ul style="list-style-type: none"> पाठ/उतारा या संबंधाने ५/६ ओळीत आशय लिहिणे. पाठातील नवीन शब्दांचे अर्थ लिहिणे, वाक्यात उपयोग करणे. पाठ/उतारा यावर आधारित प्रश्नांची उत्तरे लिहिणे.
	इयत्ता - पाचवी	
उतारा/ पाठ	<ul style="list-style-type: none"> भित्तिपत्रके, जाहिराती वाचणे. त्याविषयी सांगणे. गद्य/पद्य मजकूर योग्य गतीने-लयीत वाचणे (१५ ते २० ओळी). मजकूर वाचणे. शब्दांचे अर्थ सांगणे, वाक्यात उपयोग करणे. उतारा/पाठ वाचून मध्यवर्ती कल्पना/मुख्य विचार सांगणे. मजकूर वाचून लघुत्तरी प्रश्नांची उत्तरे सांगणे. 	<ul style="list-style-type: none"> अचूक श्रुतलेखन करणे (८ ते १० वाक्ये)विरामचिन्हांची दखल-(स्वल्पविराम, पूर्णविराम, प्रश्नचिन्ह, उद्गारचिन्ह, अवतरणचिन्ह). मजकूर वाचून शब्दांचे अर्थ लिहिणे, वाक्यात उपयोग करणे. शब्द/शब्दसमूहाचा लेखनात उपयोग करणे.

अध्ययन टप्पा	वाचन	लेखन
	<ul style="list-style-type: none"> ● शब्दाच्या जाती ओळखणे (नाम, सर्वनाम, विशेषण, क्रियापद, अव्यये). ● लिंग, काळ, वचन ओळखणे. 	<ul style="list-style-type: none"> ● दिलेल्या मुद्द्यांच्या आधारे १०-१२ वाक्यांपर्यंत लेखन करणे. ● मजकुरावर आधारित प्रश्नांची उत्तरे लिहिणे. ● पत्र/निबंध/अर्ज लिहिणे. ● सुचविलेल्या विषयासंबंधाने १५-२० ओळी लिहिणे. ● ऊन, हून हे प्रत्यय लावून शब्दांचे लेखन करणे. ● शब्दांच्या जाती ओळखणे/ लिहिणे. ● लिंग, वचन, काळ ओळखणे, लिहिणे.
	इयत्ता - सहावी	
उतारा/ पाठ	<ul style="list-style-type: none"> ● भित्तिपत्रके, जाहिराती वाचणे व त्यांविषयी सांगणे. ● गद्य मजकूर योग्य गतीने-लयीत वाचणे (१५ ते २० ओळी). ● मजकूर वाचणे. शब्दांचे अर्थ सांगणे, वाक्यांत उपयोग करणे. ● उतारा/पाठ वाचून मध्यवर्ती कल्पना/ मुख्य विचार सांगणे. ● मजकूर वाचून लघूत्तरी प्रश्नांची उत्तरे देणे. 	<ul style="list-style-type: none"> ● अचूक श्रुतलेखन करणे (१० ते १२ वाक्ये).विरामचिन्हांची दखल-(स्वल्पविराम, पूर्णविराम, प्रश्नचिन्ह, उद्गारचिन्ह, अवतरणचिन्ह) ● मजकूर वाचून शब्दांचे अर्थ लिहिणे, वाक्यात उपयोग करणे. ● शब्द/शब्दसमूहाचा लेखनात उपयोग करणे. ● दिलेल्या मुद्द्यांच्या आधारे १०-१२ वाक्यांपर्यंत लेखन करणे. ● मजकुरावर आधारित प्रश्नांची उत्तरे लिहिणे. ● पत्र/निबंध/अर्ज लिहिणे. ● सुचविलेल्या विषयासंबंधाने १५-२० ओळी लिहिणे. ● ऊन, हून हे प्रत्यय लावून शब्दांचे लेखन करणे. ● शब्दांच्या जाती ओळखणे/लिहिणे. ● नाम, सर्वनाम, विशेषण, क्रियापद यांचे प्रकार ओळखणे, लिहिणे.
	<ul style="list-style-type: none"> ● नाम, सर्वनाम, विशेषण, क्रियापद यांचे प्रकार ओळखणे. 	

अध्ययन टप्पा	वाचन	लेखन
	इयत्ता - सातवी	
उतारा/ पाठ	<ul style="list-style-type: none"> ● भित्तिपत्रके, जाहिराती वाचणे व त्याविषयी सांगणे. ● गद्य मजकूर योग्य गतीने-लयीत वाचणे. ● मजकूर वाचणे. शब्दांचे अर्थ सांगणे. ● उतारा/पाठ वाचून मध्यवर्ती कल्पना सांगणे. ● मजकूर वाचून लघूत्तरी प्रश्नांची उत्तरे देणे. 	<ul style="list-style-type: none"> ● अचूक श्रुतलेखन करणे (१० ते १२ वाक्ये). विरामचिन्हांची दखल-(स्वल्पविराम, पूर्णविराम, प्रश्नचिन्ह, उद्गारचिन्ह, अवतरणचिन्ह). ● मजकूर वाचून शब्दांचे अर्थ लिहिणे. ● शब्द/शब्दसमूहाचा लेखनात उपयोग करणे. ● दिलेल्या मुद्द्यांच्या आधारे १०-१२ वाक्यांपर्यंत लेखन करणे. ● मजकुरावर आधारित प्रश्नांची उत्तरे लिहिणे. ● पत्र/निबंध/अर्ज लिहिणे. ● सुचविलेल्या विषयासंबंधाने १५-२० ओळी लिहिणे. ● क्रियाविशेषण अव्यय ओळखणे, लिहिणे. ● विभक्ती प्रत्यय ओळखणे, लिहिणे.
	इयत्ता - आठवी	
उतारा/ पाठ	<ul style="list-style-type: none"> ● भित्तिपत्रके, जाहिराती वाचणे व त्याविषयी सांगणे. ● गद्य मजकूर योग्य गतीने-लयीत वाचणे. ● मजकूर वाचणे. शब्दांचे अर्थ सांगणे, वाक्यात उपयोग करणे. ● उतारा/पाठ वाचून मध्यवर्ती कल्पना/ मुख्य विचार सांगणे. ● मजकूर वाचून लघूत्तरी प्रश्नांची उत्तरे देणे. 	<ul style="list-style-type: none"> ● अचूक श्रुतलेखन करणे (विरामचिन्हांची दखल-स्वल्पविराम, पूर्णविराम, प्रश्नचिन्ह, उद्गारचिन्ह, अवतरणचिन्ह) ● मजकूर वाचून शब्दांचे अर्थ लिहिणे, वाक्यात उपयोग करणे. ● शब्द/शब्दसमूहाचा लेखनात उपयोग करणे. ● दिलेल्या मुद्द्यांच्या आधारे १०-१२ वाक्यांपर्यंत लेखन करणे. ● मजकुरावर आधारित प्रश्नांची उत्तरे लिहिणे. ● पत्र/निबंध/अर्ज लिहिणे. ● सुचविलेल्या विषयासंबंधाने १५-२० ओळी लिहिणे.

इयत्ता पाचवी ते आठवी पाठ्यक्रम मराठी (विस्तारित रूपात)

अ.क्र	क्षमता / कौशल्ये	इयत्ता पाचवी	इयत्ता सहावी	इयत्ता सातवी	इयत्ता आठवी
१	श्रवण-भाषण	ऐकलेल्या माहितीचे व स्वानुभवाचे वर्णन करणे.	परिसरात घडणाऱ्या घटनांसंदर्भात प्रश्न विचारणे, मित्रांमध्ये चर्चा करणे.	चर्चेत स्वतःचे मत व्यक्त करणे.	दिलेल्या विषयावर उत्स्फूर्त भाषण करणे, मुद्द्यांनुसार मित्रांशी बोलणे.
२	वाचन/ प्रकटवाचन	विरामचिन्हांनी दखल घेत प्रकटवाचन करणे.	गती, लय, स्पष्ट उच्चार, आवाजातील चढ उतार विरामचिन्हांनी दखल घेत प्रकटवाचन करणे (१५ ते २० ओळी).	गती, लय, स्पष्ट उच्चार, आवाजातील चढ उतार, विरामचिन्हांनी दखल घेत आशययुक्त प्रकटवाचन करणे (१५ ते २० ओळी).	प्रभावी प्रकटवाचन करणे (५ ते १० मि.).
	मूकवाचन	वाचलेल्या मजकुराचा तपशील स्वतःच्या भाषेत व्यक्त करणे.	वाचलेल्या मजकुराचा कार्यकारणभाव सांगणे.	वाचलेल्या मजकुराची मध्यवर्ती कल्पना सांगणे.	वाचलेल्या मजकुराचा स्वअभिव्यक्तीसाठी वापर करणे.
३	लेखन	विरामचिन्हांनी युक्त मजकुराचे श्रुतलेखन करणे. शब्दांचे, शब्द समूहांचे अर्थ लिहिणे, वाक्यात उपयोग करणे. मजकुरावर आधारित असे असते तर.. असे नसते तर. या प्रश्नांची उत्तरे देणे.	नवे शब्द, शब्दसमूहांचे अर्थ लिहिणे, स्वतःच्या वाक्यांत उपयोग करणे. मजकुरावर आधारित जर..तर..असे नसते तर.. या प्रश्नांची उत्तरे देणे. परिच्छेदातील मध्यवर्ती कल्पना लिहिणे.	वाचलेल्या मजकुरावरील प्रश्नांची सोदाहरण उत्तरे देणे. गद्य, पद्य पाठाची मध्यवर्ती कल्पना लिहिणे. मत सांगणे.	मजकुरावर आधारित स्वतः प्रश्न तयार करणे. मजकुराचा सारांश लिहिणे. कल्पनाविस्तार करणे.

अ.क्र	क्षमता/कौशल्ये	इयत्ता पाचवी	इयत्ता सहावी	इयत्ता सातवी	इयत्ता आठवी
		<p>स्वअभिव्यक्ती</p> <p>स्वतःचा परिचय लिहिणे.</p> <p>चित्रांच्या आधारे मजकूर/गोष्ट (१० ते १२ वाक्य) लिहिणे.</p> <p>नातेवाईक, मित्र यांना पाहिलेला प्रसंग, घटना, स्थळ इ. विषयांबाबत अनौपचारिक पत्र लिहिणे.</p>	<p>स्वअभिव्यक्ती</p> <p>दिनक्रम लिहिणे.</p> <p>मुद्द्यांच्या आधारे निबंध, कथा लिहिणे. (१० ते १२ वाक्य).</p> <p>अभिनंदन, आभार, इ. विषयांबाबत अनौपचारिक पत्र लिहिणे.</p>	<p>स्वअभिव्यक्ती</p> <p>दैनंदिनी लिहिणे.</p> <p>मुद्द्यांच्या आधारे निबंध लेखन करणे.</p> <p>निमंत्रण, शुभेच्छा विषयांबाबत अनौपचारिक पत्र लिहिणे व अर्ज लिहिणे.</p>	<p>स्वअभिव्यक्ती</p> <p>दैनंदिनीवर स्वतःचे मत मांडणे.</p> <p>दिलेल्या विषयावर निबंधलेखन करणे.</p> <p>मागणी, निमंत्रण, आभार इ. विषयांबाबत अनौपचारिक पत्र लिहिणे.</p> <p>आवडीच्या साहित्य प्रकारात लिहिण्याचा प्रयत्न करणे.</p>
४	व्याकरण	<p>शब्दांच्या जाती ओळखणे, लिंग, काळ, वचन ओळखणे.</p>	<p>नाम, सर्वनाम, विशेषण, क्रियापद यांचे प्रकार ओळखणे.</p>	<p>क्रियाविशेषण अव्ययांचे प्रकार ओळखणे, विभक्ती ओळखणे.</p>	<p>संधींची ओळख</p>

हिंदी

विशेष शिक्षा पाठ्यक्रम : हिंदी (कक्षा ५ से ८)

अध्ययन स्तर	वाचन	लेखन
शब्द	<ul style="list-style-type: none"> ● चित्र-शब्द साहचर्य से शब्द पढ़ना (सभी वर्ण, मात्राएँ, संयुक्ताक्षरयुक्त शब्दों का सही उच्चारण) ● शब्द में समाहित वर्णों को स्वतंत्ररूप से पहचानना ● एक दृष्टिक्षेप में शब्द पढ़ना। (परिचित-अपरिचित शब्द,) ● शब्द तैयार करना। (वर्ण, मात्रा, संयुक्ताक्षर का उपयोग) ● उच्चारणविशेष ध्यान में लेकर शब्दों का उच्चारण (नुक्ता, अनुस्वार, अर्धअनुस्वार, विसर्ग, संयुक्ताक्षर आदि.) 	<ul style="list-style-type: none"> ● शब्दों का अनुलेखन ● चित्रों के नाम लिखना। ● शब्दों का श्रुतलेखन ● उपसर्ग-प्रत्यय लगाकर शब्द बनाना। ● लययुक्त शब्द
वाक्य	<ul style="list-style-type: none"> ● तालिका की सहायता से वाक्य बनाना। और पढ़ना (विराम, उच्चारण में स्पष्टता, आवाज में उतार-चढ़ाव) ● परिचित-अपरिचित शब्दों की सहायता से वाक्य तैयार करना और पढ़ना। (विराम, उच्चारण में स्पष्टता, आवाज में उतार-चढ़ाव) ● वाक्य पढ़कर प्रश्नों के उत्तर देना। (सरल, विचारप्रवर्तक प्रश्न) 	<ul style="list-style-type: none"> ● सुनकर वाक्य लिखना (विराम, आवाज में उतार चढ़ाव समझकर) ● तालिका की सहायता से वाक्य बनाना और लिखना। ● परिचित-अपरिचित शब्दों के माध्यम से वाक्य तैयार करना और लिखना (विराम चिह्नों का उपयोग) ● चित्र, घटना, प्रसंग, आदि पर वाक्य लिखना। (विराम चिह्नों का उपयोग) ● वाक्य पढ़कर प्रश्नों के उत्तर लिखना।

अध्ययन स्तर	वाचन	लेखन
परिच्छेद	<ul style="list-style-type: none"> परिचित-अपरिचित शब्द-वाक्यों की सहायता से परिच्छेद तैयार करना और पढ़ना। (विराम, उच्चारण में स्पष्टता, आवाज में उतार-चढ़ाव) तालिका के माध्यम से वाक्य-परिच्छेद तैयार करना और पढ़ना। (विराम, उच्चारण में स्पष्टता, आवाज में उतार-चढ़ाव) मुख्य शब्द और उसके संबंधी शब्दों की सहायता से परिच्छेद तैयार करना और पढ़ना। परिच्छेद पढ़कर प्रश्नों के उत्तर देना। परिच्छेद पढ़कर उसका अर्थ बताना। परिच्छेद पढ़कर प्रश्न पूछना। 	<ul style="list-style-type: none"> सुनकर परिच्छेद लिखना (परिचित-अपरिचित शब्द, उच्चारण, विराम, आवाज में उतार-चढ़ाव समझकर) परिचित-अपरिचित शब्द-वाक्यों की मदद से परिच्छेद बनाना और लिखना। (विराम चिह्नों का उपयोग) तालिका की सहायता से वाक्य-परिच्छेद का निर्माण और लेखन (विराम चिह्न का उपयोग) परिच्छेद पढ़कर प्रश्नों के उत्तर लिखना। परिच्छेद पढ़कर उसका सारांश लिखना। चित्र, घटना, प्रसंग आदि पर परिच्छेद लिखना।
पाठ- (चित्र, चित्रमालिका, गद्य, पद्य)	<ul style="list-style-type: none"> पाठ्यांश पढ़कर प्रश्नों के उत्तर देना। पाठ्यांश पढ़कर पाठ का सारांश, आशय बताना। विविध प्रकार का साहित्य पढ़ना। (संवाद, समाचार पत्र, आवेदनपत्र, पद्य आदि) 	<ul style="list-style-type: none"> पाठ्यांश पढ़कर प्रश्नों के उत्तर लिखना। पाठ्यांश पढ़कर पाठ का सारांश, आशय लिखना। रुचि के अनुसार (स्वयंस्फूर्त होकर) कहानी-पद्य, पत्र आदि लिखना।

मुले स्वतःहून शिकण्यासाठी नेहमीच तयार असतात. त्यांना कृतियुक्त अध्ययनासाठी आपण संधी उपलब्ध करून द्यायला हवी. कृतीतून ते 'चुका आणि शिका' या पद्धतीने स्वतःचे ज्ञान स्वतःच निर्माण करतात. अशा ज्ञान निर्मितीत वयानुरूप समकक्ष वर्गात दाखल झालेली मुले अधिक पुढे आहेत. त्यांच्या या अनुभवाला आपण औपचारिक शिक्षणाशी जोडायला हवे. त्यातून ही मुले लवकरच औपचारिक शिक्षणाशी जोडली जातील, पण त्यासाठी आपण बदलायला हवे.

अध्ययन स्तर	वाचन	लेखन
भाषा अभ्यास	<ul style="list-style-type: none"> विशेष ध्वनियुक्त शब्दों का उच्चारण शिष्टाचारसंमत भाषा का प्रयोग किए हुए विधानों का पठन पाठ्यांशपर आधारित शब्दों के अर्थ (समान-विरुद्ध अर्थवाले शब्द, शब्दसमूह के लिए एक शब्द, पर्यायवाची, भिन्न भिन्न अर्थवाले) सूचना के अनुसार शब्द बदलकर वाक्य बनाना-शब्दबोध (स्त्री-पुरुषवाचक, लिंग, वचन, काल) मुहावरे, कहावतें, सूक्तियाँ आदि का पठन कारक परिचय वाक्य का पठन और पृथक्करण (उद्देश्य, विधेय आदि बताना ।) वाक्य का पठन और शब्दभेद पहचानना (विकारी, अविकारी शब्द) वाक्य पठन और वाक्यों के प्रकार का परिचय 	<ul style="list-style-type: none"> विशेष ध्वनियुक्त शब्दों का उच्चारण समझकर श्रुतलेखन शिष्टाचार संमत भाषा का प्रयोग-वाक्य लेखन शब्दार्थ लेखन (समान, विरुद्ध अर्थवाले शब्द, समूह के लिए एक शब्द, पर्यायवाची, अनेक भिन्न अर्थवाले शब्द) शब्दबोध (स्त्री-पुरुषवाचक, लिंग, वचन, काल) मुहावरे, कहावतें, सूक्तियाँ इन का लेखन में प्रयोग वाक्य का पृथक्करण करके लेखन (संज्ञा, सर्वनाम, विशेषण, क्रिया विशेषण, आदि विकारी-अविकारी शब्द, लिंग, वचन, कारक, उद्देश्य, विधेय) वाक्यों के प्रकारानुसार उदाहरण देना ।

सहभागी वाचन

सहभागी वाचनासाठी पुस्तके निवडताना विद्यार्थ्यांचा वयोगट, भाषिक क्षमता, परिसर व वाचन, लेखन क्षमता लक्षात घेऊन निवडण्याची गरज आहे. मुखपृष्ठ, मलपृष्ठ, त्यावरील तपशील यांची माहिती द्यावी. मुखपृष्ठावरील चित्राचे निरीक्षण करण्यास सांगून त्या आधारे पुस्तकाचे नाव काय असावे याचा अंदाज बांधण्याची संधी द्यावी. आतील चित्रातील पात्रांवरून काय संवाद साधला जात असेल? गोष्टीच्या एका टप्प्यावर पुढे काय झाले असेल या विषयी अंदाज बांधून बोलू द्यावे. मात्र सातत्याने प्रश्न विचारत राहू नये. सारखे प्रश्न विचारल्याने शिकण्यातील रस कमी होण्याचा धोका असतो. सहभागी वाचनाने मुलांच्या पूर्वानुभवाशी जोडून अनुभवांची मांडणी होत असल्याने विद्यार्थ्यांचे शिकण्याच्या प्रक्रियेशी असणारे नाते पक्के होण्यास मदत होते. यातून विद्यार्थ्यांच्या सर्जनशीलतेला संधी मिळते.

- वर्ग जितका लहान असेल तितका मजकूर कमी व चित्रांचे प्रमाण अधिक असायला हवे; तर वर्ग वाढत जाईल त्या प्रमाणात मजकूर वाढवीत नेऊन चित्रांची जागा कमी करायला हवी.

कक्षा-विषयनिहाय विशेष शिक्षा पाठ्यक्रम : हिंदी (कक्षा - ५ से ८)

अध्ययन स्तर	वाचन	लेखन
शब्द	<ul style="list-style-type: none"> ● चित्र-शब्द साहचर्य से शब्द पढ़ना (सभी वर्ण, मात्राएँ, संयुक्ताक्षरयुक्त शब्दों का सही उच्चारण) ● शब्दों में आए हुए वर्णों को स्वतंत्र रूप से पहचानना । ● एक दृष्टिक्षेप में शब्द पढ़ना । (परिचित-अपरिचित शब्द,) ● शब्द तैयार करना । (वर्ण, मात्रा, संयुक्ताक्षर का उपयोग) उच्चारणविशेष ध्यान में लेकर शब्दों का उच्चारण (नुक्ता, अनुस्वार, चंद्रबिंदू/अनुनासिक, विसर्ग, संयुक्ताक्षर आदि ।) 	<ul style="list-style-type: none"> ● शब्दों का अनुलेखन ● चित्रों के नाम लिखना । ● शब्दों का श्रुतलेखन ● उपसर्ग-प्रत्यय लगाकर शब्द तैयार करना (शब्द-युग्म) ● वर्णमाला का लेखन ● बारहखड़ी का लेखन ● विशेष वर्ण-ध्वनिचिन्हयुक्त शब्दों का लेखन
वाक्य	<ul style="list-style-type: none"> ● एक दृष्टिक्षेप में अधिकाधिक शब्द पढ़ना । (परिचित-अपरिचित शब्द, दो से अधिक शब्द) ● तालिका की सहायता से वाक्य बनाना और पढ़ना । (विराम, उच्चारण में स्पष्टता, आघात आवाज में उतार-चढ़ाव) ● परिचित-अपरिचित शब्दों की सहायता से वाक्य तैयार करना और पढ़ना । (विराम, उच्चारण में स्पष्टता, आवाज में उतार-चढ़ाव) ● वाक्य पढ़कर प्रश्नों के उत्तर देना । (सरल-विचारप्रवर्तक प्रश्न) ● १ से ५० तक संख्याओं का वाचन 	<ul style="list-style-type: none"> ● वाक्यों का अनुलेखन ● सुनकर वाक्य लिखना-छोटे वाक्य (विराम, आवाज में उतार-चढ़ाव समझकर) ● तालिका की सहायता से वाक्य बनाना और लिखना । ● परिचित-अपरिचित शब्दों की सहायता से वाक्य तैयार करना और लिखना । (पूर्णविराम, अल्पविराम, प्रश्नवाचक आदि विराम चिह्नों का उपयोग) ● चित्र, घटना, प्रसंग आदि पर वाक्य लिखना । ५ से ८ वाक्य (पूर्णविराम, अल्पविराम, प्रश्नवाचक आदि विराम चिह्नों का उपयोग) ● वाक्य पढ़कर प्रश्नों के उत्तर लिखना । ● १ से ५० तक संख्याओं का लेखन करना ।

अध्ययन स्तर	वाचन	लेखन
परिच्छेद	<ul style="list-style-type: none"> परिचित-अपरिचित शब्द-वाक्यों की सहायता से परिच्छेद तैयार करना और पढ़ना । (विराम, उच्चारण में स्पष्टता, आवाज में उतार-चढ़ाव) तालिका की माध्यम से वाक्य-परिच्छेद तैयार करना और पढ़ना । (विराम, उच्चारण में स्पष्टता, आवाज में उतार-चढ़ाव) मुख्य शब्द और उसके संबंधी शब्दों की सहायता से परिच्छेद तैयार करना और पढ़ना। परिच्छेद पढ़कर प्रश्नों के उत्तर देना । परिच्छेद पढ़कर उसका अर्थ समझना । परिच्छेद पढ़कर प्रश्न पूछना । 	<ul style="list-style-type: none"> सुनकर परिच्छेद लिखना । (परिचित-अपरिचित शब्द, उच्चार, विराम, आवाज में उतार-चढ़ाव समझकर) परिचित-अपरिचित शब्द-वाक्यों की मदद से परिच्छेद तैयार करना और लिखना । (पूर्णविराम, अल्पविराम, प्रश्नवाचक आदि विराम चिह्नों का उपयोग) तालिका की माध्यम से वाक्य-परिच्छेद का निर्माण और लेखन (पूर्णविराम, अल्पविराम, प्रश्नवाचक आदि विराम चिह्नों का उपयोग) चित्र, घटना प्रसंग आदि पर परिच्छेद लिखना । परिच्छेद पढ़कर प्रश्नों के उत्तर लिखना । परिच्छेद पढ़कर उसका सारांश लिखना ।
पाठ	<ul style="list-style-type: none"> पाठ पढ़कर समानार्थी, विरुद्धार्थी शब्दों का अर्थ बताना। पाठ्यांश पढ़कर मुहावरे-कहावतों का अर्थ बताना और उनका वाक्यों में प्रयोग करना। पाठ पढ़कर प्रश्नों के उत्तर लिखना। 	<ul style="list-style-type: none"> पाठ पढ़कर समानार्थी, विरुद्धार्थी शब्दों का अर्थ लिखना । मुहावरे-कहावतों का अर्थ लिखकर वाक्यों में प्रयोग करना । परिच्छेद पढ़कर प्रश्नों के उत्तर लिखना ।
भाषा अभ्यास	<ul style="list-style-type: none"> वर्णमाला पढ़ना । शब्द रचना (समान वर्ण से आरंभ-अंत, शब्द में वर्ण की आवृत्ति) शब्द बोध (एक-अनेक, स्त्री-पुरुषवाचक आदि का बोध) विरामचिह्न (पूर्ण विराम, अल्पविराम, प्रश्न चिह्न) उच्चारण विशेष (नुक्ता, अनुस्वार, अर्धअनुस्वार, विसर्ग, संयुक्ताक्षर) 	

कक्षा छठी

अध्ययन स्तर	वाचन	लेखन
वाक्य	<ul style="list-style-type: none"> ● एक दृष्टिक्षेप में अधिकाधिक शब्द पढ़ना। (परिचित-अपरिचित शब्द, दो से अधिक शब्द) ● तालिका की सहायता से वाक्य तैयार करना और पढ़ना। (विराम, उच्चारण में स्पष्टता, आवाज में उतार-चढ़ाव) ● परिचित-अपरिचित शब्दों की सहायता से वाक्य तैयार करना और पढ़ना। (विराम, उच्चारण में स्पष्टता, आवाज में उतार-चढ़ाव) ● वाक्य पढ़कर प्रश्नों के उत्तर देना (सरल-विचारप्रवर्तक प्रश्न) ● ५१ से १०० तक संख्याओं का वाचन 	<ul style="list-style-type: none"> ● वाक्यों का अनुलेखन ● सुनकर वाक्य लिखना-छोटे वाक्य (विराम, आवाज में उतार-चढ़ाव समझकर) ● तालिका की सहायता से वाक्य तैयार करना और लिखना। ● परिचित-अपरिचित शब्दों की सहायता से वाक्य बनाना और लिखना। (पूर्णविराम, अल्पविराम, प्रश्नवाचक विस्मयादिबोधक, अवतरण, अर्धविराम आदि विराम चिह्नों का उपयोग) ● चित्र, घटना, प्रसंग आदि पर वाक्य लिखना- ५ से ८ वाक्य (पूर्णविराम, अल्पविराम, प्रश्नवाचक, विस्मयादिबोधक, अवतरण, अर्धविराम आदि विराम चिह्नों का उपयोग) ● वाक्य पढ़कर प्रश्नों के उत्तर लिखना। ● ५१ से १०० तक संख्याओं का लेखन
परिच्छेद	<ul style="list-style-type: none"> ● निर्धारित समय में परिच्छेद का पठन ● परिच्छेद पढ़कर प्रश्नों के उत्तर देना। ● परिच्छेद पढ़कर उसका अर्थ समझाना। 	<ul style="list-style-type: none"> ● निर्धारित समय में परिच्छेद का लेखन ● परिच्छेद पढ़कर प्रश्नों के उत्तर लिखना।
पाठ चित्र, चित्र मालिका, गद्य, पद्य	<ul style="list-style-type: none"> ● पाठ्यांश पढ़कर मुहावरे-कहावतों का अर्थ बताना और उनका वाक्यों में प्रयोग करना। ● अपरिचित मुहावरे-कहावतों का अर्थ बताकर वाक्यों में प्रयोग करना। ● पाठ पढ़कर प्रश्नों के उत्तर देना। 	<ul style="list-style-type: none"> ● पाठ पढ़कर शब्दों का अर्थ लिखना। (समानार्थी, विरुद्धार्थी) ● मुहावरे-कहावतों का अर्थ लिखकर वाक्यों में प्रयोग करना। ● अपरिचित मुहावरे-कहावतों का अर्थ बताकर वाक्यों में प्रयोग करना। ● परिच्छेद पढ़कर प्रश्नों के उत्तर लिखना। ● निबंध में मुहावरे-कहावतों का उचित प्रयोग करना।

अध्ययन स्तर	वाचन	लेखन
भाषा-अभ्यास	<ul style="list-style-type: none"> ● शब्द युग्म ● शब्दार्थ (पर्यायवाची, समोच्चारित भिन्न अर्थवाले) ● विरामचिह्न (पूर्ण विराम, अल्पविराम, प्रश्नचिह्न, अर्धविराम, विस्मयादिबोधक, अवतरण चिह्न) ● उच्चारण विशेष (विशेष शब्द) 	
कक्षा - सातवीं		
परिच्छेद	<ul style="list-style-type: none"> ● दृढीकरण ● पाठ्यांश-संवादात्मक परिच्छेद पठन (विरामचिह्नों को समझाकर) ● हस्तलिखित-टंकलिखित मजकूर पढ़ना । ● विज्ञापन, चार्ट, पोस्टर आदि पढ़कर नये शब्दों के अर्थ समझना । 	<ul style="list-style-type: none"> ● वर्ण, शब्द, वाक्य ● निर्धारित समय में परिच्छेद का लेखन ● परिच्छेद पढ़कर प्रश्नों के उत्तर लिखना ।
पाठ	<ul style="list-style-type: none"> ● पाठ्यांश पढ़ना, मुहावरे-कहावतों का अर्थ बताना और उनका वाक्यों में प्रयोग करना । ● अपरिचित मुहावरे-कहावतों का अर्थ बताकर वाक्यों में प्रयोग करना । ● पाठ्यांश पढ़कर प्रश्नों के उत्तर देना । ● १ से १०० तक शब्दों में दी हुई संख्याओं का पठन करना। 	<ul style="list-style-type: none"> ● पाठ्यांश पढ़कर अपरिचित शब्दों का अर्थ बताना । ● मुहावरे-कहावतों का अर्थ शब्दकोश द्वारा समझकर लिखना, वाक्यों में प्रयोग करना । ● अपरिचित मुहावरे-कहावतों का अर्थ बताकर वाक्यों में प्रयोग करना । ● लेखन में मुहावरे और कहावतों का उचित प्रयोग करके लेखन ● १ से १०० संख्याओं का शब्दों और अंकों में लेखन ● पाठ्यांश पढ़कर प्रश्नों के उत्तर लिखना । ● प्रार्थनापत्र लिखना ।

अध्ययन स्तर	वाचन	लेखन
भाषा-अभ्यास	<ul style="list-style-type: none"> ● शब्दभेद (संज्ञा, सर्वनाम, विशेषण, क्रिया) ● लिंग (स्त्रीलिंग, पुलिंग) ● वचन (एकवचन, बहुवचन) ● उपसर्ग-प्रत्यय ● विरामचिह्न (पूर्ण विराम, अल्पविराम, प्रश्न चिह्न, अर्धविराम, विस्मयादिबोधक, अवतरण चिह्न) 	
	कक्षा - आठवीं	
पाठ	<ul style="list-style-type: none"> ● परिचित-अपरिचित सामग्री का गति से वाचन ● १ से १०० तक की संख्याओं का वाचन 	<ul style="list-style-type: none"> ● गति के साथ अनुलेखन-श्रुतलेखन ● कविता का सरल अर्थ लिखना । ● १ से १०० तक की संख्याओं का लेखन । ● औपचारिक/अनौपचारिक पत्र लेखन ● दिनचर्या लेखन ● हिंदी में अनुवाद
भाषा अभ्यास	<ul style="list-style-type: none"> ● शब्दभेद (अविकारी शब्द) ● कारक भेद-कारक ● वाक्य प्रकार (सरल, संयुक्त, मिश्र) रचना के अनुसार और अर्थ के अनुसार 	

इंग्रजी

Age Appropriate admission - Special training Syllabus : English (Third Language)

Skill Std. → ↓	Listening skill	Speaking skill	Reading skill	Writing skill
I	1) Following simple oral instructions 2) Noting sounds and rhythm of language so as to repeat.	1) Repeating as per the model. 2) Speaking about self. (Independent speaking) (Self-introduction : name, age, father's name, father's occupation, mother's name, mother's occupation, etc.	1) Reading pictures to find similarities and differences. 2) Reading letters of the alphabet for their sounds.	1) Completing pictures (strokes of the letters.) 2) Tracing strokes 3) Tracing some letters of the alphabet.
II	1) Following simple oral instructions. 2) Noting sounds and rhythm of language so as to repeat.	1) Repeating as per the model. 2) Using stock expressions for a) drawing attention b) asking for permission c) apologizing etc. 3) Speaking about self (Independent speaking) [Likes and dislikes]	1) Reading shapes to find similarities and differences. 2) Reading words as a shape. 3) Identifying pictures. 4) Spotting difference(s) between words in a pair.	1) Copying some letters of the alphabet in 4 lines. 2) Writing some letters of the alphabet in 4 lines with proper strokes and of appropriate size.

Skill Std. → ↓	Listening skill	Speaking skill	Reading skill	Writing skill
III	1) Noting sounds and rhythm of language so as to repeat 2) Following a small chain of simple oral instructions.	1) Repeating as per the model. 2) Independent speaking (Guided oral composition) a) Speaking about the school, pet animal using known vocabulary. b) Narrating daily routine 3) Situational conversation (Offering help; Expressing feelings, etc.)	1) Reading letters of the alphabet. (with their names) a) Small letters b) Capital letters. 2) Matching small letters with their capital counterparts. 3) Reading aloud some familiar proper nouns. 4) Reading aloud small phrases.	1) Writing letters of the alphabet in 4 lines with proper strokes. 2) Writing letters of the alphabet in single-lined note-book with proper strokes and of appropriate size. a) Small letters. b) Capital letters 3) Writing letters of the alphabet sequentially.
IV	1) Noting sounds and rhythm of language so as to repeat. 2) Following a small chain of simple oral instructions.	1) Repeating as per the model. 2) Independent speaking. (Guided oral composition). a) Speaking on a familiar topic. b) Describing pictures using known vocabulary. 3) Situational conversation. (Expressing feeling; Complaining). 4) Oral language games and riddles.	1) Reading aloud longer phrases (with the support of pictures) 2) Reading aloud short messages. 3) Reading aloud short sentences. 4) Reading aloud short passages.	1) Copying words with proper spacing between letters. 2) Copying phrases with proper spacing between words. 3) Copying sentences neatly and legibly with punctuation marks. a) Capital letters, b) Full stop, comma, semicolon, colon, exclamatory mark, question mark, apostrophe.

Skill Std. → ↓	Listening skill	Speaking skill	Reading skill	Writing skill
V	1) Following a chain of complex instructions. 2) Understanding the gist of heard matter (Central idea)	1) Conversation : a) face-to-face, b) telephonic. 2) Interviews 3) Role play a) skits, b) short plays. 4) Discussion. 5) Oral language games.	1) Reading silently to understand the gist (Skimming) a) Poems, b) Passages, c) Write-ups, d) News. 2) Reading silently for detailed information : a) poems, b) passages, c) news. 3) Guessing the meaning of words from the context.	1) Guided composition a) filling various forms b) constructing sentences using given words. c) converting a picture story into a short written story. 2) Taking dictation 3) Note making
VI	1) Understanding the gist after listening. 2) Understanding detailed information after listening.	1) Conversation : a) face-to-face, b) telephonic. 2) Interviews, 3) Role play - short plays, 4) Discussion, 5) Debate, 6) Oral language games.	1) Reading silently to understand the gist : (Skimming) a) poems, b) passages, c) write-ups, d) news 2) Reading silently for detailed information : a) poems, b) passages, c) news, d) write-ups. 3) Guessing the meaning of words from the context.	1) Guided composition : a) writing a story with the help of given outline, b) writing a short paragraph using given key-words. c) writing letters and applications using points / questions. 2) Information transfer. 3) Note-taking (while listening to a speech / lecture). 4) Writing independently on a familiar topic.

इयत्ता-विषयनिहाय विशेष शिक्षण पाठ्यक्रम : गणित

पाठ्यघटक↓ इयत्ता →	पहिली	दुसरी	तिसरी	चौथी	पाचवी	सहावी	सातवी	आठवी
संख्याज्ञान १) संख्या ओळख (लेखन- वाचन)	० ते १००	० ते १०० १ ते २५ अक्षरी	० ते १०००	१००१ ते १,००००० आंतरराष्ट्रीय संख्या चिन्हे	कोटीपर्यंतच्या संख्या	नैसर्गिक संख्या १,२,३....	परिमेय संख्या	अपरिमेय संख्या
२) स्थानिक किंमत	—	—	संख्या तीन अंकांपर्यंत	संख्या पाच अंकांपर्यंत	कोटीपर्यंत संख्या	पूर्ण संख्या ०,१,२,३		
३) विस्तारित मांडणी	—	—	संख्या तीन अंकांपर्यंत	संख्या पाच अंकांपर्यंत	कोटीपर्यंत संख्या	संख्यारेषा		
४) लहान-मोठी संख्या ओळख	एक अंकी तुलना	दोन अंकी तुलना	तीन अंकांपर्यंत चढता- उतरता क्रम	पाच अंकांपर्यंत चढता उतरता क्रम	सात अंकांपर्यंत चढता उतरता क्रम	पूर्णांक संख्या		
५) अपूर्णांक	—	—	पाव, अर्धा, पाऊण	तुलना पूर्णांकयुक्त अपूर्णांक	समच्छेद अपूर्णांक तुलना, सममूल्य अपूर्णांक, दशांश अपूर्णांक वाचन व लेखन.			
संख्यांवरील क्रिया बेरीज वजाबाकी	एक अंकी संख्यांची बेरीज व वजाबाकी	दोन अंकी संख्यांची बेरीज व वजाबाकी- बिनहातचा व हातचा	तीन अंकी संख्यांची बेरीज व वजाबाकी- बिनहातचा व हातचा	पाच अंकी संख्यांची बेरीज व वजाबाकी- बिनहातचा व हातचा	सात अंकी संख्यांची बेरीज व वजाबाकी- बिनहातचा व हातचा			
गुणाकार	—	गुणाकार पाढे २-५.	१० पर्यंत पाढे. गुणाकार तीन अंकां- पर्यंतची संख्या	गुणाकार तीन अंकांपर्यंतची संख्या × दोन अंकी संख्या.	गुणाकार पाच अंकी संख्या × तीन अंकां- पर्यंतची संख्या			

पाठ्यघटक ↓ / इयत्ता →	पहिली	दुसरी	तिसरी	चौथी	पाचवी	सहावी	सातवी	आठवी
भागाकार	—	—	भागाकार दोन अंकां-पर्यंतच्या संख्येस एक अंकी संख्येने भागणे.	भागाकार तीन अंकां-पर्यंतच्या संख्येस एक अंकी पर्यंतच्या संख्येने भागणे.	भागाकार चार अंकां-पर्यंतच्या संख्येला दोन अंकी पर्यंतच्या संख्येने भागणे.			
विभाज्यता					विभाज्यतेच्या कसोट्या	ल.सा.वि. म.सा.वि.	ल.सा.वि. म.सा.वि.	
शाब्दिक उदाहरणे	दैनंदिन व्यवहारातील सोपी तोंडी उदाहरणे	दैनंदिन व्यवहारातील सोपी तोंडी उदाहरणे	शाब्दिक उदाहरणे	शाब्दिक उदाहरणे	शाब्दिक उदाहरणे एकमान पद्धत	शेकडेवारी गुणात्तर प्रमाण न्फा, तोटा, सरळव्याज	सम-व्यस्त प्रमाण सरळव्याज सांख्यिकी	सम व सम-व्यस्त चलन सूट कमिशन चक्रवाढ व्याज
भूमिती	अवकाशीय संबोध	विविध आकार आकृत्या	आकृत्यांचे वर्णन व नावे	भौमितिक आकृत्यांचे घटक व गुणधर्म	कोन मोजणे, वर्तुळ : व्यास-त्रिज्या संबंध घडणी	त्रिकोणाचे प्रकार व गुणधर्म चौकोन गुणधर्म	चौकोनाचे प्रकार Δ रचना वर्तुळाचा परीघ-सूत्र वापरून काढणे.	वर्तुळ जीवा व कंस
मापन १. लांबी	—	अप्रमाणित एकके	लांबीच्या विविध एककांचा परस्पर संबंध मीटर-सेमी	सेमी-मिमी मीटर-सेमी किमी-मीटर परस्पर रूपांतर	लांबीच्या प्रमाणित एककांवर आधारित शाब्दिक उदाहरणे			
२. वस्तुमान	—	अप्रमाणित एकके	वस्तुमानाच्या एककांची ओळख किग्रॅ.	किग्रॅ.-ग्रॅम परस्पर रूपांतर	वस्तुमानाच्या प्रमाणित एककांवर आधारित शाब्दिक उदाहरणे			

पाठ्यघटक ↓ इयत्ता →	पहिली	दुसरी	तिसरी	चौथी	पाचवी	सहावी	सातवी	आठवी
३. धारकता	—	अप्रमाणित एकके	धारकतेच्या विविध एककांचा परस्पर संबंध लीटर-मिली	लीटर व मिलिलीटर परस्पर रूपांतर	धारकतेच्या प्रमाणित एककांवर आधारित शाब्दिक उदाहरणे			
४. कालमापन	वारांची नावे, सप्ताह	ग्रेगेरियन व भारतीय सौर वर्षातील महिन्यांची नावे	घड्याळाचे वाचन : अर्धा, पाव, पाऊण तास; वर्षाचे महिने, दिवस, तास यांचा संबंध दिनदर्शिका	दोन घटनांमधील कालावधी, बेरीज, वजाबाकी; दिनदर्शिका उपयोग	मिनिट व सेकंद परस्पर-संबंध, रूपांतर, २४ ताशी घड्याळ			
५. नाणी व नोटा	—	नाणी व नोटा ओळख	रुपये-पैसे आधारित बेरीज व वजाबाकीची उदाहरणे	मूलभूत क्रियांवर आधारित शाब्दिक उदाहरणे (नाणी-नोटा)				
६. परिमिती, क्षेत्रफळ	—	—	—	परिमिती क्षेत्रफळ	आयत, चौरस, त्रिकोण यांची परिमिती व क्षेत्रफळ उदाहरणे.	क्षेत्रफळ (आयत) शाब्दिक उदाहरणे.	क्षेत्रफळ (आयत, चौरस) शाब्दिक उदाहरणे.	वर्तुळ क्षेत्रफळ सूत्रावर आधारित उदाहरणे.
पृष्ठफळ, घनफळ	—	—	—	—	—	—	पृष्ठफळ	घनफळ
आकृतिबंध	आकार, वस्तू, चित्र	आकार, वस्तू, चित्र	आकार, वस्तू, संख्या	आकृतिबंध तयार करणे.	त्रिकोणी, चौकोनी संख्या	—	—	—

प्रकरण ४. अध्ययन-अध्यापन व मूल्यमापन

मुलांचे अध्ययन सहज आणि गतीने होण्यासाठी मुलाची अध्ययनविषयक पार्श्वभूमी लक्षात घेणे आवश्यक आहे. यासाठी अनौपचारिक चर्चेतून किंवा औपचारिक चाचण्यांच्या माध्यमांतून मुलाचा अध्ययन स्तर (टप्पा) लक्षात घ्यावा लागणार आहे. अध्ययन स्तर लक्षात आल्यानंतर अध्ययनातील अनुशेष भरून काढण्यासाठी म्हणजेच मागील इयत्तांच्या पाठ्यक्रमातून विकसित करावयाची मूलभूत कौशल्ये निश्चित करावीत. त्या दृष्टीने अध्ययन अनुभवांची योजना करावी. अध्ययन अनुभव देत असताना ते प्रामुख्याने कृतींवर आधारित असावेत. विद्यार्थ्यांना कृतींत सहभागी होऊन कृती पूर्ण करण्याची संधी द्यावी. अध्ययनाचे दृढीकरण होण्यासाठी आनुषंगिक खेळ, उपक्रम, कृती यांच्या माध्यमातून सराव घ्यावा. पुरेसे अध्ययन झाल्यानंतर नवीन घटक/पाठ्यांश सुरु करावा. मूलभूत कौशल्ये पुरेशा प्रमाणात आत्मसात झाल्यानंतर नियमित इयत्तेचा पाठ्यक्रम घ्यावा. हे मूल नियमित मुलांसोबत पाठ्यक्रम संबंधाने श्रवण-प्रात्यक्षिकाधारित अध्ययन-अनुभव घेणार आहेच.

वर्ग अध्यापनाच्या वेळी विद्यार्थी-विद्यार्थी आंतरक्रिया पुरेशा प्रमाणात व्हावी, म्हणून मुलांना गटात अध्ययनाची संधी द्यावी. एकमेकांचे काम पडताळण्याची, दुरुस्त करण्याची संधी द्यावी. मुले गटात काम करीत असताना त्यांच्या कृतींचे निरीक्षण करून शिकणे जाणून घ्यावे. मूल्यमापनाच्या दृष्टीने वर्णनात्मक नोंदी कराव्यात.

संकलित मूल्यमापन करण्यापूर्वी स्वाध्याय, छोट्या कालावधीची चाचणी या साधन तंत्राच्या माध्यमांतून संकलित मूल्यमापनाची तयारी करून घ्यावी. मुलांवर दडपण येऊ न देता हे मूल्यमापन करावे लागेल. शिक्षकांची मुलांच्या संपादनासंबंधाने खात्री झाल्यावर संबंधित इयत्तेचे संकलित मूल्यमापन करावे.

४.१ अध्ययन स्तर निश्चिती चाचण्या : मराठी, हिंदी, इंग्रजी, गणित

मूल शाळेत दाखल झाल्यानंतर त्याचा अध्ययन स्तर निश्चित करून अध्ययन अनुभवांची दिशा ठरवावी. त्यासाठी चाचणी घ्यावी. कारण अध्ययन स्तर निश्चित करणे, वेळोवेळी मुलांच्या प्रगतीचा आढावा घेणे, अध्ययन स्तर उंचावणे, पुढील अध्ययन अनुभवांची योजना करणे तसेच मुलांच्या प्रगतीचे समग्र चित्र नजरेसमोर असणे आवश्यक असते. अध्ययन स्तर ठरविण्याचे मुद्दे निश्चित करून त्या मुद्द्यांच्या अनुषंगाने चाचण्यांची निर्मिती करावी व संपादन स्तर पडताळावा लागेल. त्यासाठी सोबत अध्ययनस्तर तक्ते देताना घटकांची निश्चिती करून देण्यात आली आहे.

अध्ययन स्तर निश्चितीसाठी चाचणी - मराठी, इ १ ते ४ साठी

भाषेच्या अध्ययन स्तर निश्चितीचे मुद्दे पुढीलप्रमाणे ठरविता येतात.

- चित्रवाचन
- स्वरचिन्हविरहित शब्दांचे वाचन व लेखन.
- स्वरचिन्हविरहित शब्दांच्या वाक्यांचे वाचन व लेखन.
- स्वरचिन्हयुक्त शब्दांचे वाचन व लेखन.
- स्वरचिन्हयुक्त शब्दांच्या वाक्यांचे वाचन व लेखन.
- जोडाक्षरयुक्त शब्दांचे वाचन व लेखन.

- वाक्य वाचून प्रश्नांची उत्तरे सांगणे/लिहिणे.
- परिच्छेद वाचून प्रश्नांची उत्तरे सांगणे/लिहिणे.
- सुचविलेल्या विषयासंबंधाने लिहिणे.

संपादन स्तर/अध्ययन स्तर निश्चित करताना सुरुवातीस शेवटचा स्तर पडताळावा. संपादन नसेल तर उतरत्या क्रमाने काठिण्य पातळी कमी असलेला (अगोदरचा) स्तर पडताळावा.

- जसे -
- * सुरुवातीस लेखन करू शकतो का?
 - * परिच्छेदाचे वाचन करतो. प्रश्नांची उत्तरे लिहितो.
 - * वाक्ये वाचता येतात का?
 - * सर्वात शेवटी मुळाक्षरे वाचता येतात का?
 - * श्रुतलेखन करता येते का?
याप्रमाणे पडताळणी करावी.

इ. ५ वी ते ८ वी समकक्ष वर्गात प्रवेश घेतलेल्या विद्यार्थ्यांच्या अध्ययन स्तर निश्चिती चाचणीत प्रकटवाचन, श्रुतलेखन, आकलन, प्रतिसाद, स्वअभिव्यक्ती, व्याकरण यांचा विचार केलेला आहे.

अध्ययन स्तर निश्चिती चाचणी-हिंदी

- हिंदी विषय का अध्ययन स्तर निश्चिती के लिए निम्न मुद्दों का विचार करना जरूरी है।
 - * सभी वर्ण और मात्राओं की पहचान
 - * संयुक्ताक्षरों की पहचान
 - * विशेष ध्वनियों के उच्चारण की पहचान
 - * वाक्य का आशय समझना
 - * परिच्छेद तथा पाठ का आशय समझना
 - * स्वलेखन

अध्ययन स्तर निश्चिती चाचणी-इंग्रजी

इंग्रजी विषयाची मूलभूत कौशल्ये व पाठ्यक्रम विचारात घेता इंग्रजी विषयाच्या अध्ययन स्तर निश्चितीसाठी पुढील मुद्दे ठरविता येतात.

Hierarchy of Listening abilities :

1. Considering sound and rhythm of the language, so as to repeat.
2. Following simple instructions.
3. Understanding gist of the listened matter.

Hierarchy of Speaking abilities :

1. Repeating as per the given model.
2. Responding in a single word / phrase / sentence.
3. Reciting poems with proper pronunciation and rhythm.
4. Speaking independently (self-introduction, on familiar topics, feelings, experiences, etc).
5. Describing pictures, things and person.
6. Making requests.
7. Making enquiries.
8. Free conversation.

Hierarchy of Reading abilities :

1. Reading shapes to spot similarities and differences.
2. Identifying and reading written words as a whole.
3. Reading small and capital letters of the alphabet.
4. Reading with proper pronunciation, rhythm, pauses and pace.
5. Reading with comprehension (skimming and scanning)

Hierarchy of Writing abilities :

1. Copying smaller sentences neatly and legibly.
2. Completing incomplete words. (with the support of pictures)
3. Completing incomplete sentences. (with the support of pictures)
4. Constructing meaningful phrases. (with the support of pictures)
5. Filling bio-data in the given form and application form.
6. Writing on a familiar topic.

अध्ययन स्तर निश्चिती चाचणी-गणित

गणित विषयाची मूलभूत कौशल्ये व पाठ्यक्रम विचारात घेता गणित विषयाच्या अध्ययन स्तर निश्चितीसाठी पुढील मुद्दे ठरविता येतात.

- संख्याबोध होणे. (वाचन, लेखन, तुलना, विस्तारित मांडणी)
- संख्यांवरील क्रिया करता येणे.
- मापनांच्या राशींचे आकलन.
- भौमितिक-त्रिमितीय आकारांची व गुणधर्मांची ओळख.
- शाब्दिक उदाहरणे

शिक्षक मार्गदर्शिका

अध्ययन स्तर निश्चिती चाचणी (इयत्ता १ ली ते ४ थी) विषय-मराठी

निश्चित केलेला मुद्दा	विचारावयाचे प्रश्न/दयावयाच्या सूचना
स्वरचिन्हविरहित शब्दांचे वाचन/लेखन	➤ वाच./ऐक व लिही. घर, ऊस, उखळ, नथ, चल, आत, यज्ञ, शहर, एक, फणस, मगर, वजन, चल, झडप
स्वरचिन्हविरहित शब्दांच्या वाक्यांचे वाचन/लेखन	➤ वाच./ऐक व लिही. बबन चल. शरद भरभर पळ. सई गवत आण. अजय लवकर ऊठ. अकबर चटईवर बस. हसन अजगर बघ. रतन जळण उचल.
स्वरचिन्हयुक्त शब्दांचे वाचन/लेखन	➤ वाच./ऐक व लिही. नाव, मीना, तीस, दूध, पेरू, मैदान, फोन, दौलत, पतंग, कृपा.
स्वरचिन्हयुक्त शब्दांच्या वाक्यांचे वाचन/लेखन	➤ वाच./ऐक व लिही. झाडावर कावळा बसला. राधा बासरी वाजविते. मीना फूल दाखविते. कुमुद पुरी खाते. सीमा केळी खाते. भरत मैदानात खेळतो. वैभव टोपी घालतो. गौरव पोपट बघतो. चंदन पतंग आणतो.
जोडाक्षरयुक्त शब्दांचे वाचन/लेखन	➤ वाच./ऐक व लिही. माझ्या, त्याच्या, किल्ला, कुऱ्हाड, घट्ट, सूर्य, चंद्र, ड्रम, अक्षर, विद्या, ज्ञान, वाङ्मय, स्वतः
जोडाक्षरयुक्त शब्दांच्या वाक्यांचे वाचन/लेखन	➤ वाच./ऐक व लिही. राम अभ्यास करतो. आत्या पोळ्या करते. दुकानात चिल्लर नव्हती. जॅकीने बॉल आणला. प्रकाश समुद्रात उतरला. उसाचा ट्रक आला.
वाक्य वाचून प्रश्नांची उत्तरे लिहिणे.	➤ वाच. प्रश्नांची उत्तरे लिही. साखर गोड असते. १. वाक्यातील पदार्थाचे नाव लिही. २. कशाची चव गोड असते ?
परिच्छेद वाचून प्रश्नांची उत्तरे लिहिणे.	➤ वाच. प्रश्नांची उत्तरे लिही. उतारा प्रश्न :
सुचविलेल्या विषयासंबंधाने लिहिणे.	➤ चित्र पाहा. चित्राविषयी माहिती लिही.
भाषा अभ्यास	➤ सूचनेनुसार वाक्यात बदल कर. (काळ, लिंग, वचन)

अध्ययन स्तर निश्चिती चाचणी (इयत्ता ५ वी ते ८ वी) विषय-मराठी

अ.क्र.	निश्चित केलेला मुद्दा	विचारावयाचे प्रश्न/पडताळणीसाठी मार्गदर्शन
१.	स्पष्ट शब्दोच्चारसह विरामचिन्हांची दखल घेत योग्य गतीने प्रकटवाचन करणे.	संवादात्मक मजकूर असणारा उतारा/पाठ
२.	अचूक श्रुतलेखन करणे.	जास्तीत जास्त विरामचिन्हे असणारा १० ते १२ वाक्यांचा मजकूर
३.	तपशील सांगणे.	कोण?, काय?, कोठे?, केव्हा?, किती? अशा प्रकारच्या प्रश्नांच्या उत्तराच्या आधारे
४.	तपशील स्वतःच्या शब्दांत सांगणे.	कसे? अशा प्रकारच्या प्रश्नांच्या उत्तराच्या आधारे
५.	अर्थ लावणे, सांगणे.	शब्द, शब्दसमूहांचा अर्थ सांगा, असे का? अशा प्रश्नांच्या उत्तरांच्या आधारे
६.	घटनेचा अंदाज बांधताना त्या घटनेमागील कार्यकारणभाव सांगणे, तर्क करणे.	कारण काय? काय होईल? अशा प्रकारच्या प्रश्नांच्या उत्तराच्या आधारे
७.	आशयाचा सारांश सांगणे.	मुख्य आशय थोडक्यात स्वतःच्या शब्दांत सांगणे.
८.	माहितीचे स्वानुभव, निरीक्षणाच्या आधारे मूल्यमापन करणे.	खरे- खोटे, योग्य- अयोग्य, मत सांगा अशा प्रकारच्या प्रश्नांच्या उत्तराच्या आधारे
९.	प्राप्त परिस्थितीत स्वतःच्या कल्पकतेने माहितीचा वापर करणे.	शब्द, शब्दसमूहांचा स्वतःच्या वाक्यात उपयोग करा. तू काय केले असतेस? अशा प्रकारच्या प्रश्नांच्या उत्तराच्या आधारे - गोष्ट, पत्र, निबंध, कविता, कल्पनाविस्तार इ. स्वयंलेखनाद्वारे
भाषाअभ्यास		
१०.	शब्दांच्या जाती व त्यांचे प्रकार	ओळख, योग्य वापर कर.
११.	काळ व त्यांचे प्रकार	ओळख, योग्य वापर कर, बदल.
१२.	लिंग, वचन	ओळख, योग्य वापर कर, बदल.
१३.	विभक्ती	ओळख, वापर.

इयत्ता ५ वी ८ वी अध्ययन स्तर चाचणीसाठी सूचना विषय - मराठी

विद्यार्थ्यांचा अध्ययनाचा स्तर निश्चित करण्यासाठी नमुना चाचणी दिलेली आहे. ही चाचणी अ) प्रकटवाचन, ब) श्रुतलेखन, क) आकलन प्रतिसाद, ड) स्वअभिव्यक्ती, इ) व्याकरण या पाच भागात विभागलेली आहे. त्याचप्रमाणे अध्ययनस्तर निश्चिती तक्ता तयार केलेला आहे. या पद्धतीची चाचणी शिक्षकाने गरजेनुसार स्वतः तयार करावा.

अ) प्रकटवाचन :

प्रकटवाचनासाठी नमुना चाचणीत एक उतारा दिलेला आहे. प्रकटवाचनासाठी पाठ्यसाहित्यातील निवडक उताऱ्यांचा समावेश करता येईल. स्पष्ट शब्दोच्चारसह, विरामचिन्हांची दखल घेत योग्य गतीने वाचणे या बाबी लक्षात घ्याव्यात.

ब) श्रुतलेखन :

इयत्तेचा अभ्यासक्रम लक्षात घेऊन पाठ्यसाहित्यातील जास्तीत जास्त विरामचिन्हे असणारा १० ते १२ वाक्यांचा मजकूर श्रुतलेखनासाठी द्यावा. विद्यार्थ्यांना ज्या विराम चिन्हांचा परिचय आहे याचा विचार करून लेखन करतो का, याचा विचार करावा ?

क) आकलन प्रतिसाद :

विद्यार्थ्यांचा आकलन प्रतिसाद तपासण्यासाठी दिलेल्या मजकुरातील तपशील सांगणे, त्यासाठी स्वतःच्या शब्दांचा वापर करणे, मजकुराचा अर्थ सांगणे, माहितीचा कार्यकारणभाव सांगणे, सारांश सांगणे, माहितीचे मूल्यमापन करणे या बाबी तपासणाऱ्या प्रश्नांचा समावेश आहे. थोडक्यात आकलनाच्या वेगवेगळ्या टप्प्यांवर आधारित प्रश्न विचारलेले आहेत. यातील प्रश्न क्रमांक व स्तरनिश्चिती तक्त्यातील प्रश्न क्रमांक एकच आहेत. नमुना चाचणीत दिलेल्या उताऱ्याव्यतिरिक्त शिक्षकांना स्वतःच्या कल्पनेने उतारा निवडून चाचणी घेता येईल, तथापि आकलनाची पातळी तपासणारे प्रश्न काळजीपूर्वक तयार करावेत. आरंभी प्रश्नांची भाषा सोपी असावी. मुलांच्या भाषेचा विचार करावा. आपणास काय पडताळून पाहायचे आहे. ते लक्षात घेऊन प्रश्न विचारले जावेत.

ड) स्वअभिव्यक्ती :

कल्पकतेने स्वतःचे विचार मांडता येतात का ? हे तपासणाऱ्या प्रश्नांचा समावेश यात असावा. तुम्ही काय कराल ? या स्वरूपाचे तसेच गोष्ट, पत्र, निबंध, कविता लिहा, कल्पनाविस्तार करा इ. प्रकारचे प्रश्न यात विचारता येतील. नमुना चाचणीत या स्वरूपाच्या प्रश्नांचा समावेश केलेला आहे. चित्र वर्णन, आशय यांचा समावेश करता येईल.

इ) व्याकरण :

शब्दांच्या जाती, काळ, लिंग, वचन, विभक्ती ओळखणे, वापर करणे, बदलणे, या स्वरूपाच्या प्रश्नांचा समावेश यात आहे. व्याकरणासाठी विशेष शिक्षणाचा पाठ्यक्रम पाहावा.

वरील प्रतिसादांच्या आधारे विद्यार्थ्यांचा अध्ययन स्तर निश्चित करता येईल. (यासाठी पाठ्यक्रम विचार व इयत्तानिहाय पाठ्यक्रम हा भाग वाचावा). त्या आधारे विद्यार्थ्यांला द्यावयाच्या अध्ययन अनुभवांची दिशा ठरविता येईल.

अध्ययन स्तर निश्चिती - नमुना चाचणी विषय - मराठी
खालील संवाद वाचून प्रश्नांची उत्तरे लिही.

“ अरे वा रमेश! तू तर शाळा सोडून दिली होतीस ना? मग आता शाळेत कसा काय आलास?”

“मला आता शाळा शिकायची आहे. आता मी रोज शाळेत येणार.”

“पण काय रे रमेश, तू आता चौथीतच बसला असशील ना?”

“अरे उमेश, मी आता वयानुसार इ. ७ वी त दाखल झालोय. त्यामुळे आता आपण दोघेही सारख्याच वर्गात, फक्त तुझी अन् माझी तुकडी वेगळी. शिकवायला तुला पवार गुरुजी आणि मला पाटोळे बाई.”

“पण तुला आता एकदम सातवीत आल्यावर अभ्यासात अडचणी येणार की रे?”

“अजिबात नाही. मला लिहिता वाचता येत असल्यामुळे बाई जे शिकवितात ते सगळे मला समजते. धडे वाचून मी प्रश्नांची उत्तरे देऊ शकतो. फक्त व्याकरण मात्र मला थोडं अवघड जातं.”

“हे बघ रमेश, व्याकरणातसुद्धा काहीही अवघड नसते. विरामचिन्हे, शब्दांच्या जाती, त्यांचे प्रकार, लिंग, वचन, काळ हे नेहमीच आपण आपल्या बोलण्यात वापरतो, वाचतो. पण त्यांची नेमकी नावे व ते योग्य ठिकाणी कसे वापरायचे हे समजण्यासाठी मी तुला मदत करेन.”

रमेशने व्याकरणाचा अभ्यास केला आणि जेव्हा वर्गात चाचणी झाली, तेव्हा त्याची प्रगती पाहून, गुरुजी रमेशची पाठ थोपटत म्हणाले, “शाब्बास! रमेश शाब्बास.”

अ) वरील परिच्छेदाचे प्रकटवाचन कर.

ब) शिक्षकांनी सांगितलेल्या मजकुराचे वहीत श्रुतलेखन कर.

क) प्रश्नांची उत्तरे लिही.

१) हा संवाद कोणा-कोणात झाला आहे?

२) तू जे वाचले तेच तुझ्या शब्दात सांग. (तोंडी)

३) ‘पाठ थोपटणे’ या शब्दसमूहाचा अर्थ सांगून वाक्यात उपयोग कर.

४) रमेशने मधूनच शाळा का सोडून दिली असेल?

५) शिक्षकांनी दिलेला उतारा वाच. सारांश सांग. (तोंडी)

६) रमेशला इयत्ता सातवीत प्रवेश देणे योग्य की अयोग्य सकारण सांग.

७) आता शिकावे असे रमेशला का वाटले असेल?

८) तुम्हांला जर शाळेत न जाणारा मुलगा किंवा मुलगी भेटली तर त्याला/तिला शाळेचे काय महत्त्व सांगाल?

इ)१) वरील संवाद वाचून खालील सारणी पूर्ण कर.

१)	नाम	
२)	सर्वनाम	
३)	विशेषण	
४)	क्रियापद	
५)	क्रियाविशेषण अव्यय	
६)	शब्दयोगी अव्यय	
७)	उभयान्वयी अव्यय	
८)	केवलप्रयोगी अव्यय	

२) खालील वाक्ये कोणत्या काळातील आहेत ते लिही. (वर्तमानकाळ, भूतकाळ, भविष्यकाळ)

१) मला आता शाळा शिकायची आहे. → -----

२) एकदम सातवीत आल्यावर अभ्यासात अडचणी येणार की रे? →-----

३) तू तर शाळा सोडून दिली होतीस? → -----

३) अ) खालील शब्दांचे लिंग (पुल्लिंग, स्त्रीलिंग, नपुंसकलिंग) ओळख व त्यापुढे लिही.

१) शाळा - -----

२) अभ्यास - -----

३) पुस्तक - -----

ब) खाली दिलेल्या शब्दांचे लिंग बदल.

१) मुलगा - -----

२) घोडी - -----

४) अ) दिलेल्या शब्दांचे वचन ओळख (एकवचन/अनेकवचन). ते त्यापुढे लिही.

उदा. किल्ले - अनेक वचन

१) तुकडी - -----

२) अडचणी - -----

ब) खालील शब्दांचे वचन बदल.

उदा. किल्ले - किल्ला

१) तुकडी - -----

२) अडचणी - -----

५) विभक्ती ओळखा व लिही.

* ताईने - -----

* चिक्कूला - -----

* पावसात - -----

* मुलांनो - -----

* काकाचा - -----

अध्ययन स्तर	प्रश्न/सूचना
सभी वर्ण और मात्राओं की पहचान	<ul style="list-style-type: none"> पढ़ो / सुनो और लिखो । डमरू , पैसे, खरगोश, ईद, सरौता, धनुष होंठ, ढलान, ऊब, अतः, झोंपड़ी, भिंडी, कछुआ, एड़ी, इलायची, हाथी, चित्र, जुगनू , घर, रुपये, फूटा, ऋतु / ऋण, ऐनक, ओझल, औजार, अंतरिक्ष, श्रवण
संयुक्ताक्षरों की पहचान	<ul style="list-style-type: none"> पढ़ो / सुनो और लिखो । चिहन, ट्रक, गुच्छा, बिल्ली, ढक्कन, सर्दी, सब्जी, चम्मच, प्याज, पत्थर, चप्पल, कुत्ता, डिब्बा, फव्वारा, उद्यान, गड़ढा मिट्टू, लट्टू, मखड़ी, दफ्तर, ग्रह, मनुष्य, ग्रीष्म, अस्सी, गृहकार्य
विशेष ध्वनि के उच्चारण की पहचान	<ul style="list-style-type: none"> पढ़ो/सुनो और लिखो । पढ़ाई, लड़की, विज्ञान, आँख, टाँगे, बैल, अँगूठा, अँगूठी, अँगीठी, ढूँढ़ना, कुआँ, अंगूर, पाँचवाँ, उषःकाल
वाक्य का आशय समझना	<ul style="list-style-type: none"> वाक्य पढ़ो और प्रश्नों के उत्तर लिखो। छम छम नाचे वन में मोर, देख रहे सब उसकी ओर प्रश्न : * मोर कहाँ नाच रहा है? * सब किसकी ओर देख रहे हैं? * मोर कैसे नाच रहा है? * छम छम शब्द किसका वर्णन करता है? * कौन सा शब्द बारबार आया है?
परिच्छेद, पाठ का आशय समझना	<p>पढ़ो और प्रश्नों के उत्तर दो/लिखो।</p> <ul style="list-style-type: none"> चार बिल्लियों ने मिलकर चीकू चूहे को पकड़ा। मैं खाऊँगी, मैं खाऊँगी, हुआ सभी में झगड़ा। चीकू बोला – “अरे मौसियों” आपस में यह कैसा झगड़ा। दूर नीम का पेड़ खड़ा, जाकर उसे छुओ। जो भी उसको छूकर सबसे पहले आ जायेगी।

अध्ययन स्तर	प्रश्न/सूचना
	<p>बिना किसी को हिस्सा बाँटे, मुझे खाएगी । मूर्ख बिल्लियाँ समझ न पायीं, सरपट दौड़ लगाईं। बिल के अंदर भागा चीकू, अपनी जान बचाई।</p> <p>प्रश्न : चूहा कहाँ रहता है?</p> <ul style="list-style-type: none"> * बिल्लियों में झगड़ा क्यों हुआ ? * चूहे ने 'मौसियों' किसे कहा ? * चूहे ने मौसियों के सामने कौनसी शर्त रखी ? * बिल्लियों को मूर्ख क्यों कहा गया ? * यदि मौसियाँ पेड़ की तरफ न दौड़ती तो क्या होता ? * इस कहानी को आप कौनसा शीर्षक देंगे ? <p>* रिक्त स्थान पर उचित शब्द लिखो। चूहा बिल के अंदर गया। चूहा बिल से ----- आया।</p> <p>* उचित शब्द पर '✓' ऐसा निशान लगाओ। चार बिल्ली/बिल्लियों में झगड़ा हुआ।</p>
स्व लेखन	दिए हुए चित्र/विषय के बारे में चार-पाँच वाक्य लिखो।

अध्ययन स्तर निश्चिती चाचणी विषय : इंग्रजी

Section A : Listening skill.

A.1 : Listen and repeat. (Rhymes, sentences, phrases, words)

(ऐक व म्हण) (L and S).

A.2 : Listen and act (Chain of instructions, simple instructions)

(ऐक व कृती कर).

(शिक्षकांनी सूचना शृंखलेपासून सुरुवात करून आवश्यकतेनुसार दोन शब्दांपर्यंत साध्या सूचना द्याव्यात.)

A.3 : Listen and answer (Questions, related to theme, based on poem, passage and story)

(ऐक व उत्तरे दे) (L and S)

(शिक्षकांनी कविता/परिच्छेद/कथा स्पष्ट उच्चारांसहित व योग्य गतीने वाचून मध्यवर्ती कल्पनेवर आधारित प्रश्न विचारावेत.)

Section B : Speaking skill.

A.1 : Sing a poem of your choice.

(तुझ्या आवडीच्या कवितेचे गायन कर).

A.2 : a) Introduce yourself in English.

(स्वतःचा परिचय इंग्रजीमधून करून दे.)

b) Say a few sentences about your parents / your favourite game / your likes and dislikes / your friend.

(स्वतःच्या आई-वडील/आवडता खेळ/आवड - नावड / मित्र यांबद्दल काही वाक्ये सांग.)

A.3 : Describe the following / given picture in your own words.

(खालील/दिलेल्या चित्राचे वर्णन इंग्रजीमध्ये तुझ्या शब्दांत कर.)

(शिक्षकांनी एखादे चित्र दाखवून वर्णन करण्यास सांगावे.)

A.4 : What will you say for the following?

a) request to shut the door.

b) permission to enter the classroom.

c) request to borrow a pen.

d) request to open the window.

खालील बाबींसाठी तू काय म्हणशील ?

a) दार बंद करण्याची विनंती

b) वर्गात येण्याची/प्रवेश करण्याची विनंती

c) पेन मागण्यासाठी विनंती

d) खिडकी उघडण्याची विनंती

A.5 : What will you say to know the following?

(खालील बाबी जाणण्यासाठी तू काय म्हणशील?)

- (बसची वेळ, मार्ग व भाडे) The timing, route and fare of the bus.
- (आगगाडीची वेळ व आरक्षण) The train timing and reservation status.
- Membership, fees and rules of a library.
(वाचनालयाचे सदस्यत्व, शुल्क व नियमावली)
- Address in a strange city / place.
(अनोळखी शहरात / ठिकाणी पत्ता).

A.6 : Congratulate your friend on his / her success

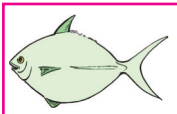

(तुझ्या मित्राचे / मैत्रिणीचे अभिनंदन कर)

Section C : Reading skill

A.1 : Read the following two pictures and tell the difference between them.

दोन चित्रांचे निरीक्षण करून त्यातील फरक सांग. (शिक्षकांनी काही फरक असलेली दोन चित्रे दाखवावीत.)

A.2 : Read the following words and pictures.

1) 	2) 	3)
4) 	5) 	6)

(यांसारखे इतर शब्द शिक्षकांना वापरता येतील.)

A.3 : Spot / Circle the letter uttered. (The teacher tells the letters in random order.)

उच्चारलेले अक्षर दाखव/वर्तुळ कर. (शिक्षक अनियमित क्रमाने अक्षरे सांगतील.)

a b c d e f g h i j k l m n o p q r s t u v w
x y z
A B C D E F G H I J K L M N O P Q R S T U V W
X Y Z

A.4 : Read aloud the following sentences :

खालील वाक्ये मोठ्याने वाच.

- 1) The quick brown fox jumps over the lazy dog.
- 2) THE QUICK BROWN FOX JUMPS OVER THE LAZY DOG.

A.5 : Read aloud the following extracts.

(खालील उतारे मोठ्याने वाच.)

- a) Extract from a poem.
- b) Extract from a passage.

A.6 : Read the following extract and answer the questions.

खालील उतारा वाचून प्रश्नांची उत्तरे दे.

कोणताही एक उतारा (गद्य/पद्य) शिक्षकांनी द्यावा व त्यावर आकलनात्मक प्रश्न विचारावेत.

Section D : Writing skill.

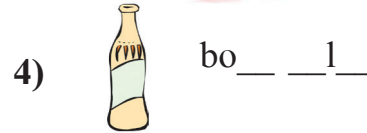
A.1 : Copy the following sentences.

(खालील वाक्ये पाहून लिही.)

- 1) A quick brown fox jumps over the lazy dog.
- 2) 'Poor man!' thought the king, 'Why is he running in the hot sun? He must be in trouble.'

A.2 : Complete the following words by filling the blanks.

(गाळलेल्या जागी योग्य अक्षर लिहून शब्द पूर्ण करून लिही.)

7)

wa _ _

8)

_ a _ ch

A.3 : Complete the following sentences and write.

(खालील वाक्ये पूर्ण करून लिही).

a)

the cake.

b)

the cupboard.

c)

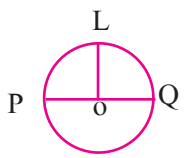

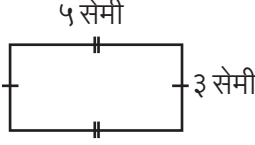
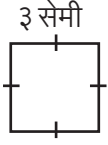
the cat.

d)

the rice.

निश्चित केलेला मुद्दा	प्रश्न/सूचना
<p>गुणाकार : चार अंकांपर्यंतच्या संख्येस दोन अंकांपर्यंतच्या संख्येने गुणणे.</p>	<p>६) गुणाकार कर.</p> $\begin{array}{r} 3 \\ \times 2 \\ \hline \end{array}$ $\begin{array}{r} 6 \\ \times 9 \\ \hline \end{array}$ $\begin{array}{r} 28 \\ \times 8 \\ \hline \end{array}$ $\begin{array}{r} 304 \\ \times 7 \\ \hline \end{array}$ $\begin{array}{r} 39 \\ \times 94 \\ \hline \end{array}$ $\begin{array}{r} 820 \\ \times 39 \\ \hline \end{array}$ $\begin{array}{r} 8430 \\ \times 64 \\ \hline \end{array}$ $\begin{array}{r} 3080 \\ \times 26 \\ \hline \end{array}$ $\begin{array}{r} 6329 \\ \times 70 \\ \hline \end{array}$
<p>भागाकार : पाच अंकांपर्यंतच्या संख्येस दोन अंकांपर्यंतच्या संख्येने भागणे. अपूर्णांक वाच.</p>	<p>७) भागाकार कर.</p> $\begin{array}{r} 3 \overline{) 9} \\ \hline \end{array}$ $\begin{array}{r} 3 \overline{) 28} \\ \hline \end{array}$ $\begin{array}{r} 92 \overline{) 109} \\ \hline \end{array}$ $\begin{array}{r} 9 \overline{) 804} \\ \hline \end{array}$ $\begin{array}{r} 90 \overline{) 3508} \\ \hline \end{array}$ $\begin{array}{r} 34 \overline{) 68290} \\ \hline \end{array}$ <p>८) अपूर्णांक वाच (तोंडी).</p> $\frac{2}{7}, \frac{3}{6}, \frac{4}{5}, \frac{8}{2}, \frac{6}{6}, \frac{8}{6}, \frac{7}{5}, \frac{3}{5}$
<p>समच्छेद अपूर्णाकांची बेरीज, वजाबाकी</p>	<p>९) पुढील अपूर्णाकांची बेरीज/वजाबाकी कर.</p> $\frac{3}{4} + \frac{8}{4} = \text{---}$ $\frac{9}{99} - \frac{7}{99} = \text{---}$
<p>वर्तुळ (केंद्र, त्रिज्या, व्यास नावे)</p>	<p>१०) पुढील भागांची नावे दे.</p> <p>१) केंद्र २) त्रिज्या ३) व्यास</p>
<p>भूमिती- आकृत्यांची ओळख व वाचन</p>	<p>११) पुढील आकृत्या काढ. नावे दे.</p> <p>१) रेषा २) रेषाखंड ३) चौकोन</p> <p>४) त्रिकोण ५) चौरस ६) आयत</p>

निश्चित केलेला मुद्दा	प्रश्न/सूचना										
<p>मापन (लांबी, कालमापन, वस्तुमान, धारकता यांच्या एककांचा वापर व परिमिती, क्षेत्रफळ)</p>	<p>१२) रिकाम्या जागी योग्य एकक नोंदव.</p> <p>१) मला गावावरून एस. टी. ने येण्यास ७ लागले. २) मी दुकानातून ५ रॉकेल आणले. ३) संदीपने २० बाजरी विकत घेतली. ४) वर्गाची लांबी ५ आहे. ५) माझे वजन आहे. ६) आठवड्यात ७ असतात.</p> <p>१३) उत्तरे लिही.</p> <p>१) २०० मिलिलीटरची किती मापे म्हणजे १ लीटर? २) एका वर्षाचे किती महिने?</p> <p>१४) आकृती पाहा. परिमिती व क्षेत्रफळ काढा.</p> <div style="display: flex; justify-content: space-around; align-items: center;"> <div style="text-align: center;"> <p>५ सेमी ३ सेमी</p> </div> <div style="text-align: center;"> <p>३ सेमी</p> </div> </div>										
<p>संख्या प्रणाली</p>	<p>१५) दिलेल्या संख्या सारणीत योग्य ठिकाणी लिही.</p> <p>१) ०, १, २, ३ २) १, २, ३ ३) -२, -५ ४) +७, +९ ५) $\frac{१}{३}$, ३, -५</p> <table border="1" style="width: 100%; border-collapse: collapse;"> <tr> <td>नैसर्गिक संख्या</td> <td></td> </tr> <tr> <td>पूर्ण संख्या</td> <td></td> </tr> <tr> <td>धन संख्या</td> <td></td> </tr> <tr> <td>ऋण संख्या</td> <td></td> </tr> <tr> <td>परिमेय संख्या</td> <td></td> </tr> </table>	नैसर्गिक संख्या		पूर्ण संख्या		धन संख्या		ऋण संख्या		परिमेय संख्या	
नैसर्गिक संख्या											
पूर्ण संख्या											
धन संख्या											
ऋण संख्या											
परिमेय संख्या											
<p>शाब्दिक उदाहरणे (नफा-तोटा, सरासरी, नाणी-नोटा)</p>	<p>१६) सोडव.</p> <ul style="list-style-type: none"> सुनीलने एक पेन २४ रुपयांना विकत घेतला व तो ३० रुपयांना विकला, तर त्याला किती रुपये नफा झाला? मागील वर्षी ९५० रुपयांस घेतलेली वस्तू सुमनने ५८० रुपयांस या वर्षी विकली, तर तिला व्यवहारात नफा झाला की तोटा ते सांगा. तो किती झाला ते लिही. एका गावात जून, जुलै व ऑगस्ट या तीन महिन्यांत अनुक्रमे ६२ सेमी, ६० सेमी, ६७ सेमी पाऊस पडला, तर त्या गावात सरासरी पाऊस किती पडला? रमेशजवळ १० रुपयांच्या ९ नोटा व ५ रुपयांची ७ नाणी आहेत, तर त्याच्याजवळील एकूण रक्कम किती? <p>टीप : उर्वरित मुद्द्यांशी संबंधित प्रश्न काढावेत.</p>										

अध्ययन स्तर निश्चिती तक्ता - मराठी (इयत्ता ५ वी ते ८ वी)

अ. क्र.	विद्यार्थ्यांचे नाव	इ) प्रकट वाचन		ब) श्रुत-लेखन		क) (आकलन प्रतिसाद) दिलेल्या प्रश्नांच्या उत्तराच्या आधारे प्रतिसाद तपासावा				ड) स्वअभिव्यक्ती		इ) व्याकरण							
		स्पष्ट शब्दोच्चारं सह विराम-चिन्हांची दखल घेत योग्य गतीने	श्रुत-लेखन	तपशील सांगणे. (कोण? काय? कोठे? केव्हा?)	तपशील स्वतःच्या शब्दांत सांगणे. कसे?	मजकुराचा अर्थ लावणे, सांगणे. शब्द-शब्द-समूहांचा अर्थ सांगा, असे का?	प्राप्त माहितीचा अंदाज बांधताना त्या माहितीचा कार्यकारण भाव सांगणे. (कारण काय?)	सारांश सांगणे. (मुख्य आशय थोडक्यात स्वतःच्या शब्दांत सांगणे.)	माहितीचे मूल्यमापन करणे. (खरे - खोटे, योग्य - अयोग्य, मत सांगणे.)	स्वतःच्या कल्पकतेने माहितीचा वापर करणे. चित्र वाचन (शब्द, शब्दसमूहांचा स्वतःच्या वाक्यात उपयोग करणे. तुम्ही काय केले असते?)	शब्दांचा काळ लिंग	ओळखा, योग्य वापर करा, बदला.	शब्दांचा काळ लिंग	विभक्ती					
१	प्रश्न क्रमांक	अ	ब	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	
२																			
३																			
४																			
५																			
६																			
७																			
८																			
९																			
१०																			

अध्ययन स्तरदर्शक तालिका विषय : हिंदी

अ. क्र.			
छात्र का नाम			
कक्षा			
शब्द	सभी वर्ण और मात्राओं की पहचान		
पढ़ना	संयुक्ताक्षरों की पहचान		
लिखना	विशेष ध्वनि के उच्चारण की समझ		
वाक्य का आशय समझना।	पढ़कर प्रश्नों के उत्तर लिखना। पढ़कर प्रश्नों के उत्तर देना।		
परिच्छेद, पाठ का आशय समझना।	पढ़कर प्रश्नों के उत्तर लिखना। पढ़कर प्रश्नों के उत्तर देना।		
दिए हुए विषय पर स्व-प्रेरणा से लेखन करना।			

अध्ययन स्तर निश्चिती तक्ता - इंग्रजी

Writing	Copies neatly and legibly.	
	Completes incomplete constructions.	
	Constructs phrases correctly.	
	Fills various forms correctly.	
	Writes cohesively and coherently.	
Reading	Spots similarities and differences.	
	Reads letters of the alphabet (Capital and small).	
	Reads aloud correctly.	
	Answers comprehension questions after reading.	
Speaking	Repeats correctly as per the model.	
	Answers questions correctly.	
	Describes pictures/narrates events.	
	Speaks independently and intelligibly.	
Listening	Follows given instructions.	
	Understands the gist of the listened matter.	
Std.		
Names of the Student		
Sr. No.		

अभ्यासपूरक स्थितीदर्शक तक्ता

मूल शाळेत दाखल झाल्यानंतर मुलास शाळेत रमविणे, टिकविणे तसेच त्याचे अध्ययन घडविणे यांसंबंधी मुलांच्या जिव्हाळ्याच्या विषयांची हाताळणी आस्थेवाईकपणे करावी. मुलाच्या गरजा लक्षात घेणे, त्याची बलस्थाने शोधणे व त्याचा अध्ययन-अध्यापनात वापर करणे हे जसे प्रत्येक मुलाच्या बाबतीत आवश्यक आहे, त्याचप्रमाणे वयानुरूप समकक्ष वर्गात प्रवेश घेतलेल्या मुलांच्या बाबतीतही त्यांची आवड, कला, क्रीडा, आरोग्य, व्यावसायिक, सामाजिक जाणिवे लक्षात घेणे आवश्यक आहे. यासाठी खालील तक्ता उपयोगात आणावा. या तक्त्यात नोंदी केव्हा कराव्यात, हा प्रश्न आपणांस पडणे साहजिकच आहे.

या नोंदींचा तपशील आपणांस जीवनवृत्तान्ताच्या (Case - Study) वेळी लक्षात येणारच आहे. तसेच या मुलांशी आंतरक्रिया होत असताना लक्षात येणार आहे. या नोंदींना आपणांस व्यवहार्य करावयाचे आहे.

प्रत्येक क्षेत्रांतर्गत मुद्द्यांच्या नोंदी घेताना मोजक्या शब्दांत नोंदवाव्यात. शिक्षकांनी अध्ययन-अध्यापन व मुलाची मानसशास्त्रीय हाताळणी करताना या नोंदींचा संदर्भ वेळोवेळी घ्यावा.

अ. क्र.	विद्यार्थ्याचे नाव	इयत्ता	क्षेत्र-१			क्षेत्र-२		क्षेत्र-३			क्षेत्र-४	
			आवड-कल			क्रीडा		आरोग्य			व्यावसायिक	
			चित्र-शिल्प	संगीत	हस्तकला	आवडणारा खेळ	क्रीडा-विशेष	सवयी	वैयक्तिक स्वच्छता	विशेष गरजा	घरचा व्यवसाय	मुलाचे वैयक्तिक कौशल्य
१.												
२.												
३.												

४.३ आशय संक्रमणाची (कार्यपद्धती)

४.३.१ मराठी :

शालेय वातावरणापासून बराच काळ दूर असलेली मुले शाळेत दाखल होत आहेत. या मुलांच्या शाळेसंबंधी काही पूर्व कल्पना आहेत, त्या जाणून घेणे, त्यांना अध्ययनास प्रवृत्त करणे, अपेक्षित संपादन पातळीपर्यंत पोहोचविणे या सर्व बाबी आव्हानात्मक आहेत. हे आव्हान पेलावयाचे असेल तर या मुलांशी संवाद साधणे अत्यंत आवश्यक आहे. संवाद साधण्याचे महत्त्वाचे माध्यम भाषा आहे.

हा संवाद साधत असताना मुलांचा भाषिक विकास पाठ्यक्रमातील अपेक्षांनुरूप कितपत झाला हे जाणीवपूर्वक समजून घेणे आवश्यक आहे. औपचारिक अध्ययनाशी त्याला एकरूप करताना, अध्ययन-अध्यापनाचे नियोजन करताना हा संवाद उपयुक्त ठरणार आहे.

श्रवण :

कोणत्याही भाषेच्या अध्ययनात **श्रवण** हे एक महत्त्वाचे कौशल्य आहे. मुलाने त्याच्या परिसरात अनुभवलेली भाषा ही प्रमाण भाषेशी निगडित करण्याचे काम शिक्षकांस कसरतीने करावे लागणार आहे. ते मूल जे बोलते तेच प्रमाण भाषेत कसे बोलावे हे सहजपणाने समजावणे, गप्पा, गाणी, गोष्टी व संवाद यांच्या माध्यमांतून प्रमाण भाषेच्या श्रवणाचे औपचारिक स्वरूपात अनुभव देणे, प्रमाण भाषेकडे वळविण्यासाठी बोली भाषेतील शब्द/वाक्यासाठी प्रमाण भाषेतील शब्द/वाक्य सांगण्याचा खेळ घेणे, प्रमाण भाषेतील मजकूर ऐकवून समजपूर्वक श्रवण झाले का हे पडताळण्यासाठी प्रश्नोत्तरे घेणे, सोबतच क्रमाक्रमाने गाणी, गोष्टी ऐकवून, कधी संवाद ऐकवून तर कधी नाटुकले ऐकवून प्रश्नोत्तरे अशी समजपूर्वक श्रवणासाठीची कामे करावी लागणार आहेत.

प्रमाण भाषेकडे वळविण्यासाठी आणखी कोणकोणते श्रवणाचे अनुभव द्यावे लागतील ? यासाठी उपक्रम/कृतीची यादी करा.

भाषण संभाषण :

मुलांना अभिव्यक्तीची संधी देण्यासाठी व त्यांचा आत्मविश्वास उंचावण्यासाठी **भाषण संभाषण** हे प्रभावी माध्यम आहे. या मुलांकडे परिसरातील बोलीभाषेतील कोणकोणती गाणी, गोष्टी व वैशिष्ट्यपूर्ण माहिती आहे, हे जाणून घेता येईल. मुलांना जे माहित आहे, त्यांना ज्या कला/खेळ/कृती येतात, ते सादर करण्याची संधी द्यावी. प्रोत्साहन देणे हा महत्त्वाचा भाग आहे. बलस्थाने शोधणे, सुसंगत बोलणे, मुद्देसूद प्रमाण भाषेत आपले म्हणणे मांडणे यांसाठी रचनात्मक विचार करणे आवश्यक आहे म्हणजेच परिचित विषयासंबंधाने त्याचा बोलीत एका शब्दात, वाक्यात, काही वाक्यांनंतर वर्णन या क्रमाने प्रमाण भाषेत बोलावयास सांगावे व बोललेले स्वीकारावे. त्याला नाउमेद न करता प्रोत्साहन देऊन हळूहळू प्रमाण भाषेत बोलण्यास उद्युक्त करावे. याप्रमाणे **भाषण-संभाषण** कौशल्य विकसित करता येईल.

भाषण-संभाषण विकसित करण्यासाठी आणखी कोणकोणते उपक्रम घेता येतील ? यासाठीची यादी करा.

वाचन :

एकदा हे मूल शालेय वातावरणाशी एकरूप/समरस झाले, की मुलाला वाचन शिकविणे अवघड

जाणार नाही. या मुलासाठी वाचन शिकविताना मात्र थोडासा वेगळा विचार केल्यास तो शिक्षकांसोबतच शिकणाऱ्यासाठीही अत्यंत उपयुक्त ठरणार आहे. मात्र एकदा तंत्र अवगत झाले, की मुले जादू झाल्याप्रमाणे वाचू लागतील. यासाठी पुढील मुद्दे विचारात घ्यावेत.

- भावविश्वातील परिचित चित्र-शब्द शोधणे.
- जास्तीत जास्त मुळाक्षरांचा समावेश असणारे शब्द शोधणे.
- चित्र-शब्दांच्या साहचर्यातून दृक् शब्द संपत्ती विकसित करणे.
- शब्द संपत्ती विकसित करताना विविध खेळांचे/कृतींचे आयोजन करणे.
- पुरेशी दृक् शब्द संपत्ती विकसित झाल्यानंतर या शब्द संपत्तीतील शब्दांचे पृथक्करण करून मुळाक्षरांचा परिचय करून देणे.
- शब्दांच्या पृथक्करणातून मुळाक्षरे समजतात, हे तंत्र मुलांच्या लक्षात आल्यानंतर मुले सहज गतीने मुळाक्षरे शिकू लागतात.
- मुळाक्षरे परिचित झाली की त्यांच्या दृढीकरणासाठी खेळाच्या माध्यमातून प्रयत्न करणे. जसे आद्याक्षरे-अंत्याक्षरे समान असणाऱ्या शब्दांचा शोध घेणे. दिलेल्या अक्षरांच्या मदतीने जास्तीत जास्त शब्द तयार करणे. तसेच एका शब्दातील अक्षरांपासून जास्तीत जास्त शब्द तयार करणे.
- शब्दांचे एका दृष्टिक्षेपात वाचन करण्याची सवय विकसित करणे.
- परिचित शब्दांकडून वाक्य वाचनाची सुरुवात करणे.
- तक्त्यातील वाक्यांचे वाचन, वाक्यसाच्यांच्या मदतीने वाचन, वाक्यातील एखादा शब्द बदलून वाचन, वाक्य वाचून त्यासंबंधाने प्रथम सोपे व नंतर कठीण शब्दांचे अर्थ याप्रमाणे वाचून आकलन ही क्षमता हळूहळू विकसित करणे.
- स्वरचिन्हांचा व जोडाक्षरांचा परिचय करून देणे. तसेच त्यांचा समावेश असणाऱ्या शब्दांचे, वाक्यांचे वाचन घेणे.
- परिच्छेदाचे वाचन घेत असताना विरामचिन्हांची दखल घेऊन वाचणे.
- आशयानुरूप योग्य हावभाव, चढउतार व आरोह-अवरोह या बाबींकडे लक्ष देणे.
- उतारे, गोष्टी, संवाद, जाहिराती, पत्र, अर्ज तसेच पद्य मजकूर यांप्रमाणे विविध प्रकारच्या मजकुरांचे वाचन करणे.
- वाचून आकलन यासाठी एका शब्दांत उत्तर, पूर्ण वाक्यात उत्तर, दोन-तीन ओळींत, पाच-सहा ओळींत उत्तर तसेच सारांश सांगणे.

वाचनासाठी आणखी कोणत्या अपेक्षा कराव्यात? त्या कशा पूर्ण होतील? यासाठी भाषापेटीत देण्यात आलेल्या साहित्याचा उपयोग करावा.

लेखन :

समजपूर्वक वाचन विकसित करीत असताना लेखनाचाही समांतर विचार करणे तेवढेच उपयुक्त ठरणार आहे. लेखन कौशल्य विकसित करण्यासाठी पुढील बाबी विचारात घ्याव्यात.

- परिचित शब्द, अक्षरे गिरविणे.

- शब्द, अक्षरे पाहून लिहिणे, चित्राविषयी शब्द, वाक्य लिहिणे.
- अक्षरे जुळवून शब्द तयार करणे, लिहिणे.
- वाक्य, परिच्छेद वाचून प्रश्नांची उत्तरे एका शब्दात, एका वाक्यात अनेक ओळीत लिहिण्याचा सराव करणे.
- विचाराला चालना देणाऱ्या प्रश्नांचे उत्तरे लिहिण्याचा सराव करणे.
- पत्र, अर्ज इ. साहित्य प्रकारांतील लेखन करणे.

वरील मुद्द्यांपेक्षा लेखनातून आणखी कोणत्या अपेक्षा कराव्यात ? त्या कशा पूर्ण होतील ?

सोप्याकडून कठिणाकडे या सूत्राप्रमाणे अध्ययन-अनुभव देतानाचा नेमका विचार, विविधता, सराव यांसोबत विद्यार्थ्यांविषयी असलेली तळमळ यांतून त्यांचा भाषिक विकास साधणे शक्य आहे. भाषिक कौशल्यांची विद्यार्थ्यांना इतर विषयांच्या अध्ययनात मदत होणार आहे. यासाठी शिक्षकांनी प्राधान्याने विद्यार्थ्यांच्या वाचन व लेखन कौशल्यांच्या विकसनाकडे जाणीवपूर्वक लक्ष देणे गरजेचे आहे.

मराठी विषय व एकात्मिक अध्ययन - अध्यापन

आपण हे जाणतोच, की सर्व विषय शिकण्यासाठी भाषा हे एक महत्त्वाचे माध्यम आहे. विज्ञान, इतिहास, नागरिकशास्त्र, भूगोल, कला, कार्यानुभव यांसारखे विषय सहजपणे आपणांस भाषेच्या माध्यमातून पूर्ण करून घेता येतात. मात्र गरज आहे ती जाणिवेची व योजकत्वाची. हे कसे हा प्रश्न आपणांस पडणे साहजिक आहे. याचे एक नमुना उदाहरण पाहू.

अध्ययन उद्दिष्ट	आंतरक्रियेचे स्वरूप	समाविष्ट विषय
समजपूर्वक ऐकता येणे.	चित्रातील तपशिलासंबंधाने चर्चा	भाषा/कार्यानुभव/माहिती तंत्रज्ञान
फळ, फूल, झाडांची ओळख व लागवड (परिसरातील बागकाम, निवारा, फलोत्पादन) माहिती तंत्रज्ञान	पाणी देण्याच्या आधुनिक पद्धती	कार्यानुभव, विज्ञान, भूगोल
परिसरातील मजकूर वाचता येणे.	बागेतील सूचना फलक वाचा. सूचना फलकावरील सूचना आठवून लिहा.	भाषा
गणन शाब्दिक उदाहरणांची तयारी (बेरीज, वजाबाकी, गुणाकार) तुलना	चित्रातील झाडांची, फुलांची, माणसांची संख्या. रांगेतील, ओळीतील झाडांची, फुलांची, माणसांची संख्या. उंच, कमी, जास्त, आखूड, लांब, मागे, पुढे यांसारख्या शब्दांचा वापर.	गणित
परिसरातील सजीव	बागेतील वनस्पती तसेच प्राणी या संबंधाने चर्चा.	परिसर अभ्यास/विज्ञान
सार्वजनिक ठिकाणे	सार्वजनिक ठिकाणांचे समाजाला होणारे उपयोग, काळजी, जतन, संवर्धन, देखभाल, स्वच्छता या संबंधाने गप्पा.	नागरिकशास्त्र
स्मरणचित्र, सजावट, नाट्यीकरण, गीत	बागेतील पानाफुलांच्या मदतीने सजावट. चित्रातील व्यक्तींचा अभिनय करणे. चित्रातील प्रसंगानुरूप गीत म्हणणे.	कला

४.३.२ – हिंदी भाषा शिक्षा की गतिविधियाँ

वयानुरूप समकक्ष कक्षा में दाखिल हुए बच्चों को हिंदी पढ़ाते समय निम्न बातोंपर ध्यान देना जरूरी है—

- अ) इन बच्चों को यदि मराठी वर्णमाला का परिचय न हो तो पहले मराठी वर्णमाला का परिचय तथा मराठी पढ़ना, लिखना सिखाना जरूरी है ।
- आ) यदि मराठी और हिंदी भाषाओं की आपस में तुलना की जाएँ तो हिंदी भाषा की कुछ विशेषताएँ हैं। इन विशेषताओं को ध्यान में लेकर अध्ययन अनुभवों की योजना करनी चाहिए और इन बातों की ओर बच्चों का ध्यान केंद्रित करना भी जरूरी है ।

जैसे : १. हिंदी वर्णमाला में कुछ वर्ण अलग हैं । उदा. ङ, ढ, श्र, त्र

२. हिंदी भाषा के कुछ विशेष ध्वनि हैं । इनके उच्चारण में मराठी उच्चारणों से भिन्नता है। यह बच्चों को सोदाहरण समझाएँ।

जैसे : – ऐ, च, झ, ज्ञ से युक्त शब्दों के उच्चारण

ड – ड एवं ढ – ढ के उच्चारण के अंतर को सोदाहरण समझाएँ।

– अनुस्वार एवं अनुनासिक के उच्चारण को सोदाहरण समझाएँ। जैसे अंक, आँख

३. विराम चिह्नों के नाम और उनके लेखन में साम्य-भेद

मराठी	चिन्ह	हिंदी	चिह्न
पूर्णविराम	.	पूर्णविराम	।
स्वल्पविराम	,	अल्पविराम	,
प्रश्नचिह्न	?	प्रश्नवाचक	?
उद्गारवाचक	!	विस्मयादिबोधक	!
कंस	()	कोष्ठक	()

४. मराठी लेखन में कारक प्रत्यय शब्दों को जोड़कर लिखे जाते हैं लेकिन हिंदी में स्वतंत्र रूप से लिखे जाते हैं। जैसे दीपालीने – दीपाली ने

इ) हिंदी भाषा की शब्द संपत्ति में निरंतर वृद्धि तथा शब्दों का स्पष्ट एवं शुद्ध उच्चारण, हिंदी वाक्यों का ढाँचा समझना, हिंदी में संवाद करने के लिए आत्मविश्वास बढ़ाना। इन बातों की ओर ध्यान देते हुए अध्ययन गतिविधियों की योजना करनी है।

श्रवण :

शब्दसंपत्ति बढ़ाना और उच्चारण में स्पष्टता तथा शुद्धता लाने के लिए श्रवण के अनुभव देना है। समकक्ष कक्षा में दाखिल हुए बच्चों को निम्न अनुभव क्रमशः देना उपयुक्त होगा।

१. छोटे-छोटे एवं सरल बालगीत, अभिनय गीत, कविताएँ, कहानियाँ, चुटकुले, छोटे संवाद, चित्र वर्णन आदि सुनाना।
२. दैनंदिन जीवन से संबंधित वस्तुओं के नामों से परिचित कराना।
३. स्वर व्यंजनों के उच्चारण में अंतर तथा विशेष ध्वनियों के उच्चारणों को समझाने के लिए जादा समय देकर श्रवण के अनुभव देना और हर एक बच्चे से स्वतंत्र रूप से स्पष्ट एवं शुद्ध उच्चारण का अभ्यास करा लेना।

इनके सिवा और कौन-कौन से अनुभव देना जरूरी होगा ?

भाषण-संभाषण :

श्रवण और वाचन के जरिए प्राप्त शब्द संपत्ति का उपयोग करना, सरल हिंदी में बातें करना तथा आत्मविश्वास के साथ बोलना, (अभिव्यक्ति करना) आदि क्षमता छात्र प्राप्त करें इसके लिए उन्हें अभिव्यक्ति के विभिन्न अवसर देना जरूरी होगा।

जैसे : • सुना हुआ गीत गाना।

- कहानी सुनाना।
- चर्चा में भाग लेना।
- स्वयं के अनुभव कथन करना।
- चित्र वर्णन करना।
- प्रश्न पूछना, संवाद में भाग लेना।
- अपनी रुची, समस्या आदि के संबंध में बोलना।
- विशेष ध्वनियों का स्पष्ट एवं शुद्ध उच्चारण करना। इस के लिए जादा समय देकर बच्चों का आत्मविश्वास बढ़ाना।

इसके अतिरिक्त बच्चों को कौन-कौन से अवसर देना चाहिए ?

वाचन

छात्र मराठी पढ़ना लिखना जानते हैं। इसलिए उनकी हिंदी की शब्द संपत्ति बढ़ाने के लिए नीचे दी हुई गति विधियोंके लिए समय देना जरूरी है।

- चित्र-शब्द साहचर्य से शब्द पढ़ना।
- चित्र और उनके नाम की जोड़ियाँ लगाना।
- शब्द, वाक्य, परिच्छेद एवम् पाठ आदि का मुखर वाचन कराना।
- विशेष ध्वनियुक्त शब्दों का वाचन कराना।
- भाषाई खेल लेना।
- पाठ्यांश पढ़कर प्रश्नों के उत्तर देना।
- सूचना पढ़कर उस के अनुसार कृती करना।
- अपने सहपाठियों के लिखे हुए उत्तर पढ़ना। अपने लेखन के साथ उसकी तुलना करना।

वाचन में रुची बढ़ाने के लिए विशेष प्रकार के साहित्य का संग्रह करें और बच्चों को पढ़ने के लिए उपलब्ध कराए।

वाचन कौशल बढ़ाने के लिए और कौन-कौन से अनुभव देना चाहिए?

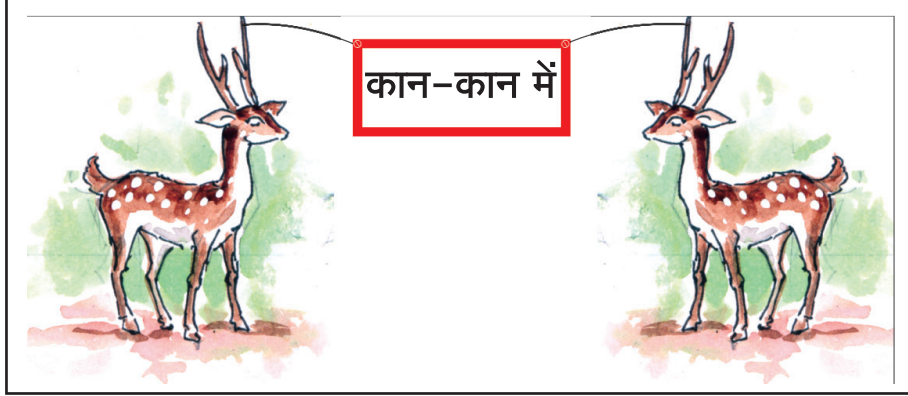
लेखन

- चित्र, वस्तुएँ आदि के नाम लिखना।
- वाक्य, परिच्छेद, पाठ पढ़कर प्रश्नों के उत्तर लिखना।
- सूचना के अनुसार लेखन करना। सहाध्यायी का लेखन पढ़ना। अपने लेखन के साथ तुलना करना।
- शब्दकोश देखकर शब्द मुहावरों का, कहावतों का अर्थ लिखना।
- चित्र, प्रसंग आदि पर ५-६ वाक्य लिखना।
- विशेष ध्वनियुक्त शब्दों का अनुलेखन, श्रुतलेखन करना।
- सुनकर वाक्य लिखना।
- दैनंदिनी लिखना। सहाध्यायीयों की दैनंदिनी पढ़ना। अपने लेखन के साथ तुलना करना। प्रश्न पूछना।

लेखन कौशल बढ़ाने के लिए और कौन-कौन सी गतिविधियाँ उपयुक्त होंगी?

एकात्मिक अध्ययन -अध्यापन

बच्चों की पढ़ाई आनंददायी हो, पढ़ने में उनकी रुचि बढ़े तथा हिंदी भाषा की शब्दसंपत्ति वृद्धिगत हो, और भाषा विषय की जानकारी के साथ अन्य विषयों की जानकारी भी मिले इन उद्देश्यों से 'हिंदी-विज्ञान' का उदाहरण नीचे दिया गया है। इस तरह के अन्य उदाहरण अध्यापक तैयार करें। जिससे कम समय में विभिन्न विषयों की जानकारी बच्चों को आसानी से मिल सकती है।

मेरे कान किसके पास है?

क्या ये चित्र अजीब से लग रहे हैं? चित्र बनाने वाले ने जानवरों के कान उलट-पुलट कर दिए हैं। कान को सही जानवर के साथ जोड़ो। नीचे लिखो, किस जानवर के सिर पर किसके कान हैं।

जानवर	कान	जानवर	कान
हाथी	चूहा	कुत्ता	-----
खरगोश	-----	भैंस	-----
चूहा	-----	हिरन	-----
जिराफ	-----		

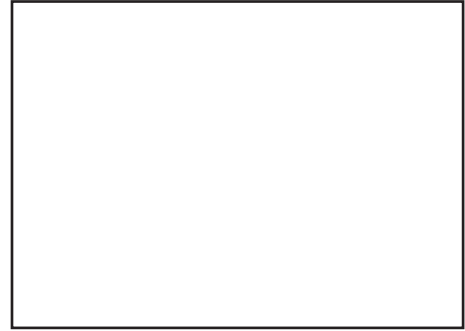
सभी जानवरों के कान अलग-अलग तरह के होते हैं। सूची में दिए गए जानवरों में से किन के कान बाहर से दिखाई देते हैं और किनके नहीं? उनके नाम तालिका में लिखो।

हिरन	मेंढक	मछली	चींटी	कौआ
चीता	चिड़िया	भैंस	साँप	छिपकली
सूअर	बत्तख	जिराफ	हाथी	बिल्ली

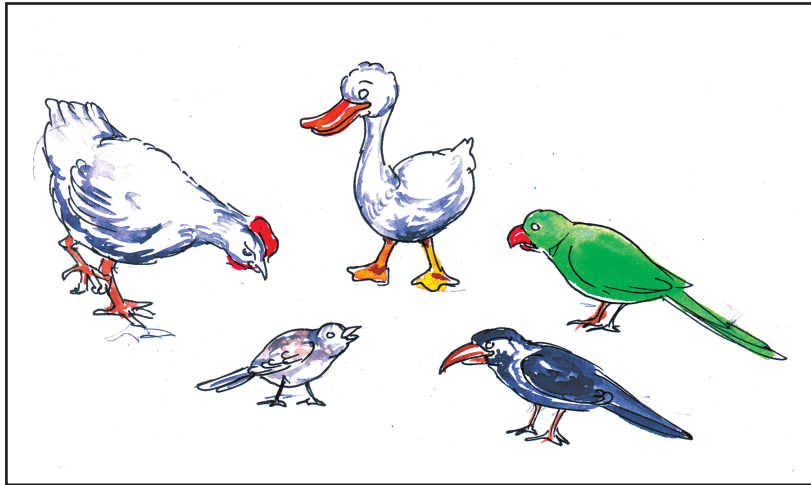
जानवर जिनके कान बाहर से दिखाई देते हैं।

जानवर जिनके कान बाहर से दिखाई नहीं देते हैं।

जिन जानवरों के कान बाहर से दिखाई नहीं देते, उनके कान होते भी हैं या नहीं? आओ पता करें।

पहले इन चित्रों को देखो। पहचानो और उनके नाम लिखो। क्या तुम्हें इन के कान दिखाई देते हैं? इन सभी के कान होते हैं, लेकिन हमें दिखाई नहीं देते।

४.३.३ इंग्रजी

‘इंग्रजी’ ही आंतरराष्ट्रीय भाषा आहे. या भाषेचा आपण तृतीय भाषा म्हणून स्वीकार केलेला आहे. कोणतीही भाषा शिकताना सर्वप्रथम श्रवणाची क्रिया होते. वेगवेगळ्या भाषिक कृतीतून भाषा सहजपणे शिकता येते. श्रवण, भाषण, वाचन, लेखन हा भाषा शिकण्याचा क्रम असतो. (L.,S.R.,W.) त्याचबरोबर language study व study skills यांचाही समावेश होतो.

इंग्रजी भाषेचा परिचय करून देताना दैनंदिन व्यवहारात वापरले जाणारे इंग्रजी शब्द उपयोगात आणावे. शब्द, चित्रे याच्या माध्यमांतून इंग्रजी अक्षरांचा परिचय करून द्यावा.

वयानुरूप शाळेत दाखल झालेल्या विद्यार्थ्यांला शालेय वातावरण, औपचारिकरीत्या इंग्रजी भाषा शिकणे या सर्व बाबी नवीन आहेत. कौशल्यनिहाय विकास होण्यासाठी पुढील बाबींचा अवलंब करावा.

श्रवण कौशल्य (Listening Skill)

- बडबडगीते ऐकविणे.
- गाणी, कविता ऐकविणे.
- चित्र-शब्द यांचा परिचय करून देणे.
- छोट्या सूचना ऐकविणे, त्याप्रमाणे कृती करावयास सांगणे.
- गोष्टी, वर्णने, भाषणे ऐकविणे.
- शब्दाचे उच्चारण.

भाषण कौशल्य (Speaking Skill)

- चित्र दाखवून शब्द विचारणे.
- चित्र वर्णन स्वतःच्या शब्दांत सांगावयास लावणे.
- प्रसंगाचे वर्णन करावयास सांगणे. शब्द विचारणे.
जसे – रनिंग स्पर्धा, सहल, स्नेहसंमेलन, बाजार, जत्रा, बालसभा, रेल्वे स्टेशन, बस स्टँड याठिकाणी घडलेले प्रसंग.
- छोटे-छोटे संवाद साधून इंग्रजी बोलण्यास प्रवृत्त करणे.
- कृतियुक्त कविता, गाणी, बडबडगीते म्हणणे.
- सोप्या प्रश्नांची उत्तरे देणे.
- भूमिकाभिनय करणे.

वाचन कौशल्य (Reading Skill)

- परिचित शब्द शोधणे.
- शब्दांमधून परिचित alphabet शोधणे व त्याचे वाचन करणे.

- alphabet चे दृढीकरण होण्यासाठी त्या alphabet शी संबंधित शब्द शोधणे.
- फळ्यावर लिहिलेल्या शब्दांचे loud-reading घेणे.
- चित्र-शब्द यांच्या सहसंबंधातून शब्दांचे वाचन घेणे.
- शब्दकार्डे दाखवून शब्दांचे वाचन घेणे.
- परिचित शब्दांवर आधारित वाक्ये वाचणे.
- चित्रांतील विविध भागांची नावे वाचणे. जसे. Parts of Plant
- परिच्छेद-छोट्या कथा यातील आशय समजून घेऊन हावभावासह, योग्य चढउतारासह वाचणे.
- वर्तमानपत्रे, पुस्तके, उतारे, चित्ररूप गोष्टी यांचे वाचन करणे.

लेखन कौशल्य (Writing Skill)

- वर्तमानपत्रातील (इंग्रजी) alphabets शोधून त्यांचा संग्रह करणे.
- शब्द-चित्र कार्ड यांच्या मदतीने अक्षरे ओळख.
- अक्षरे पाहून लिहिणे.
- शब्द पाहून लिहिणे-शब्द जुळवून वाक्ये लिहिणे.
- चित्रांची नावे लिहिणे.
- अनुलेखन
- चित्रांचा आधार घेऊन वाक्यांचे लेखन करणे.
- परिच्छेद (चित्राचा वापर करून) लिहिणे.
- मुद्द्यावरून गोष्ट लिहिणे.
- विषय दिला असता त्यावरून पत्रलेखन, निबंधलेखन करणे.
- स्वतःचे विचार मुक्तपणे लिखित स्वरूपात मांडणे.

भाषा अभ्यास (Language Study)

- शब्दांचे वर्गीकरण करणे.
- वेगवेगळ्या शब्दांचा योग्य वापर करणे.
- वाक्यांची रचना समजणे व वापरता येणे.
- शब्दांचा वापर वाक्याच्या रचनेप्रमाणे करणे.

अभ्यास कौशल्ये (Study Skills)

- वेगवेगळ्या संदर्भ साहित्याचा वापर करणे.
- लिखित साहित्य व इलेक्ट्रॉनिक साहित्य वापरता येते.
- ऐकून स्वतःच्या नोट्स तयार करणे..

अशा पद्धतीने श्रवण-भाषण कौशल्ये एकत्रित घ्यावीत. जसे-कविता गायन घेतल्यानंतर कविता हावभावयुक्त पद्धतीने विद्यार्थ्यांकडून म्हणवून घेणे. वाचन लेखन ही कौशल्ये एकत्रित घ्यावीत.

जसे - शब्दकार्डे दिली असता त्यांतील अक्षरे शोधणे व लिहिणे.

अशा प्रकारे सर्व कौशल्ये एकमेकांशी संबंधित असल्यामुळे एकत्रितपणे शिकवल्यामुळे, इंग्रजी विषयाबद्दल आवड निर्माण होऊन इतर मुलांच्या सोबत संपादन पातळी गाठू शकतील.

थोडेसे.... लक्ष द्या....

वयानुरूप समकक्ष वर्गात प्रवेश घेतलेल्या मुलांमध्ये विशेष गरजा असलेल्या मुलांचा समावेश असू शकेल. या मुलांचे अध्ययन-अध्यापन व मूल्यमापन करताना अडचणी येतील, अशा वेळी अपंगत्व-प्रकार लक्षात घेऊन मूल्यमापन साधनांची निवड करावी. (उदा. अंध असेल तर वाचन/ प्रकट वाचन, लेखन घेता येणार नाही. त्याऐवजी मूल्यमापनासाठी उर्वरित आकारिक साधनांचा अधिक वापर करावा व यासाठी 'मोबाईल टीचर' यांची मदत घ्यावी.)

इयत्ता १ ली ते ४ थी :

इयत्ता १ ली ते ४ थी साठी प्रत्येक भाषिक कौशल्यांतर्गत जी उद्दिष्टे (अध्ययन टप्पे) निश्चित करण्यात आलेली आहेत. त्यांच्या विकसनासाठी यापूर्वीच स्वाध्यायपुस्तिका तयार करण्यात आलेल्या आहेत. इयत्ता पहिलीसाठी पाठ्यपुस्तकांमध्येच विद्यार्थ्यांनी सोडवायच्या स्वाध्यायांचा समावेश केलेला आहे. इ. २ री ते ४ थी साठी स्वतंत्र स्वाध्याय पुस्तिका (My English Activity Book) विकसित करण्यात आलेल्या आहेत.

वयानुरूप इयत्तेत दाखल विद्यार्थ्यांसाठी जी मूलभूत कौशल्ये निश्चित करण्यात आलेली आहेत, ती विकसित करण्यासाठी स्वाध्यायपुस्तिकांमधील काही स्वाध्याय (Self learning activities) निश्चित करण्यात आलेले असून कौशल्यनिहाय स्वाध्यायांची यादी पुढे देण्यात आलेली आहे. विद्यार्थ्यांची गती व उपलब्ध वेळ यांचा विचार करून त्या यादीमधील अधिकाधिक स्वाध्याय सोडवून घेण्यात यावेत. या Activities सोडवून घेताना इंग्रजी भाषा पेटितील साहित्याचा वापर करावा.

अध्ययन अनुभूतींसाठी ज्या पुस्तकांमधील व स्वाध्यायपुस्तिकांमधील स्वाध्याय निश्चित करण्यात आलेले आहेत त्या पुढीलप्रमाणे -

- १) इ. १ ली - My English Book One (Edition : 2018)
- २) इ. २ री - My English Activity Book Two (Edition : 2019)
- ३) इ. ३ री - My English Activity Book Three (Edition : 2014)
- ४) इ. ४ थी - My English Activity Book Four (Edition : 2015)

यादीमधील काही स्वाध्याय विद्यार्थी स्वतः सोडवू शकतील, काही स्वाध्याय सहाध्यायींच्या मदतीने सोडवू शकतील/सहाध्यायींसोबत भाषिक कृती करू शकतील तर काही स्वाध्याय/भाषिक कृतींसाठी शिक्षकांची मदत घ्यावी लागेल. विद्यार्थी स्वाध्याय सोडवीत असताना शिक्षक म्हणून आपली भूमिका प्रेरकाची, सुलभकाची (Facilitator) असणार आहे. विद्यार्थ्यांना आवश्यक तेथे जरूर मदत करावी. स्वाध्याय सोडविताना विद्यार्थी नाउमेद होणार नाही याकडे लक्ष द्यावे. यशाची जाण पुढील अध्ययनासाठी प्रेरक ठरते हे लक्षात घेऊन विद्यार्थ्यांमध्ये यशाची जाणीव निर्माण होईल, असे प्रयत्न असावेत. Remember, nothing succeeds like success.

इ. ५वी ते ८वी :

वयानुरूप इयत्ता ५ वी ते ८ वी मध्ये दाखल विद्यार्थ्यांकडून इ. १ ली ते ४ थी साठी निश्चित केलेल्या भाषिक कृती/स्वाध्याय सोडवून घ्यावयाचे आहेत. त्यानंतर इयत्ता ५ वी व ६ वी ला प्रवेशित बालकांसाठी विद्यार्थी मित्र-इयत्ता ५ वी व ६ वी मधील स्वाध्याय सोडवून घ्यावेत व भाषिक कृती करून घ्याव्यात. 'विद्यार्थी मित्रला पूरक अशा स्वाध्याय पुस्तिकांचाही वापर करण्यात यावा. इ. ५ वी व ६ वी मधील स्वाध्याय पुस्तिकांमधील ज्या activities करून घ्यावयाच्या आहेत, त्यांची यादी पुढे दिलेली आहे. विद्यार्थ्यांची गती व उपलब्ध वेळ यांचा विचार करून स्वाध्याय पुस्तिकांमधील (Activity Books) अधिकाधिक स्वाध्याय सोडवून घ्यावेत.

इ. ७ वी व ८ वीला प्रवेशित बालकांकडून प्रथम इ. १ ली ते ४ थीच्या Activity Books मधील निश्चित केलेल्या भाषिक कृती/स्वाध्याय पुरेशा प्रमाणात करून घेतल्यानंतर विद्यार्थी मित्र इ. ५ वी व ६ वी मधील activities करून घ्याव्यात. गरजेनुसार My English Activity Books मधील यादीतील भाषिक कृती करून घ्याव्यात व तदनंतर विद्यार्थी मित्र इ. ७ वी, ८ वी मधील भाषिक कृती/स्वाध्याय करून घ्यावेत व गरजेनुसार व विद्यार्थी गतीनुसार My English Activity Book Seven (Edition : 2007) मधील ठरवून दिलेल्या Activites करून घ्याव्यात.

या भाषिक कृती करून घेताना इंग्रजी भाषा पेटीचा वापर करावा त्यात स्वयंअध्ययनासाठी भरपूर साहित्य देण्यात आलेले आहे.

अध्ययन अनुभूतींसाठी 'विद्यार्थी मित्र' सोबतच खालील स्वाध्याय पुस्तिकांचाही वापर करण्यात यावा.

१) इ. ५ वी - My English Activity Book Five (Edition : 2015)

२) इ. ६ वी - My English Activity Book Six (Edition : 2016)

३) इ. ७ वी - My English Activity Book Seven (Edition : 2017)

या स्वाध्याय पुस्तिकांमधील ज्या Activities करून घ्यावयाच्या आहेत, त्यांची यादी पुढे दिलेली आहे.

Std. 1 to 4

Skill : Listening

- 1. Considering sounds and rhythm of the language, so as to repeat :**
Teacher can take rhymes from textbooks.
- 2. Following simple instructions :**
Teacher should give simple instructions.

Skill : Speaking

- 1. Repeating as per given model :**
Teacher should take the practice of following :
rhymes, words / phrases, sentences.
- 2. Responding in a single word / phrase / sentence :**
Teacher should ask simple questions related to familiar information e.g. What is your name?
- 3. Reciting Rhymes with proper pronunciation and rhythm :**
Teacher should conduct practice on reciting and singing rhymes.
- 4. Speaking Independently :**
Teacher should provide opportunities to students to speak independently.
She/he should create situation to Speak English.
- 5. Describing pictures :**
Teacher can ask to describe the picture and things from the surroundings.
- 6. Making requests :**
E.g. May I come in sir?
Will you give me a pen please?., Please open the window.
- 7. Make Enquiries :**
Where is the office?, Where is my school bag? How can I go to the hospital?
- 8. Free conversation :**
Teacher - student and Student - student.

Skill : Reading

1. Reading shapes to spot similarities and differences :
2. Identifying and reading written words as a whole :
3. Reading Small and Capital letters of the alphabet :
4. Reading with proper pronunciation, rhythm, pauses and pace.
5. Reading with Comprehension :

Skill : Writing

1. Copying smaller sentences neatly and legibly :
2. Completing incomplete words :
3. Completing incomplete sentences :
4. Constructing meaningful phrases :
5. Filling biodata in the given form :

Std. 5 to 8

Skill : Listening

1. Following simple instructions and chain of instruction.
2. Understanding gist of heard matters.

Skill : Speaking

3. Responding in a single word/Phrase/Sentence Std. 6th, activity 01 Page - 01
4. Speaking Independently
5. Describing pictures
6. Describing process

Skill : Reading

1. Reading shapes to spot similarities and differences :
2. Identifying and reading written words as a whole :
3. Reading with proper pronunciation, rhythm, pauses and pace :
4. Reading with comprehension :

Skill : Writing

1. Copying smaller sentences neatly and legibly :
2. Completing incomplete words :
3. Completing incomplete sentences :
4. Constructing meaningful phrases :
5. Filling Biodata and application in given form :
6. Writing on a familiar topic :
7. ELCRLM KIT मधील शैक्षणिक साहित्याचा वापर.

४.३.४ गणित

वयानुरूप समकक्ष वर्गात दाखल मुलांच्या विशेष शिक्षणासाठी उपलब्ध कालावधी कमी आहे, पण या मुलांकडे त्यांच्या अनुभव विश्वातील काही गणिती संबोध आहेत. मुलांना अनौपचारिक स्वरूपात गणित माहित आहे, ही जमेची बाब आहे. गरज आहे ती औपचारिक मांडणीद्वारा गणित शिकण्याची. यासाठी पुढीलप्रमाणे अध्ययन अनुभवांची योजना करता येईल.

विशेष शिक्षणात गणित विषयातील मूलभूत कौशल्ये व पुढील वर्गातील घटकांसाठीच्या अत्यावश्यक बाबी यांचा विचार अध्ययन अनुभव देताना करावयाचा आहे. यासाठी निवडलेली मूलभूत कौशल्ये पुढीलप्रमाणे आहेत—

- संख्या बोध होणे. (संख्याज्ञान)
- संख्यांवरील क्रिया करता येणे. (बेरीज, वजाबाकी, गुणाकार, भागाकार)
- मापन करता येणे. (मापन, महत्त्वमापन)
- व्यावहारिक गणित करता येणे.

या मूलभूत कौशल्यांच्या अनुषंगाने मुलांची तयारी करून घेत असताना पुढीलप्रमाणे विचार केल्यास मुलांच्या अध्ययनातील गती वाढेल. तसेच दृढीकरण होण्यास मदत होईल.

संख्याज्ञानासाठी संख्यांचे गट निवडावेत. जसे -

१ ते ९ व ०

१ ते १०० पर्यंतच्या संख्या

१००० पर्यंतच्या संख्या

याप्रमाणे कोटीपर्यंतच्या संख्या

- निवडलेल्या संख्यांच्या गटांच्या संबंधाने पुढील क्रमाने अध्ययन-अनुभव द्यावेत.
- संख्याज्ञानाशी आनुषंगिक गणन पूर्वतयारी पडताळणे.
- संख्यांवरील क्रियेशी संबंधित अनुभव विश्वावर आधारित उदाहरणे घेणे.

- सुरुवातीस एक अंकी संख्यांवरील क्रिया मौखिक स्वरूपात घेणे.
- व्यावहारिक जगातील अनुभवांचा फायदा घेऊन बेरीज, वजाबाकी संबोध स्पष्ट करणे.
- बेरीज चिन्हाची ओळख देऊन औपचारिक स्वरूपातील मांडणी समजावणे.
- दोन अंकी संख्यांची बेरीज-वजाबाकी करताना औपचारिक मांडणी करणे, हातच्याची गरज व हातचा कसा घ्यावा हे लक्षात आणून देणे. बेरीज-वजाबाकी करताना दोन अंकी संख्येपेक्षा जास्त अंकी संख्येतून हातचा कसा घ्यावा याची कार्यावली लक्षात आणून देणे.
- गुणाकार-भागाकार या क्रियेत पाढ्यांचा उपयोग करणे (गुणाकार सारणीच्या मदतीने). दोन अंकी संख्येस एक अंकी संख्येने गुणणे, दोन अंकी संख्येला दोन अंकी संख्येने गुणणे, याप्रमाणे गुण्य व गुणक यांत बदल तसेच भाज्य व भाजक यांत बदल करून उदाहरणे सोडविण्याची कार्यावली-रीत लक्षात आणून देणे.
- अनुभव विश्वाशी निगडित शाब्दिक उदाहरणे सोडविणे.
- उदाहरणे सोडविताना क्रियेची निश्चिती करणे. उदाहरणांची मांडणी कशी करावी या संबंधाने चर्चा करणे. उदाहरणे सोडविणे, उदाहरणे कशी सोडविली हे सांगणे.
- एकमेकांची उदाहरणे पडताळणे, चुका वेळीच लक्षात आणून देऊन त्यांच्याकडून दुरुस्त करून घेणे, या तंत्राचा वापर करणे अपेक्षित आहे.
- गणिती क्रियांवर प्रभुत्व येत असताना पुढे-पुढे भौमितिक संबोध, नफा-तोटा, सरळव्याज, सूट, कमिशन, दलाली, मापनांशी संबंधित रूपांतरणाची उदाहरणे, क्षेत्रफळ-घनफळाची उदाहरणे सोडविणे.
- पुरेशी तयारी झाल्यानंतर नवीन घटकांसंबंधी अध्ययन-अनुभव देणे.

संख्याज्ञान - नमुना कृती अनुभव

- १) आशयाच्या संदर्भात विद्यार्थ्यांचे पूर्वज्ञान, अनुभव हे प्रश्नांद्वारे, कृतींद्वारे जाणून घ्यावेत.
- २) सूचनेनुसार विद्यार्थ्यांना कृती करण्यास सांगावी. गरज पडल्यास स्वतः कृती करून दाखवावी. त्याप्रमाणे विद्यार्थ्यांकडून कृती करून घ्यावी.
- ३) विद्यार्थ्यांनी केलेल्या कृतीची औपचारिक मांडणी विद्यार्थ्यांशी चर्चा करीत करावी. याप्रमाणे विद्यार्थ्यांना मांडणी करण्यास सांगावे. विद्यार्थ्यांकडून मांडणीचे वाचन करून घ्यावे.

४) सरावासाठी विद्यार्थ्यांकडून उदाहरणे सोडवून घ्यावीत.

उदा. (कृती करणे)

१) वस्तू मोजणे, संख्या सांगणे. |||||

२) दशक बनविणे, दशक, एकक सांगणे, कृतीसंबंधी तोंडी/लेखी निवेदन करणे.

||||| H

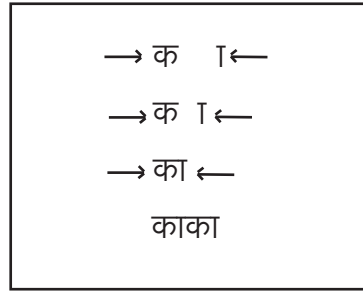
३) संख्या लिहिणे, वाचणे. १ दशक ३ १३ (तेरा)

स्वरचिन्ह शिकविताना...

आपण आता पारंपरिक पद्धतीने स्वरचिन्ह शिकविण्याऐवजी स्वरचिन्हांचा ध्वनी जोडून अक्षराचे वाचन करित गेलो तर मुलांच्या वाचनात अडचणी येत नाहीत.

उदा. शिकविताना 'क ा' - 'क - आ' म्हणजे 'का' असे सरळपणे वाचायला शिकविले तर विद्यार्थ्यांना देखील वाचन सुलभ होईल. त्यामुळे वाचन गती वाढण्यास मदत होईल.

जसे -

गणित

सुचविलेल्या आशयाच्या संदर्भात विद्यार्थ्यांकडून कृती, वाचन व लेखन संदर्भात पुढील स्वरूपाचे प्रतिसाद मिळण्याच्या दृष्टीने अध्ययन-अध्यापन पद्धती, तंत्रे यांचा वापर करावा.

आशय	कृती (Activity)	वाचन	लेखन
१. संख्याज्ञान १ ते १० पर्यंतच्या संख्यांची ओळख टप्पे : १) १० पर्यंतच्या संख्या व शून्य	<ul style="list-style-type: none">• पूर्वतयारी• अंकांचे गाणे म्हणणे.• १ ते १० संख्या क्रमाने सांगणे.• १ ते १० पर्यंतच्या वस्तू मोजून त्यांची संख्या सांगणे.• समूहात एक-एक वस्तू वाढवून संख्या सांगणे.• समूहातून एक-एक वस्तू काढून घेऊन संख्या सांगणे.• वस्तू समूह व संख्या चिन्हे यांच्या साहचर्याने संख्या चिन्हांची ओळख.	<ul style="list-style-type: none">• १ ते १० व ० संख्या चिन्हांचे वाचन. एकेक संख्याचिन्ह वाचणे.• संख्या पट्टीवरील (० ते १० च्या) सुचविलेले संख्या चिन्ह वाचणे.	<ul style="list-style-type: none">• १ ते १० व ० या संख्या चिन्हांचे लेखन-गिरवणे, पाहून लिहिणे, वस्तू मोजून संख्या लिहिणे.• १ ते १० संख्या क्रमाने लिहिणे.
२) १० आणि दशक	<ul style="list-style-type: none">• दहा वस्तूंचा दशक बनविणे.• १० म्हणजे एक दशक हे समजणे.• एक दशक म्हणजे दहा हे समजणे.	<ul style="list-style-type: none">• वस्तूच्या मांडणीवरून, १ दशक म्हणजे १० २ दशक म्हणजे २० ९ दशक म्हणजे ९० असे वाचणे.	<ul style="list-style-type: none">• पूर्ण दशक संख्यांचे लेखन करणे.

आशय	कृती (Activity)	वाचन	लेखन
३) पूर्ण दशक संख्या	<ul style="list-style-type: none"> दहा-दहा वस्तूंचे दशक बनवून पूर्ण दशक संख्या सांगणे. नोटा, प्रतीके, संख्या पाटी पाहून पूर्ण दशक संख्या सांगणे. 	<ul style="list-style-type: none"> संख्या सारणीत पूर्ण दशक संख्या दाखविणे, वाचणे, नोटांवरील संख्या वाचणे (१०, २०, ५०). 	<ul style="list-style-type: none"> पूर्ण दशक संख्या ऐकून लिहिणे.
४) दोन अंकी संख्या ११ ते २०, २१ ते ३०, ३१ ते ४०, , ९१ ते ९९	<ul style="list-style-type: none"> नोटा, वस्तू, प्रतीके यांची मांडणी करून संख्या सांगणे (दोन अंकी संख्या). वस्तूंची मांडणी, संख्येचे नाव (संख्याचिन्ह) यांच्या साहचर्याने दोन अंकी संख्या चिन्हांची ओळख. गणिती नाव व व्यवहारी नाव: उदा. १ दशक १ = अकरा. गटनिहाय ओळख गट : ११-२०, २१-३०, , ९१-९९. 	<ul style="list-style-type: none"> पाढ्यांतील दोन अंकी संख्यांच्या दहा-दहाच्या गटांतील संख्या वाचणे. ० ते ९९ संख्यांच्या चौरसातील संख्या वाचणे. उभ्या आडव्या मांडणीत संख्यांच्या चौरसात सुचविलेली संख्या दाखविणे, वाचणे. संख्या चिन्ह पाहून गणिती नाव व व्यवहारी नाव सांगणे. संख्या पाटी पाहून संख्या सांगणे, वाचणे. 	<ul style="list-style-type: none"> ११ ते ९९ संख्या पाहून लिहिणे. ११ ते ९९ मधील कोणतीही संख्या ऐकून लिहिणे. वस्तूंची मांडणी पाहून संख्या लिहिणे. संख्या पाटी पाहून संख्या लिहिणे.
५) १०० ची ओळख	<ul style="list-style-type: none"> ९ दशक ९ म्हणजे ९९ व त्यात १ वस्तू मिळविली की १०० होतात. १० दशक म्हणजे १०० हे समजणे. 	१०० या संख्येचे वाचन दहा दशक/ एक शतक/ एकशे.	१०० या संख्येचे लेखन.
६) संख्याज्ञान संख्यांची तुलना एक अंकी दोन संख्यांची तुलना	<ul style="list-style-type: none"> दोन वस्तू समूहांचा लहान मोठेपणा निरीक्षणाने सांगणे. (समूहातील वस्तूसंख्येत पुरेसा फरक). दोन समूहांतील वस्तूंच्या एकास एक जोड्या लावून समूहांचा लहानमोठेपणा सांगणे. 	<ul style="list-style-type: none"> उदा. ३ व ५ ३ ही संख्या ५ पेक्षा लहान आहे. ५ ही संख्या ३ पेक्षा मोठी आहे. 	३ लहान ५ पेक्षा ५ मोठी ३ पेक्षा

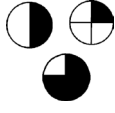
आशय	कृती (Activity)	वाचन	लेखन
	<ul style="list-style-type: none"> दोन समूहांतील वस्तूंची संख्या मोजून समूहांचा/संख्यांचा लहान मोठेपणा सांगणे. 		
<p>२) संख्यांवरील क्रिया बेरीज संबोध</p> <p>एक अंकी संख्यांची बेरीज बेरीज १० पर्यंत, १८ पर्यंत.</p>	<ul style="list-style-type: none"> एकत्र करणे, मिसळणे, जोडणे, वाढविणे, मिळून किती, एकूण किती यां-सारख्या व्यवहारातील शब्दांचा वापर करून उत्तर शोधण्याची क्रिया म्हणजे बेरीज हे समजणे. दोन समूहांतील वस्तू मोजणे, वस्तू एकत्र करून त्यांची संख्या सांगणे. पहिल्या समूहातील वस्तूंच्या संख्येच्या पुढे दुसऱ्या समूहातील वस्तूंच्या संख्ये-एवढे मोजून बेरीज सांगणे. संख्यापट्टीवर पुढे मोजून बेरीज सांगणे. सारणी वापरून बेरीज सांगणे. मनातल्या मनात (तोंडी) बेरीज. उदाहरण वाचून, वस्तू मांडणी करून/संख्यापट्टी वापरून, बेरीज सारणी वापरून बेरीज सांगणे. 	<p>२ आणि ३ वस्तू मिळून ५ वस्तू</p> <ul style="list-style-type: none"> मांडणीचे वाचन करणे. उदा. ३ अधिक २ बरोबर ५. ३ आणि २ ची बेरीज ५, 	<p>२ + ३ — ५</p> <ul style="list-style-type: none"> प्रात्यक्षिकाद्वारे सोडविलेल्या बेरजेच्या उदाहरणांची मांडणी करणे.
<p>वजाबाकी संबोध</p> <p>एक अंकी संख्यांची वजाबाकी</p>	<ul style="list-style-type: none"> बेरजेप्रमाणे वजाबाकीची उदाहरणे समजून घेणे, सोडविणे. 	<ul style="list-style-type: none"> उदाहरणांचे वाचन करणे. 	<ul style="list-style-type: none"> उदाहरणांची मांडणी करणे, वजाबाकी करणे.
<p>मापन</p>	<ul style="list-style-type: none"> वारांचे गाणे म्हणणे. 	<ul style="list-style-type: none"> वारांची नावे वाचणे. 	<ul style="list-style-type: none"> वारांची नावे लिहिणे.

आशय	कृती (Activity)	वाचन	लेखन															
<p>१) संख्याज्ञान</p> <p>१०० पर्यंतच्या संख्या वाचन लेखन</p> <ul style="list-style-type: none"> दोन अंकी संख्या तुलना १ ते २५ संख्यांचे अक्षरी लेखन 	<ul style="list-style-type: none"> सराव-खेळात सहभाग वाट्याला येईल त्या संख्या, वाचन कार्डांवरील संख्या वाचन, जोडी-जोडीने संख्या वाचन व पडताळा. दोन अंकी व एक अंकी संख्यांची तुलना. दशक समान असणाऱ्या संख्यांची तुलना. दोन अंकी कोणत्याही दोन संख्यांची तुलना. २५ पर्यंतच्या संख्यांचे अक्षरी लेखन, वाचन. 	<ul style="list-style-type: none"> सुचविलेली संख्या वाचणे. १५, ९, ४२, ४८, १०, २०, ५२, ६८ २५ पर्यंतच्या संख्यांची अक्षरी नावे वाचन. 	<ul style="list-style-type: none"> सुचविलेली संख्या लिहिणे. १५ मोठे ९ पेक्षा या प्रमाणे. २५ पर्यंतच्या संख्या अक्षरी लेखन. 															
<p>२) संख्यांवरील क्रिया</p> <p>दोन अंकी संख्यांची बेरीज.</p> <ul style="list-style-type: none"> बिनहातच्याची हातच्याची 	<ul style="list-style-type: none"> बिनहातच्याची उदाहरणे बेरीज सारणी वापरून बेरीज सांगणे. इयत्ता पहिलीप्रमाणेच उदाहरणे वाचून, वस्तू मांडणी करून/ संख्या पाटी वापरून/ बेरीज सारणी वापरून. प्रात्यक्षिकाद्वारे हातचा ही संकल्पना समजणे. <table border="1" style="margin-left: auto; margin-right: auto;"> <tr> <td>द.</td> <td>श.</td> <td></td> </tr> <tr> <td>१</td> <td>९</td> <td>९+४ = १३,</td> </tr> <tr> <td>+</td> <td>१</td> <td>१ द. ३</td> </tr> <tr> <td>१</td> <td>४</td> <td>१ हा दशक तो</td> </tr> <tr> <td></td> <td></td> <td>दशकाकडे नेणे</td> </tr> </table> <p>म्हणजे हातचा, मनातल्या मनात (तोंडी) बेरीज करणे.</p>	द.	श.		१	९	९+४ = १३,	+	१	१ द. ३	१	४	१ हा दशक तो			दशकाकडे नेणे	<ul style="list-style-type: none"> उदाहरणांचे वाचन करणे. 	<ul style="list-style-type: none"> प्रात्यक्षिकाद्वारे सोडविलेल्या उदाहरणांची मांडणी करणे व सोडविणे. हातचा स्वतंत्रपणे लिहून. हातचा मनात धरून.
द.	श.																	
१	९	९+४ = १३,																
+	१	१ द. ३																
१	४	१ हा दशक तो																
		दशकाकडे नेणे																

आशय	कृती (Activity)	वाचन	लेखन
<ul style="list-style-type: none"> दोन अंकी संख्यांची बिनहातच्याची वजाबाकी सोडविणे. बिनहातच्याची हातच्याची वजाबाकी शाब्दिक उदाहरणे गुणाकार 	<ul style="list-style-type: none"> बेरेजेप्रमाणेच वजाबाकीची उदाहरणे समजून घेणे, उदाहरणे वाचून कोणती क्रिया करावी हे सांगणे. विशिष्ट उत्तरांसाठी उदाहरणे तयार करणे. संबोध- वस्तूंची मांडणी सुचविलेल्या संख्येइतक्या सारख्या गटांत करणे. (उदा. दोन दोन वस्तूंचे १० गट) गटांची संख्या, प्रत्येक गटातील संख्या व वस्तूंची एकूण संख्या सांगणे. एकूण संख्या कशी मिळविली ते सांगणे. $2+2+2+2+2 = 2 \times 5 = 10$ या मांडणीचा अर्थ समजणे. (गुणाकार संबोध) गुणाकार पाढे २ ते ५ 	<ul style="list-style-type: none"> उदाहरणांचे वाचन करणे. उदाहरणांचे वाचन. उदाहरणांचे वाचन. चार चार वस्तूंचे तीन गट. $4 \times 3 = 12$ चार त्रिक बारा मांडणीचे वाचन. 	<ul style="list-style-type: none"> उदाहरणांची मांडणी करणे व सोडविणे. सूचनेनुसार उदाहरणे लिहिणे, सोडविणे. सूचनेनुसार उदाहरणे लिहिणे. विविध उदाहरणे फळ्यावर लिहिणे.
३) भूमिती आकार व आकृत्या	<ul style="list-style-type: none"> आयत, वर्तुळ, त्रिकोण, चौरस- वर्ग, घर, परिसर यांतील विविध वस्तू पाहून, हाताळून त्यांचे आकार व आकृतीचे स्वरूप स्वतःच्या शब्दांत सांगणे. 	<ul style="list-style-type: none"> आकृत्यांची नावे वाचणे. - 	<ul style="list-style-type: none"> आकृत्यांची नावे लिहिणे.

आशय	कृती (Activity)	वाचन	लेखन
	<ul style="list-style-type: none"> रेषा- । -/ उभी, आडवी, तिरपी रेषा कागदाच्या घड्या घालून, दोरा याच्या मदतीने प्रात्यक्षिक. 		<ul style="list-style-type: none"> पट्टीचा वापर करून रेषा काढणे.
४) मापन १) लांबी २) वस्तुमान ३) धारकता ४) कालमापन ५) नाणी, नोटा	<ul style="list-style-type: none"> अप्रमाणित परिमाणे-वीत, हात, काठी, पाऊल यांच्या मदतीने लांबीची तुलना व लांबी सांगणे. ठोकळे, गोट्या, रीळ, खिळे इ. च्या मदतीने तराजू वापरून वस्तुमान मोजणे. कप, पेला, वाटी, बाटली, तांब्या यांच्या मदतीने भांड्यांची धारकता मोजणे. आज, काल, उद्या यांच्या आशयाची चर्चा. यांचा संबंध वारांच्या नावांशी जोडणे. ग्रेगेरियन व भारतीय सौर वर्षातील महिन्यांच्या नावांची ओळख. निरनिराळ्या किमतीची नाणी व नोटा ओळख. 	<ul style="list-style-type: none"> सारणी वाचन. सारणी वाचन. सारणी वाचन. महिन्यांची नावे-वाचन रककम पूर्ण रुपयांत वाचन. 	<ul style="list-style-type: none"> सारणी लेखन प्रात्यक्षिक लांबी, वस्तुमान, धारकता यांच्याशी संबंधित सारणी. महिन्यांची नावे-लेखन. नोटा पाहून रककम लिहिणे.

आशय	कृती (Activity)	वाचन	लेखन
<p>१) संख्याज्ञान</p> <p>१) पूर्ण शतक संख्या</p> <ul style="list-style-type: none"> तीन अंकी संख्यांची ओळख <p>• १००० ची ओळख</p>	<p>१००, २००...९००</p> <ul style="list-style-type: none"> नोटा, वस्तू, प्रतीके यांची मांडणी करून संख्या सांगणे. नोटा, वस्तू, प्रतीके यांच्या माध्यमांतून शतक, दशक, एकक अशी मांडणी करून संख्या सांगणे. संख्यापाटी वापरून संख्या सांगणे. <p>९९९+१ = १००० १० शतक = १०००</p>	<ul style="list-style-type: none"> संख्यावाचन <p>तीन अंकी संख्यांचे वाचन. टप्प्याने वाचन उदा. $\boxed{2}\boxed{98}$ दोनशे चौदा याप्रमाणे दोन टप्पे.</p> <ul style="list-style-type: none"> एक हजार किंवा सहस्र असे वाचन. 	<ul style="list-style-type: none"> संख्यालेखन तीन अंकी संख्यांचे लेखन-टप्पा लक्षात घेऊन लेखन. अक्षरांत, अंकांत लेखन.
<p>२) स्थानिक किंमत</p> <ul style="list-style-type: none"> ३ अंकी संख्ये-तील अंकांची स्थानिक व दर्शनी किंमत 	<ul style="list-style-type: none"> माळा, नोटा, प्रतीके यांच्या माध्यमांतून स्थानिक किंमत व दर्शनी किंमत ओळख उदा $\overbrace{238} = \overbrace{200+30+8}$ स्थानिक किंमत व दर्शनी किंमत २ ३ ४ उदा. दोन अंकी संख्येपासून स्थानिक किंमतीला सुरुवात. 	<ul style="list-style-type: none"> संख्येतील अंकांची स्थानिक किंमत वाचन. 	<ul style="list-style-type: none"> संख्येतील प्रत्येक अंकाची स्थानिक व दर्शनी किंमत लेखन.
<p>३) विस्तारित रूप</p>	<ul style="list-style-type: none"> ३ अंकांपर्यंतच्या संख्या - उदा $856 = 800+50+6$ अशा रूपात विस्तारित संख्या सांगणे. विस्तारित रूपावरून संख्या सांगणे. उदा. $900+80+5 = 985$ 	<ul style="list-style-type: none"> विस्तारित रूपावरून संख्येचे वाचन. 	<ul style="list-style-type: none"> संख्येची विस्तारित मांडणी करणे. विस्तारित मांडणी-वरून संख्यांचे लेखन.
<p>४) संख्यांचा <, ></p> <ul style="list-style-type: none"> लहानमोठेपणा चढता उतरता क्रम 	<p>१००० पर्यंतच्या संख्यांची तुलना</p> <ul style="list-style-type: none"> <, > या चिन्हांचा वापर करून तीन संख्यांपैकी दोन-दोन संख्यांच्या जोड्या करून त्यांचा लहानमोठेपणा ठरविणे व त्यावरून तीन संख्या चढत्या उतरत्या क्रमाने मांडणे. संख्यापाटीच्या व संख्या चौरसाच्या मदतीने चढता-उतरता क्रम लावणे. 	<ul style="list-style-type: none"> उदाहरणांचे वाचन उदा. ३ व ५ ३ लहान ५ पेक्षा याप्रमाणे. ३ अंकांपर्यंतच्या संख्या वाचतो. 	<ul style="list-style-type: none"> उदाहरणांचे लेखन उदा. ३ व ५ $3 < 5$ $25, 30$ $25 < 30$ $398, 999$ $398 > 999$ यांचे चिन्ह देऊन लेखन.

आशय	कृती (Activity)	वाचन	लेखन
५) अपूर्णांक	<ul style="list-style-type: none"> दोनपेक्षा जास्त अंकी संख्यांचा क्रम लावताना कोणता विचार करावा याविषयी चर्चेत सहभाग. अर्धा, पाव, पाऊण यांचे वाचन उदा. १२ वस्तू त्यांचे समान दोन भाग, त्यातला एक भाग म्हणजे अर्धा ($\frac{१}{२}$) समूहातील वस्तूंची संख्या १२ घेऊन वरील प्रमाणे पाव व पाऊण यांचे स्पष्टीकरण. अर्धा, पाव, याप्रमाणे आकृत्यांच्या माध्यमातून पाव व पाऊण समजणे. 	<ul style="list-style-type: none"> $\frac{१}{२}$, $\frac{१}{४}$, $\frac{३}{४}$ अनुक्रमे अर्धा, पाव, पाऊण या शब्दांत वाचन 	<ul style="list-style-type: none"> आकृती व वस्तूंच्या या साहाय्याने अपूर्णांक ओळखून त्याचे लेखन, सोडविणे. गटांची संख्या, एकूण वस्तू.
२) संख्यांवरील क्रिया • बेरीज तीन अंकांपर्यंत वजाबाकी	<ul style="list-style-type: none"> प्रतीके, गणित पेटीतील तारमणी फळा वापरून बेरीज करणे. (बिनहातच्याची, हातच्याची) तीन अंकी संख्येतून एक अंकी, दोन अंकी, तीन अंकी संख्या वजा करणे - बिनहातच्याची - हातच्याची 	<ul style="list-style-type: none"> उदाहरणांचे वाचन. उदाहरणांच्या मांडणीचे वाचन. 	<ul style="list-style-type: none"> सूचनेनुसार उदाहरणे लिहिणे, सोडविणे. <p>उदा. $\begin{array}{r l} ४६५ & २३५ \\ - १५ & -९ \\ \hline \end{array}$</p>
शाब्दिक उदाहरणे	<ul style="list-style-type: none"> दैनंदिन व्यवहारातील उदाहरणे वाचून कोणती क्रिया करावी हे सांगणे. 	<ul style="list-style-type: none"> उदाहरणांचे वाचन. 	<ul style="list-style-type: none"> उदाहरणांचे सूचनेप्रमाणे लेखन.
गुणाकार	<ul style="list-style-type: none"> व्यवहारात गुणाकार केव्हा करावा लागतो हे सांगणे. गुणाकार पाढे - २ ते १०, व्यवहारातील गुणाकाराची उदाहरणे वेगवेगळ्या पद्धतीने सोडविणे. २ ते १० चे गुणाकार पाढे तयार करणे. पाढ्यांतील गमतीजमती समजून घेणे, शोधणे. 	<ul style="list-style-type: none"> पाढ्यांचे वाचन करणे. 	<ul style="list-style-type: none"> पाढ्यांचे लेखन.

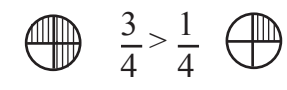
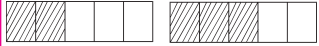
आशय	कृती (Activity)	वाचन	लेखन
भागाकार	<ul style="list-style-type: none"> सारणी वापरून तोंडी उदाहरणे सोडविणे. गुणाकार क्रियेवरील उदाहरणे- एक अंकी संख्या \times एक अंकी संख्या दोन अंकी संख्या \times एक अंकी संख्या तीन अंकी संख्या \times एक अंकी संख्या गुणाकार क्रियेवरील शाब्दिक उदाहरणे- शाब्दिक उदाहरणे वाचणे, काय दिले, काय काढायचे, कोणती क्रिया करावी, उदाहरण सोडवताना काय काय करावे लागेल हे समजणे, सांगता येणे. संबोध - व्यवहारातील उदाहरणे-सारखी वाटणी चर्चेत सहभाग घेणे. दिलेल्या वस्तूंची, नोटांची सारख्या संख्येच्या गटात वेगवेगळ्या प्रकारे मांडणी करणे. 	<ul style="list-style-type: none"> मांडणीचे वाचन करणे. मांडणीचे वाचन करणे. मांडणीचे वाचन करणे. <p>उदा. एकूण वस्तू १२ ६-६ वस्तूंचे दोन गट.</p>	<ul style="list-style-type: none"> उदाहरणांची मांडणी करणे. सोडविणे. शाब्दिक उदाहरणे मांडणी करून सोडविणे. <p>उदा. १२ वस्तू ●●●●●●</p> <p>●●●● ●●●● ●●●● ●●●● ●●●● ●●●● ●●●● ●●●● ●●●●</p>
भागाकार उदाहरणे १ अंकी \div एक अंकी संख्या २ अंकी \div एक अंकी संख्या ३ अंकी \div एक अंकी संख्या	<ul style="list-style-type: none"> मांडणीवरून प्रश्नांची उत्तरे देणे. प्रश्नांची उत्तरे मांडणी करून देणे. वस्तूंच्या मांडणीवरून भागाकाराची अनौपचारिक मांडणी करणे. भागाकाराच्या अनौपचारिक मांडणीवरून भागाकाराची औपचारिक मांडणी करणे. पाढ्यांच्या मदतीने भागाकार (भागाकारासाठी '×' सारणीची मदत घेणे.) करणे. बाकी उरते/उरत नाही यावरून भागाकाराशी संबंधित योग्य शब्द वापरणे. 	<ul style="list-style-type: none"> मांडणीचे वाचन 	<p>एका गटाची संख्या गटातील एकूण वस्तू वस्तू</p> <p>शिल्लक वस्तू</p> <p>भागाकार भाजक भाज्य बाकी</p> <p>भागाकार विभाजक विभाज्य बाकी</p>
शाब्दिक उदाहरणे	<ul style="list-style-type: none"> मिश्र उदाहरणे- काय दिले, काय काढायचे, कोणती क्रिया करावी लागेल हे सांगणे. 	<ul style="list-style-type: none"> उदाहरण मांडणीचे वाचन 	<ul style="list-style-type: none"> उदाहरणाचे लेखन, मांडणी लेखन.
<p>दिलेल्या उत्तरासाठी +, -, \times $\frac{\text{४}}{\text{२}}$ ची उदाहरणे तयार करणे, उदा. उत्तर ८, बेरीज ५+३, वजाबाकी १५-७, गुणाकार २\times४, भागाकार ४० $\frac{\text{४}}{\text{२}}$ ५</p>			

आशय	कृती (Activity)	वाचन	लेखन
३) भूमिती-आकार आणि आकृती-बिंदू, रेषाखंड, किरण, कोन, त्रिकोण, चौरस, आयत, वर्तुळ	<ul style="list-style-type: none"> वर्ग, घर परिसर यांतील विविध वस्तू पाहून, हाताळून त्यांचे आकार व आकृतीचे स्वरूप स्वतःच्या शब्दांत सांगणे, त्यांची भूमितीतील नावे सांगणे. 	<ul style="list-style-type: none"> आकृतींची नावे वाचणे. 	<ul style="list-style-type: none"> आकृती काढणे, नावे देणे.
४) मापन १) लांबी, उंची, खोली, जाडी, अंतर मोजणे व तुलना	<ul style="list-style-type: none"> अप्रमाणित एकके-हात, वीत, काडी, काठी, दोरीचा तुकडा वापरून विविध वस्तूंची लांबी मोजणे. पट्टी, टेपच्या साहाय्याने वस्तूंची लांबी/उंची/जाडी/खोली मोजणे. लांबीचा अंदाज करणे, लांबी मोजण्याची एकके व त्यातील संबंध सांगणे. एककाच्या रूपांतरावरील उदाहरणे सोडविणे. दोन वस्तूंच्या लांबींची बेरीज, वजाबाकी करणे. 	<ul style="list-style-type: none"> प्रात्यक्षिक-रेघेची लांबी ५ सेंटिमीटर आहे. एकक व त्यातील संबंध. वाचन, मांडणीचे वाचन करणे. 	<ul style="list-style-type: none"> प्रात्यक्षिक - मोजलेली लांबी लिहिणे. ३० सेमी ५ सेमी, १ सेमी एकके क्रमाने लिहिणे व त्यातील मांडणीवरून बेरीज वजाबाकी करणे.
२) वस्तुमान-एकके व परिमाणे	<ul style="list-style-type: none"> वस्तुमान मोजण्याचे प्रात्यक्षिक करणे. त्यासाठी गणित पेटीतील सर्व वजने हाताळणे. 	<ul style="list-style-type: none"> लिहिलेले वस्तुमान वाचणे. उदा. वजनावरील २०० ग्रॅम, १ किलोग्रॅम इ. मजकूर वाचणे. 	<ul style="list-style-type: none"> वस्तुमान मोजून लिहिणे.
३) धारकता - एकके व परिमाणे	<ul style="list-style-type: none"> द्रवाची धारकता मोजण्याचे प्रात्यक्षिक करणे. उदा. १ लीटर द्रव मोजण्यासाठी गणित पेटीतील कोणत्या मापाने किती वेळा मोजावे लागेल हे सांगणे. 	<ul style="list-style-type: none"> लिहिलेल्या धारकांचे वाचन करणे. उदा. ग्लासातील पाणी २०० मिलिलीटर. 	<ul style="list-style-type: none"> धारकता मोजून लिहिणे.
४) कालगणना-वर्ष, महिना, तास, मिनिटे, सेकंद, घड्याळ	<ul style="list-style-type: none"> वर्ष संबोध, वर्ष व महिने संबंध समजणे. तास-मिनिटे-सेकंद यांतील संबंध, वेळ मोजणे, वेळेचा अंदाज करणे. 	<ul style="list-style-type: none"> वाचणे. महिने, वार यांची नावे सांगणे. दिवस सांगणे. वाचणे. 	<ul style="list-style-type: none"> लिहिणे. घड्याळ पाहून वेळ लिहिणे, दीड, पावणे दोन, पावणेतीन, सव्वाचार इ.

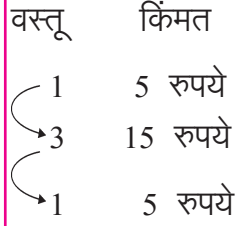
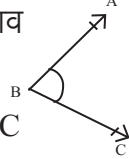
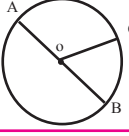
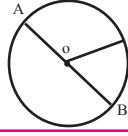
आशय	कृती (Activity)	वाचन	लेखन
१) संख्याज्ञान <ul style="list-style-type: none"> • आंतरराष्ट्रीय संख्या चिन्हांची ओळख • पूर्ण सहस्र संख्यांची ओळख • चार अंकी संख्यांची ओळख • १०,०००ची ओळख. • ६ अंकांपर्यंतच्या संख्यांची ओळख 	<ul style="list-style-type: none"> • आंतरराष्ट्रीय संख्याचिन्हांची आपल्या भाषेतील अंकांशी तुलना करणे. • प्रतीके वापरून पूर्ण सहस्र संख्यांची ओळख. • इयत्ता तिसरी प्रमाणेच पद्धती वापरून ६ अंकी संख्यांची ओळख. 	<ul style="list-style-type: none"> • १, २, ३.....१० एक, दोन...असे वाचन. • संख्यांचे वाचन. • संख्यांचे वाचन. 	<ul style="list-style-type: none"> • १,२,३,४,.....१०. १,२,३,४.....१०. • संख्यांचे लेखन. • संख्यांचे लेखन.
५ अंकांपर्यंतच्या संख्येतील अंकांची स्थानिक किंमत व विस्तारित मांडणी	<ul style="list-style-type: none"> • ५ अंकांपर्यंतच्या संख्येतील अंकांची स्थानिक किंमत व विस्तारित मांडणी. पद्धती इ. तिसरीप्रमाणेच. 	<ul style="list-style-type: none"> • संख्येची विस्तारित मांडणी व अंकांची स्थानिक किंमत यांचे वाचन. 	<ul style="list-style-type: none"> • संख्यांचे लेखन.
पाच अंकांपर्यंतच्या संख्यांचा लहान-मोठेपणा	<ul style="list-style-type: none"> • पाच अंकांपर्यंतच्या संख्यांची चढत्या-उतरत्या क्रमाने मांडणी. 	<ul style="list-style-type: none"> • संख्यांचे वाचन 	<ul style="list-style-type: none"> • संख्यांचे चढत्या व उतरत्या क्रमाने लेखन.
समच्छेद अपूर्णांक	<ul style="list-style-type: none"> • समान छेद असलेले व नसलेले अपूर्णांक, स्पष्टीकरण. उदाहरणांच्या साहाय्याने समच्छेद अपूर्णांक ओळख. 	<ul style="list-style-type: none"> • उदाहरणांचे वाचन. 	<ul style="list-style-type: none"> • उदाहरणांचे लेखन. $\frac{६}{९}, \frac{१८}{१०}, \frac{१५}{३५}, \frac{१२}{१५}, \frac{८}{९}, \frac{७}{१०}$ <p>समच्छेद अपूर्णांक उदा.</p> $\frac{६}{९} \frac{८}{९}$
२.संख्यांवरील क्रिया बेरीज, वजाबाकी	पाच अंकांपर्यंतच्या दोन किंवा तीन संख्यांची बेरीज-हातच्याची, बिनहातच्याची. उभी, आडवी मांडणी	<ul style="list-style-type: none"> • उदाहरणे वाचून सोडविणे. 	$\begin{array}{r} १५३४५ \\ + ६३४३२ \\ + २१२१२ \\ \hline ९९९८९ \end{array}$ <p>याप्रमाणे बेरीज.</p>

आशय	कृती (Activity)	वाचन	लेखन
<ul style="list-style-type: none"> गुणाकार भागाकार 	<ul style="list-style-type: none"> पाच अंकी संख्येतून पाच अंकांपर्यंतची संख्या वजा करणे. चार अंकांपर्यंतच्या संख्येला तीन अंकांपर्यंतच्या संख्येने गुणणे. चार अंकी संख्येला एक अंकी संख्येने गुणणे, दोन अंकी संख्येने गुणणे, तीन अंकी संख्येने गुणणे. चार अंकांपर्यंतच्या संख्येला दोन अंकांपर्यंतच्या संख्येने भागणे. ४ अंकी संख्येला २० पर्यंतच्या संख्येने भागणे. १०, १००, १००० ने भागणे. 	<p>हातच्याची, बिनहातच्याची उदा. वाचतो.</p> <ul style="list-style-type: none"> उदाहरणांचे वाचन. उदाहरणांचे वाचन करणे. 	<ul style="list-style-type: none"> उदाहरणे लेखन. उदाहरणे लेखन. उदाहरणे लेखन करणे.
शाब्दिक उदाहरणे	<ul style="list-style-type: none"> गुणाकार, भागाकारावर आधारित मिश्र उदाहरणे- एका क्रियेवर आधारित उदाहरणे, दोन क्रियांवर आधारित उदाहरणे. 	<ul style="list-style-type: none"> उदाहरणांचे वाचन करणे. 	<ul style="list-style-type: none"> उदाहरणे लेखन करणे.
३. भूमिती भौमितिक आकृत्यांचे घटक सांगणे.	<ul style="list-style-type: none"> त्रिकोण, चौरस, आयत, वर्तुळ घटकांची नावे सांगतो, ओळखतो. 	<ul style="list-style-type: none"> आकृत्यांवरील शिरोबिंदूचे वाचन. 	<ul style="list-style-type: none"> आकृत्या काढणे व शिरोबिंदू, आकृती नाव लेखन.

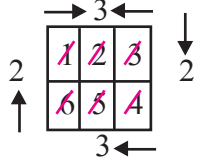
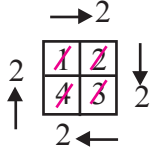
आशय	कृती (Activity)	वाचन	लेखन
४. मापन लांबी	<ul style="list-style-type: none"> वस्तूची लांबी एककात मोजणे. प्रात्यक्षिक, लांबीचा अंदाज, पडताळा. सेंटिमीटर, मिलिमीटर, किलोमीटर परस्पर रूपांतर 	<ul style="list-style-type: none"> किलोमीटर या एककाचे वाचन. 	<ul style="list-style-type: none"> किलोमीटर, मीटर या एककांचे लेखन.
वस्तुमान	<ul style="list-style-type: none"> किग्रॅ- ग्रॅम परस्पर रूपांतर. किलोग्रॅम व ग्रॅम यांची साधने दाखविणे. दैनंदिन व्यवहारातील मापन (डोळ्यांनी पाहून, वस्तू हाताळून) 	<ul style="list-style-type: none"> किलोग्रॅम, ग्रॅम या एककाचे वाचन. 	<ul style="list-style-type: none"> किलोग्रॅम, ग्रॅम या एककाचे लेखन.
धारकता	<ul style="list-style-type: none"> लीटर - मिलिलीटर परस्पर रूपांतर. २००मिली, ५०० मिली, १ लीटर या मापांचा उपयोग. 	<ul style="list-style-type: none"> लीटर, मिली या एककांचे वाचन. 	<ul style="list-style-type: none"> लीटर, मिली या एककांचे लेखन.
कालमापन	<ul style="list-style-type: none"> घड्याळातील वेळ, तास, मिनिटे प्रात्यक्षिकाद्वारे मापन. चोवीस ताशी, बारा ताशी घड्याळ वेळ सांगणे. दिनदर्शिकेचा वापर मूलभूत क्रियांचा वापर करून नाणी व नोटा यांच्याशी संबंधित शाब्दिक उदाहरणे. 	<ul style="list-style-type: none"> लिहिलेली वेळ वाचून दाखविणे. उदाहरणे वाचतो. 	<ul style="list-style-type: none"> दाखविलेल्या वेळेचे लेखन. उदाहरणे लेखन.

आशय	कृती (Activity)	वाचन	लेखन
1) संख्याज्ञान दशलक्षच्या पुढील संख्या ओळख	<ul style="list-style-type: none"> कोटीपर्यंतच्या संख्यांचे वाचन, टप्पे पाडून वाचन घेणे. <p>कोटीलक्ष हजार शे. द. ए $\frac{21}{32}, \frac{16}{5}, \frac{4}{4}$ पाच टप्प्यांत ओळख.</p>	<ul style="list-style-type: none"> कोटीपर्यंतच्या संख्यांचे वाचन. टप्पे लक्षात घेऊन) 	<ul style="list-style-type: none"> तोंडी संख्या सांगितल्यावर टप्पे ओळखून लेखन.
<ul style="list-style-type: none"> स्थानिक किंमत विस्तारित मांडणी 	<ul style="list-style-type: none"> प्रतीकांच्या रूपात मांडणी करून स्थानिक किंमत सांगणे व विस्तारित मांडणी करणे. संख्यापाटीचा वापर करणे. 	<ul style="list-style-type: none"> विस्तारित मांडणीचे वाचन. 	<ul style="list-style-type: none"> विस्तारित मांडणीचे लेखन.
<ul style="list-style-type: none"> संख्यांचा लहान मोठेपणा ओळखणे 	<ul style="list-style-type: none"> सात अंकांपर्यंतच्या संख्येतून सर्वात लहान, सर्वात मोठी संख्या ओळखणे. तीन चार संख्यांचा चढता, उतरता क्रम. 	<ul style="list-style-type: none"> सर्वात लहान व सर्वात मोठी संख्या वाचणे. 	<ul style="list-style-type: none"> संख्यांचा चढता व उतरता क्रम लिहिणे.
<ul style="list-style-type: none"> समच्छेद अपूर्णाक 	<ul style="list-style-type: none"> समच्छेद अपूर्णाकाची तुलना करून घेणे. 	<ul style="list-style-type: none"> तुलना वाचून दाखविणे. 	<ul style="list-style-type: none"> आकृती काढणे, अपूर्णाकाची तुलना करून लेखन करणे. <p> $\frac{3}{4} > \frac{1}{4}$ </p> <p> $\frac{2}{5} < \frac{3}{5}$ </p>
<ul style="list-style-type: none"> दशांश अपूर्णाक 	<ul style="list-style-type: none"> अपूर्णाकाचा छेद 10, 100, 1000 असताना त्या संख्या दशांश चिन्हांचा वापर करून लिहिता येणे. उदा. $\frac{3}{10} = 0.3$ 	<ul style="list-style-type: none"> दशांश अपूर्णाक वाचतो. उदा. 0.03 शून्य दशांश चिन्ह शून्य तीन. 	<ul style="list-style-type: none"> $\frac{3}{10} = 0.3$ अंश-छेद स्वरूपातील दशांश अपूर्णाक दशांश चिन्हांचा वापर करून लिहितो.

आशय	कृती (Activity)	वाचन	लेखन
	$\frac{3}{100} = 0.03, \frac{13}{100} = 0.13,$ $\frac{3}{1000} = 0.003, \frac{13}{1000} = 0.013,$ $\frac{113}{1000} = 0.113$		
<ul style="list-style-type: none"> लांबी, वस्तुमान, धारकता यांचे मापन दशांश रूपात. 	<ul style="list-style-type: none"> 1 मी. 5 सेमी = 1.05 मीटर 	<ul style="list-style-type: none"> किग्रॅ-ग्रॅम, किमी-मीटर, लीटर-मिलिलीटर या एककांच्या राशींचे दशांशात वाचन. 	<ul style="list-style-type: none"> लांबी, वस्तुमान, धारकता यांच्या एककांचे दशांशात लेखन. 1 कि.ग्रॅ व 500 ग्रॅम = 1.5 कि.ग्रॅ.
2) संख्यांवरील क्रिया <ul style="list-style-type: none"> बेरीज व वजाबाकी 	<ul style="list-style-type: none"> सात अंकांपर्यंतच्या संख्यांची बेरीज व वजाबाकी करणे. बिनहातच्याची व हातच्याची. 		$\begin{array}{r} 25,19,905 \\ + 16\ 24\ 888 \\ \hline \end{array}$ <ul style="list-style-type: none"> संख्यांची उभी मांडणी.
<ul style="list-style-type: none"> गुणाकार व भागाकार 	<ul style="list-style-type: none"> पाच अंकांपर्यंतच्या दोन अंकांपर्यंतच्या संख्येने गुणणे व भागणे. दोन अंकी मोठ्या संख्यांचा पाढा तयार करणे. उदा. 32, 64.... दशकाचा पाढा घेऊन भागाकाराचा अंदाज बांधता येणे. 	<ul style="list-style-type: none"> उदाहरणाची मांडणी वाचन. 	247×82 $475 \div 35$ यांची मांडणी करून उदाहरण सोडविणे.
<ul style="list-style-type: none"> शाब्दिक उदाहरणे 	<ul style="list-style-type: none"> उदाहरण वाचून कोणती क्रिया करावी आणि का करावी हे सांगणे. चार मूलभूत क्रियांवर आधारित सोपी तोंडी व लेखी उदाहरणे सोडविणे. 	<ul style="list-style-type: none"> उदाहरणाची मांडणी वाचन. 	<ul style="list-style-type: none"> उदाहरणांची मांडणी करून सोडविणे.

आशय	कृती (Activity)	वाचन	लेखन
<ul style="list-style-type: none"> अपूर्णाकावरील क्रिया 	$\frac{1}{2} + \frac{3}{4}$ • छेद समान करणे. $\frac{2}{4}$ $\frac{3}{4}$ $\frac{2}{4} + \frac{3}{4} = \frac{5}{4} = 1\frac{1}{4}$	<ul style="list-style-type: none"> उदाहरणाचे वाचन. 	$\frac{1}{2} + \frac{3}{4} = \frac{1 \times 2}{2 \times 2} + \frac{3}{4} = \frac{2}{4} + \frac{3}{4} = \frac{5}{4}$
<ul style="list-style-type: none"> एकमान पद्धती 	<ul style="list-style-type: none"> एकावरून अनेकांची किंमत काढणे म्हणजे गुणाकार. 1 वस्तू 4 रुपये. 5 वस्तू 20 रुपये ($4 \times 5 = 20$) अनेकांवरून एकाची किंमत काढणे. 12 वस्तूंना 24 रु. $24 \div 12 = 2$ म्हणून 1 वस्तूला 2 रुपये. 	<ul style="list-style-type: none"> उदाहरणाचे वाचन. 	वस्तू किंमत
3) भूमिती <ul style="list-style-type: none"> कोन वर्तुळ 	<ul style="list-style-type: none"> वर्ग, घर, परिसर यांतील विविध वस्तू पाहून त्यातील कोन हा संबोध समजणे. तार, दोरी यांसारख्या वस्तू वापरून भूमितीतील आकृत्या तयार करणे. त्रिज्या, व्यास संबंध सांगणे. 	<ul style="list-style-type: none"> कोनाचे नाव वाचतो. कोन ABC वर्तुळातील त्रिज्या व व्यास ओळखणे. नावे वाचणे. 	<ul style="list-style-type: none"> कोनाची आकृती काढून $\angle ABC$ नाव लिहिणे. वर्तुळातील त्रिज्या व व्यास यांची नावे लिहितो.
4) मापन <ul style="list-style-type: none"> लांबी वस्तुमान धारकता 	<ul style="list-style-type: none"> लांबी, वस्तुमान, धारकता मोजण्याची एकके व त्यातील संबंध सांगणे. 	<ul style="list-style-type: none"> शाब्दिक उदाहरणांचे वाचन. 2 कि.ग्रॅ., 2000 ग्रॅ. मांडणीचे वाचन. 	<ul style="list-style-type: none"> मांडणीवरून बेरीज-वजाबाकी करणे.

आशय	कृती (Activity)	वाचन	लेखन
	<ul style="list-style-type: none"> • एककांच्या रूपांतरावरील शाब्दिक उदाहरणे सोडविणे. मोठ्या एककाचे लहान एककात रूपांतर. 		
<ul style="list-style-type: none"> • कालमापन 	<ul style="list-style-type: none"> • तास-मिनिट-सेकंद यांतील संबंध सांगणे. • वेळ मोजणे. (घड्याळातील सेकंद मोजणे). 	<ul style="list-style-type: none"> • मिनिट-सेकंद रूपांतर वाचन. 	<p>2 मिनिटे = --- सेकंद</p> <p>2 मिनिटे = 120 सेकंद लिहिणे.</p>
<ul style="list-style-type: none"> • खरेदी, विक्री, नफा, तोटा 	<ul style="list-style-type: none"> • व्यवहारातील उदाहरणां-वरील चर्चेतून खरेदी किंमत, विक्री किंमत, नफा, तोटा हे संबोध समजणे. • नफा किंवा तोटा काढण्या-साठी कोणती क्रिया करावी लागेल हे समजणे व सांगणे. • नफा/तोटा अनौपचारिक मांडणी करून काढणे. • नफा/तोटा काढण्याचे सूत्र तयार करणे/सांगणे. • नफा/तोटा यांवरील उदाहरणे सोडविणे. • साचा (Frame) वापरून उदाहरणे तयार करणे. नफा होण्यासाठी खरेदी, विक्री किमती लिहा. तोटा होईल अशी 2/2 उदाहरणे लिहा. 	<ul style="list-style-type: none"> • उदाहरण वाचून खरेदी किंमत, विक्री किंमत सांगणे आणि नफा होईल की तोटा हे सांगणे. • उदाहरण वाचून कोणते सूत्र वापरावे लागेल हे सांगणे व लिहिलेले सूत्र वाचणे. 	<ul style="list-style-type: none"> • उदाहरण वाचून दिलेल्या बाबी, काढावयाच्या बाबी याच्या नोंदी घेणे. <p>खरेदी किंमत = <input type="text"/>,</p> <p>विक्री किंमत = <input type="text"/>,</p> <p>नफा = <input type="text"/>, तोटा = <input type="text"/></p> <ul style="list-style-type: none"> • नफा/तोटा काढण्याची अनौपचारिक मांडणी. <p>ख. किं. 500 वि.किं. 530</p> $\begin{array}{r} 530 \\ - 500 \\ \hline 30 \end{array}$ <p>30 नफा 30 रु.</p> <p>नफा = विक्री किं-ख.किं.</p> <p>तोटा = ख.किं.- वि. किं.</p> <ul style="list-style-type: none"> • सूत्राचा वापर करून उदाहरण सोडविणे (मांडणी करून).

आशय	कृती (Activity)	वाचन	लेखन								
	<table border="1"> <tr> <td>खरेदी</td> <td>विक्री</td> <td>नफा</td> <td>तोटा</td> </tr> <tr> <td></td> <td></td> <td></td> <td></td> </tr> </table> <ul style="list-style-type: none"> नफा/तोटा यांवरील शाब्दिक उदाहरणे लिहा/ तयार करा. एक कोंबडी 90 रुपयाला घेतली व 120 रु. स. विकली, यांसारखी उदाहरणे लोकांना भेटून मिळवा व वर्गात सांगा. 	खरेदी	विक्री	नफा	तोटा					<ul style="list-style-type: none"> तयार केलेली उदाहरणे वाचणे. मिळविलेली उदाहरणे वाचून दाखविणे. 	
खरेदी	विक्री	नफा	तोटा								
<ul style="list-style-type: none"> परिमिती, क्षेत्रफळ चौरस व आयत 	<ul style="list-style-type: none"> चौरसाकृती व आयताकृती मैदानाभोवती फेरी मारून अंतर सांगणे. चौरस व आयत यांच्या चारही बाजूंची बेरीज म्हणजे परिमिती हे समजणे. अंतर कसे मिळविले याविषयी चर्चेत सहभागी होणे. चर्चेतून सूत्र तयार करणे. चौकटी आखलेल्या कागदावर चौरस, आयत काढणे. त्यातील लहान चौरसांची संख्या मोजून सांगणे. आकृतीच्या क्षेत्रफळाचा संबोध समजून सूत्र तयार करणे. 	<ul style="list-style-type: none"> सूत्र वाचणे. चौरसाची परिमिती = बाजू × 4 आयताची परिमिती = 2 (लांबी+रुंदी) आयताचे क्षेत्रफळ = लांबी × रुंदी चौरसाचे क्षेत्रफळ = बाजू × बाजू 	<ul style="list-style-type: none"> सूत्र लिहिणे. सूत्र लिहिणे. 								

आशय	कृती (Activity)	वाचन	लेखन
1) संख्याप्रणाली <ul style="list-style-type: none"> नैसर्गिक संख्या पूर्ण संख्या संख्यारेषा विरुद्ध संख्या 	<ul style="list-style-type: none"> नैसर्गिक संख्या -1,2,3,- -- समजणे. पूर्ण संख्या 0,1,2,3-- समजणे. संख्यारेषेवरील विरुद्ध संख्या 	<ul style="list-style-type: none"> - - संख्यारेषेवरील विरुद्ध संख्या जोड्या वाचणे. 	<ul style="list-style-type: none"> - - संख्यारेषा काढून रेषेवर विरुद्ध संख्या लिहिणे.
2) संख्यांवरील क्रिया शेकडेवारी-संबोध	<ul style="list-style-type: none"> व्यवहारातील उदाहरणांत तुलना कोठे करावी/केली जाते यावरील चर्चेत सहभागी होणे. तुलना करण्यात कोणत्या अडचणी येतात/आल्या हे लक्षात घेऊन त्या-वरून शेकडेवारीची गरज व शेकडेवारी हा संबोध समजणे. शेकडा नफा/तोटा काढण्याची मांडणी समजणे. शेकडा काढणे. दिलेल्या संख्येची सुचविलेली शेकडेवारी काढण्याची उदाहरणे सोडवणे. शेकड्याचे औपचारिक लेखन करणे. 	<ul style="list-style-type: none"> उदाहरण वाचून तुलना करण्याचा प्रयत्न करणे. उदाहरण वाचून तुलना करण्यात कोणती अडचण आहे हे सांगणे. उदा. सखूने भाजीची टोपली 280 रु.स घेतली. भाजी विकून तिला 350/- रु. मिळाले. उदा.1- राजाभाऊने 5000 रु.स कालवड (गायीचे वासरू) घेतले. नंतर ते 6250 रु.स विकले, तर सखूबाई व राजाभाऊ यांपैकी कोणाला जास्त नफा झाला? औपचारिक लेखन वाचणे. मांडणीचे वाचन करणे. 	<ul style="list-style-type: none"> मांडणी करून शेकडा नफा तोंडी सांगणे. 100 पैकी 25, 25 टक्के-25% मांडणी करून शेकडा काढणे.

आशय	कृती (Activity)	वाचन	लेखन												
3) भूमिती त्रिकोणाचे प्रकार व गुणधर्म	प्रतिकृती हाताळून त्रिकोणाचे प्रकार व गुणधर्म समजणे.	त्रिकोणाचे गुणधर्म वाचणे	त्रिकोणाचे गुणधर्म लिहिणे.												
4) मापन क्षेत्रफळ काढणे (चौरस, आयत)	<ul style="list-style-type: none"> चौकटी आखलेल्या कागदावर, आलेख कागदावर चौरस, आयत काढणे, त्यातील लहान चौरसांची संख्या मोजून सांगणे. क्षेत्रफळाची सूत्रे समजून घेणे. सूत्रे वापरून क्षेत्रफळ काढणे. वर्गातील वस्तूचे क्षेत्रफळ काढणे. उदा. वर्गातील फरशी, वर्ग खोली, वहीचा, पुस्तकाचा पृष्ठभाग इ. शाब्दिक उदाहरणे. 	<ul style="list-style-type: none"> सूत्रे वाचणे. उदाहरणांचे वाचन करणे. 	<table border="1" style="display: inline-table; vertical-align: top;"> <tr><td>1</td><td>2</td><td>3</td></tr> <tr><td>6</td><td>5</td><td>4</td></tr> <tr><td>1</td><td>2</td><td></td></tr> <tr><td>4</td><td>3</td><td></td></tr> </table> <ul style="list-style-type: none"> सत्रे लिहिणे. मांडणी करून उदाहरणे सोडविणे. 	1	2	3	6	5	4	1	2		4	3	
1	2	3													
6	5	4													
1	2														
4	3														

1) संख्या प्रणाली	<ul style="list-style-type: none"> परिमेय संख्या संबोध स्पष्ट करणे. परिमेय संख्यांची तुलना 	<ul style="list-style-type: none"> संख्यारेषेवरील परिमेय संख्या वाचणे. 	<ul style="list-style-type: none"> संख्यारेषेवर परिमेय संख्या लिहिणे.
2) संख्यांवरील क्रिया	<ul style="list-style-type: none"> व्यवहारातील उदाहरणांच्या चर्चेतून सरासरी हा संबोध समजणे. दिलेल्या संख्यांची सरासरी काढण्यासाठी कोणकोणत्या क्रिया कोणकोणत्या क्रमाने कराव्या लागतात हे सांगणे. सरासरीची उदाहरणे सोडविणे. स्वतः संख्या घेऊन सरासरी काढणे. 	<ul style="list-style-type: none"> उदाहरणांचे वाचन करणे. 	<ul style="list-style-type: none"> उदाहरणांचे लेखन करणे. उदाहरणे सोडविणे. <p style="text-align: center;">5,7,9 5+7+9 3</p>

आशय	कृती (Activity)	वाचन	लेखन
3) भूमिती परिमिती	<ul style="list-style-type: none"> • चौरस, आयत, वर्तुळ, आकारांभोवती, मैदानाभोवती फेरी मारून अंतर सांगणे. • अंतर कसे मिळविले याविषयी चर्चेत सहभागी होणे. • परीघ/परिमितीचे सूत्र चर्चेतून समजून घेणे. • सूत्र वापरून परीघ/परिमिती काढणे. • स्वतःच्या मनाने किमती घेऊन परिमिती/परीघ काढणे. • प्रतिकृती हाताळून चौकोनाचे प्रकार समजणे. 	<ul style="list-style-type: none"> • सूत्रे वाचणे. • सोडविलेल्या उदाहरणाचे वाचन करणे. • आकृती पाहून प्रकाराचे नाव वाचणे. 	<ul style="list-style-type: none"> • सूत्रे लिहिणे. • मांडणीवरून उदाहरणे सोडविणे. • आकृती पाहून प्रकार लिहिणे.
4) मापन क्षेत्रफळ-आयत	<ul style="list-style-type: none"> • सूत्रांचा वापर करून शाब्दिक उदाहरणे सोडविणे व सराव उदाहरणे देणे. 	<ul style="list-style-type: none"> • उदाहरणे वाचणे. 	<ul style="list-style-type: none"> • उदाहरणे लेखन
5) शाब्दिक उदाहरणे	<ul style="list-style-type: none"> • शे. नफा/शे. तोटा, खरेदी किंमत, विक्री किंमत यांपैकी कोणत्याही दोन बाबी दिल्यास तिसरी बाब काढणे. सरळ व्याज सूत्र तयार करण्याच्या चर्चेत सहभाग. 	<ul style="list-style-type: none"> • उदाहरणांचे समजपूर्वक वाचन करणे. सूत्र वाचणे. 	<ul style="list-style-type: none"> • उदाहरणे लिहिणे, सोडविणे. सूत्र वापरून उदाहरण सोडविणे.

आशय	कृती (Activity)	वाचन	लेखन
1) संख्या प्रणाली	<ul style="list-style-type: none"> परिमेय नसलेल्या संख्या ओळखणे. अपरिमेय संख्यांची उदाहरणे देणे. 	<ul style="list-style-type: none"> अपरिमेय संख्यांचे वाचन करणे. 	<ul style="list-style-type: none"> संख्यांचे वर्गीकरण करून सारणी पूर्ण करणे.
2) संख्यांवरील क्रिया	<ul style="list-style-type: none"> सम व व्यस्त प्रमाण ओळखणे, उदाहरणे देणे. 	<ul style="list-style-type: none"> उदाहरण वाचणे. 	<ul style="list-style-type: none"> सारणी पूर्ण करणे. मांडणी करून उदाहरण सोडविणे.
3) भूमिती	<ul style="list-style-type: none"> विविध साधने/पद्धती वापरून वर्तुळांचा परीघ काढणे. (प्रात्यक्षिक) परिघाचे सूत्र सांगणे. 	<ul style="list-style-type: none"> परिघाचे सूत्र वाचणे 	<ul style="list-style-type: none"> उदाहरणाची मांडणी करून परीघ काढणे.
4) मापन	<ul style="list-style-type: none"> वर्तुळाच्या क्षेत्रफळाचे सूत्र सांगणे. 	<ul style="list-style-type: none"> वर्तुळाच्या क्षेत्रफळाचे सूत्र वाचणे. 	<ul style="list-style-type: none"> उदाहरणाची मांडणी करून वर्तुळाचे क्षेत्रफळ काढणे. उदाहरण सोडविणे.
5) शाब्दिक उदाहरणे	<ul style="list-style-type: none"> सूट व कमिशन संबंधी उदाहरणे देणे. 	<ul style="list-style-type: none"> उदाहरण वाचणे 	<ul style="list-style-type: none"> उदाहरण सोडविणे.

४.४ कृती आधारित अध्ययन अनुभव नमुना उदाहरणे

विषय – मराठी

● मुळाक्षरे, स्वरचिन्हे (काना, वेलांटी, उकार, मात्रा) व जोडाक्षरे ओळख

- ✓ मुलांच्या भावविश्वातील परिचित चित्र व शब्दांच्या मदतीने मुळाक्षरांची ओळख करून द्यावी. सुरुवातीस मुलांना परिचित चित्र व शब्दाचे एकत्रित स्वरूपात निरीक्षण करावयास सांगावे.

जसे : कपाचे चित्र व कप हे नाव असलेली नाम पट्टी

	
कप	आई

- ✓ स्वतंत्रपणे शब्द ओळखण्यास सांगणे. शब्द पट्टी तयार करून स्वतंत्रपणे शब्द ओळखण्यास सांगणे.

कप | आई

- ✓ शब्दांतील अक्षरे सुटी करून एकेका अक्षराचा परिचय करून देणे.

	
कप	आई
क प	आ ई

- ✓ स्वरचिन्ह परिचयासाठी वरीलप्रमाणे शब्दचित्रांची निवड करावी. शब्द चित्रांच्या मदतीने पुरेसे अनुभव द्यावेत.

जसे :

	
पान	बाळ

- ✓ जोडाक्षर परिचयासाठी सारखी जोडाक्षरे असलेल्या शब्दपट्ट्यांची निवड करावी. पुरेशा शब्दपट्ट्यांच्या मदतीने उच्चारणाचे पुरेसे अनुभव द्यावेत. जोडाक्षरांच्या आकाराकडे लक्ष वेधावे. उच्चारणाचा सराव करून घ्यावा.
- ✓ सुचविलेले जोडाक्षर दाखविण्यास सांगावे.
- ✓ जोडाक्षरयुक्त शब्दांचे अनुलेखन करून घ्यावे.

- ✓ जोडाक्षरयुक्त शब्दांचे श्रुतलेखन करून घ्यावे.
- ✓ क्रियादर्शक शब्दांच्या मदतीने खेळ घ्यावेत.

जसे : मुलांना वर्तुळाकार उभे करून क्रियादर्शक पट्टी व कृती स्वतः करून दाखवावी. मुलांकडून कृती करून घ्यावी. सोबत अक्षर/स्वरचिन्ह परिचय करून द्यावा. वाचन करून घ्यावे/लेखन करून घ्यावे.

आण, पळ, बघ, बस, चल, ऊठ, रड, कर, पकड, उचल, अंथर, पसर, सरक, ओत, ओढ, जा, खा, गा.

कापा, हसा, उठा, धावा, पळा, कातर, घास, बघा, दाखव, गाळ, चाळ, वाजव, वाच, नाच, पी, दे, घे.

- ✓ परिचित मुळाक्षरांच्या मदतीने सुचविलेला शब्द तयार करणे. वाचणे. लिहिणे.
- ✓ वाक्यसाच्यांच्या मदतीने वाक्यांचे वाचन

रमण	बस
	ऊठ
	पळ
	चल

रमण	खाली	चल
	वर	बस
	बाजूला	ओढ

वरील पद्धतीने वेगवेगळ्या नमुन्यांतील वाक्यसाच्यातील वाक्यांचे लेखन करून घ्यावे.

- ✓ अक्षरे जुळवून अर्थपूर्ण शब्द तयार करणे. वाचणे. लिहिणे.
- ✓ शब्द जुळवून अर्थपूर्ण वाक्य तयार करणे. वाचणे. लिहिणे.
- ✓ वाक्य वाचून प्रश्नांची उत्तरे शब्दांत-वाक्यांत सांगणे. लिहिणे.
- ✓ वाक्यातील सुचविलेला शब्द बदलून वाक्य वाचणे. लिहिणे. (वचन, लिंग) कार्यात्मक व्याकरणाची अनौपचारिक तयारी करणे.
- ✓ चित्रासंबंधाने शब्द/वाक्य लिहिणे.
- ✓ चित्राविषयीचे वर्णन लिहिणे.
- ✓ विविध विषयांतील पाठांचे/उताऱ्यांचे वाचन करणे. सोप्या प्रश्नांची उत्तरे एक-दोन वाक्यांत लिहिणे.
- ✓ विविध विषयांतील पाठांचे/उताऱ्यांचे वाचन करणे. विचार करावा लागणाऱ्या प्रश्नांची उत्तरे एक-दोन वाक्यांत लिहिणे.
- ✓ विविध विषयांतील पाठांचे/उताऱ्यांचे वाचन करणे. सारांश सांगणे/लिहिणे.
- ✓ स्वतःचे मत/अनुभव/विचार लिहिणे.

- परिसरातील साधनसंपत्तीची यादी करा.
- प्रश्नमंजूषा
- प्रात्यक्षिके
- पाणी शुद्धीकरणाच्या पद्धती
- अन्नपदार्थाचे वर्गीकरण
- वर्तमानपत्रातील चित्रे/कात्रणे गोळा करणे.
- शास्त्रज्ञांच्या कार्याची माहिती गोळा करणे.
- नकाशात माहिती भरणे.
- मजकूर अभ्यासणे, त्यासंबंधाने सांगणे.
- विविध उपकरणे – रचना-निगा याची माहिती घेणे – कुकर, थर्मास, खेळणी, मोबाईल, कॉम्प्युटर, सायकल, मोटारसायकल.
- प्रथमोपचार पेटी – समजून घेणे.
- अभिरूप सादरीकरण.
- विज्ञानपेटी अभ्यासणे.
- खगोलशास्त्र संबंधाने चित्रफित पाहणे.
- तापमानाची नोंद ठेवणे.
- वृक्षारोपण-संवर्धन यासंबंधाने नोंद घेणे.

वरील उपक्रमांपैकी काही उपक्रम नियमित वर्गात घेता येतील व काही उपक्रम 'विशेष शिक्षणाच्या' वेळेत घेता येतील.

व्यक्तीचे शिकणे केवळ साक्षरतेपुरते असता कामा नये. अक्षराच्या ओळखीबरोबर समाजाची ओळखही महत्त्वाची आहे. आपल्या अवतीभवती काय घडते; याचा विचार करता यायला हवा. त्यामागील कारणमीमांसा करता यायला हवी. शिक्षणाने आचरणाला जे शहाणपण येते आहे ते तेव्हाच मोलाचे ठरेल; जेव्हा या समाजातील मागे पडलेल्या, शिक्षण प्रवाहात सहभागी न झालेल्या समाजातील वंचित मुले आपण शिक्षणाच्या मुख्य प्रवाहात दाखल करू. ही मुले शाळेत आणण्यासाठी प्रयत्नांची पराकाष्ठा करावीच लागेल. ते सहज सुलभ नाही म्हणून ते प्रयत्न थांबविणे हा आपला पराभव आहे. म्हणूनच पराभूत न होता आपल्या शिक्षणाने समाजाच्या बांधणीचा विचार करायला हवा. त्याचा आरंभ आपल्यालाच करायचा आहे. शिक्षण स्वतःपुरते नको, तर ते समाजाच्या उपयोगी यायला हवे; तरच ते अर्थपूर्ण होईल.

४.६ अध्ययन साहित्य निर्मिती व वापराची दिशा

दाखल झालेल्या मुलांचे वाचन, लेखन व गणन यांची तयारी करणे अपेक्षित आहे. त्यासाठी शैक्षणिक साहित्याचा वापर केला, तर ही कौशल्ये लवकर अवगत होण्यास मदत होणार आहे.

दाखल झालेल्या मुलांची तयारी करून घेताना पुढील पूरक साहित्य वापरता येईल. त्याचबरोबर गरजेनुसार आपण इतर साहित्य तयार करून उपयोगात आणावे. त्याचबरोबर शासनाने पुरविलेल्या भाषापेटीतील उपलब्ध मुबलक साहित्याचा सातत्याने उपयोग करावा.

हे साहित्य वापरात आणताना मुलांचा अध्ययन स्तर लक्षात घ्यावा व ती कोणत्या टप्प्यावर आहेत हे लक्षात घेऊन आनुषंगिक साहित्य वापरावे. या साहित्यात लेपअंतर्गत पुरविलेली स्वयंअध्ययन कार्डे तसेच परिषदेमार्फत वितरित केलेली आनंददायी वाचन कार्डे, यापूर्वी शाळाबाह्य अभ्यासक्रम अंतर्गत पूरक वाचन कार्डे यांशिवाय सोबत दिलेली निवडक कार्डे यांचा वापर करावा. पुढील साहित्य तयार करून वापरावे.

भाषा-मराठी व इंग्रजी

शैक्षणिक साहित्य

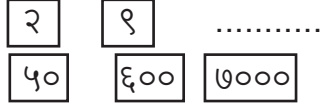
चित्रे	: वस्तूंची, प्रसंगांची, घटनांची, स्थळांची, दृश्यांची, व्यावसायिकांची, वाहनांची, प्राण्यांची, रस्त्याची, गाव, शाळा, घर शहर इत्यादींची.
मालिका	: चित्रांची, चित्रकथांची
पट्ट्या	: अक्षर, शब्द, वाक्यपट्ट्या
मजकूर कार्डे	: निवडक परिच्छेद, उतारे - कथा, निबंध लेखनासाठी मुद्दे असलेली - अपूर्ण कथा/कविता - वर्णनपर मजकूर
मजकुराचे नमुने	: - पत्र - अर्ज - परिसरातील विविध फलक, देयके - भित्तिपत्रक, वर्तमानपत्र
वाक्यपट्ट्या	: - म्हणी - सुविचार, बोधपर वाक्ये - वाक्य प्रकार निहाय वाक्ये - विरामचिन्हांची विविधता असलेली वाक्ये
शब्द/शब्दसमूह कार्डे	: - जोडशब्द - समूहदर्शक शब्द - शब्दसमूहाबद्दल शब्द

	- समानार्थी, विरुद्धार्थी शब्द
	- आवाज, निवारा/पिलूदर्शक शब्द
	- एक शब्द दोन अर्थ
	- एका अर्थाचे अनेक शब्द
ध्वनिफिती	: - कथा, कविता, भाषण
भाषिक खेळ	:
शब्दकोडी	:
शब्दकोश	:

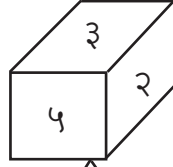
गणित विषय : शैक्षणिक साहित्य

अध्ययन-अध्यापनासाठी व सुचविलेल्या कृती पूर्ण करण्यासाठी शैक्षणिक साहित्याची यादी खाली दिली आहे.

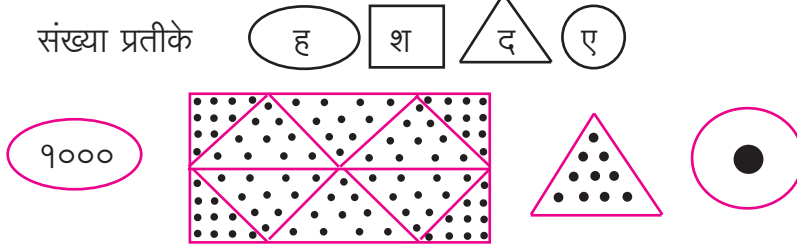
१. अंककार्डे : ० ते ९ पुरेसे संच
पूर्ण दशक / शतक / हजार

२. अंक ठोकळे - किमान ४

३. संख्या प्रतीके

४. वाचन पाटी

कोटी	लक्ष	हजार	शेकडा	दशक	एकक
कोटी	लक्ष	हजार	शे		

५. संख्या तक्ता/पाटी

हजार	शतक	दशक	एकक
०	०	०	०

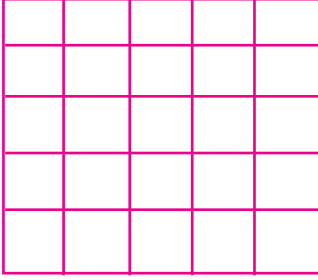
६. संख्या पट्टी

०	१	२	३	४
५	६	७	८	९

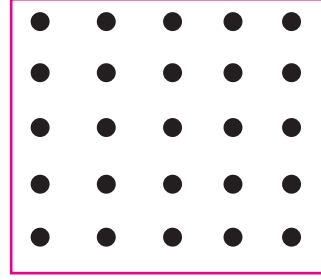
७	२	५	०	४
३	९	६	८	१

७. गुणाकार सारणी

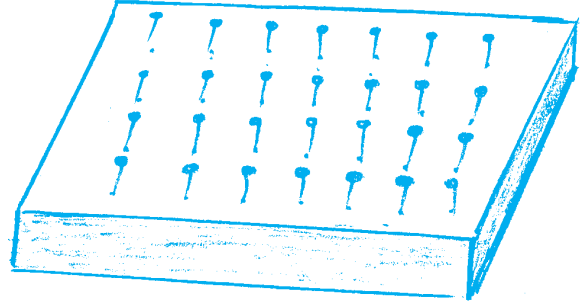
८. चौकटीचा कागद

९. ठिपक्यांचा कागद

१०. जिओ बोर्ड

११. आलेख कागद
१२. दिनदर्शिका
१३. टेप, दोरा/सुतळी
१४. भौमितिक आकाराच्या वस्तू
१५. भौमितिक आकृत्या (प्रतिकृती)
१६. नाणी- नोटा (प्रतिकृती)
१७. घड्याळ (प्रतिकृती)
१८. गणित पेटीतील साहित्य
 - अंकठोकळे
 - मोजपट्टी मीटरपट्टी
 - नेपियर पट्ट्या
 - अपूर्णाकांच्या चकत्या
 - भौमितिक आकार
 - अॅबॅक्स

१९. पाठ्यपुस्तकातील क्यूआर कोड, दिक्षा ॲप, संकेत स्थळावरील विविध ई-संदर्भ साहित्य.

४.७ विशेष शिक्षण वर्ग व्यवस्थापन

वयानुरूप समकक्ष वर्गात दाखल झालेल्या मुलांच्या शिक्षणाची जबाबदारी ज्या वर्गात मूल दाखल झाले आहे, त्या वर्गाच्या वर्गशिक्षकाची नसून ती संपूर्ण शाळेची आहे. यासाठी मुख्याध्यापकांसह सर्व शिक्षकांनी व्यवस्थापन म्हणून या मुलांच्या विशेष शिक्षणाची जबाबदारी विभागून घ्यावी. यासाठी पुढील मुद्दे विचारात घ्यावेत.

- अध्ययन स्तर लक्षात घेऊन समान अध्ययन स्तर असणाऱ्या मुलांचे गट करणे.
- शिक्षकांनी विषयनिहाय अनुशेष भरून काढण्यासाठी जबाबदारी घेणे.
- शाळेच्या वेळेव्यतिरिक्त, शाळेच्या वेळेत अध्ययन अनुशेष भरून काढण्यासाठी वेळापत्रक निश्चित करणे.
- अध्ययन अनुभवात वापरावयाच्या साहित्याची निश्चिती करणे.
- वर्गात/स्वतंत्रपणे बैठक व्यवस्था कशी असावी हे विचारात घेणे.
- अध्ययनात आनुषंगिक खेळ, कृती, उपक्रम यांचा गरजेनुसार समावेश करणे.
- आवश्यक शैक्षणिक साहित्याची निर्मिती करणे.
- अध्ययनातील अनुशेष भरून काढण्यासाठी सहाध्यायी, सहकारी शिक्षक, पालक व सामाजिक संस्था इत्यादींची मदत कशी घेता येईल याचा विचार करणे.
- विद्यार्थ्यांनी केलेल्या कामाच्या पडताळणीचे नियोजन करणे.
- विद्यार्थ्यांच्या मूल्यमापनाचे नियोजन करणे.

अध्ययन अनुभवांची योजना करताना स्वयं अध्ययनास संधी, सहाध्यायांसोबत शिकण्याची संधी, गट अध्ययन, कृती आधारित अध्ययन या बाबींचा विचार करावा. या दृष्टीने या मुलांची वर्ग संस्कृती कशी असावी या संबंधी वर्ग व्यवस्थापन करताना विचार करावा.

४.८ मूल्यमापन कार्यपद्धती

सन २०१०-११ पासून सातत्यपूर्ण सर्वकक्ष मूल्यमापन पद्धती विहित करण्यात आली आहे. या पद्धतीत आकारिक आणि संकलित मूल्यमापनाचा समावेश आहे.

वयानुरूप समकक्ष वर्गात दाखल मुलांचे मूल्यमापन करताना इतर मुलांच्यापेक्षा थोडासा वेगळा विचार करावा लागणार आहे. इतर मुलांच्या तुलनेत या मुलांच्या अध्ययनाची पार्श्वभूमी वेगळी असणार आहे. या मुलांच्या मूल्यमापनासाठी पुढील मुद्द्यांच्या अनुषंगाने विचार करावा.

• आकारिक व संकलित मूल्यमापन नोंदी :

वयानुरूप दाखल मुलांचा प्रामुख्याने प्रमाण भाषेत व लेखी स्वरूपात आपले विचार मांडणे यासंबंधाने अध्ययनात अनुशेष असणार आहे. ही मुले इतर मुलांसोबत कृती/उपक्रम, प्रयोग/प्रात्यक्षिक करू शकणार आहेत. श्रवणाधारित अध्ययन-अनुभव व मौखिक काम ते करू शकणार आहेत. ही मुले वर्गातील इतर मुलांच्या बरोबरीने वर्गकार्य करू शकतील म्हणजेच आकारिक मूल्यमापनाची बहुतेक साधने अध्ययन-अध्यापन व मूल्यमापन यासाठी आपणांस वापरता येतील.

जसजशी या मुलांची लेखन वाचन क्षमता विकसित होईल तसतसे या मुलांकडून स्वाध्याय व छोट्या कालावधीच्या चाचणीच्या माध्यमातून औपचारिक स्वरूपातील आकारिक व संकलित मूल्यमापनाची तयारी करून घ्यावी.

या मुलांच्या संपादणुकीसंबंधी खात्री झाल्यानंतर नियमित मुलांना छोट्या कालावधीसाठी किंवा सत्र परीक्षेसाठी जी प्रश्नपत्रिका वापरली जाते, त्याच प्रश्नपत्रिकेच्या आधारे या मुलांचे मूल्यमापन करावे प्रपत्रात नोंदी कराव्यात.

४.९ विद्यार्थी मित्र ओळख

विद्यार्थ्यांच्या अध्ययनाची सुरुवात कृतीद्वारे पहावी. त्यांचे शिकणे सुलभ व्हावे यासाठी सोप्याकडून कठिणाकडे, तसेच परिचिताकडून अपरिचिताकडे या अध्ययन सूत्रांच्या मदतीने या पुस्तिकांमध्ये अध्ययन अनुभवांची मांडणी करण्यात आली आहे. विद्यार्थ्यांच्या दैनंदिन अनुभव-विश्वाशी निगडित अध्ययन प्रसंग देण्यात आले आहेत. परिचित चित्र व मजकूर यामुळे पूर्वानुभवाच्या आधारे अध्ययनास योग्य दिशा मिळणार आहे. दक् शब्द संपत्ती/प्रतीके यांतून अक्षरे, शब्दांचे पृथक्करण करणे याद्वारे शब्द, अक्षरे, वाक्य, परिच्छेद, उतारे या चढत्या क्रमाने सहज भाषा शिक्षणाची रचना या पुस्तिकांमध्ये करण्यात आली आहे. प्रत्यक्ष अनुभवातून अध्ययनवृत्ती आणि सराव दृढीकरणासाठी पूरक स्वाध्यायकृती देण्यात आलेल्या आहेत. अनेक शब्द, परिच्छेद आणि उतारे यांतून विद्यार्थ्यांचे अनुभवविश्व वृद्धिंगत होणार आहे. तर चढत्या श्रेणीचा विचार करून प्रत्येक इयत्तेत व्याकरणाचा भाग समाविष्ट केला आहे. अधिक सुलभ व परिचयाची उदाहरणे देण्यात आली आहेत. तसेच मनोरंजक स्वरूपातील भाषिक खेळांचा समावेश विद्यार्थी मित्र पुस्तिकांमध्ये करण्यात आला आहे.

विद्यार्थी मित्र-गणित या पुस्तिकांमध्ये संख्या प्रतीकांच्या मदतीने प्रथम गणन कौशल्य विकसित करून संख्या वाचन, लेखन ही मूलभूत कौशल्ये विकसित करण्यासाठी श्रेणीबद्ध कृती देण्यात आलेल्या आहेत.

संख्या बोधाबरोबरच आकडेमोड करणे, मनातल्या मनात क्रिया करणे, तुलना करणे, अंदाज करणे, निष्कर्ष काढणे इत्यादी कौशल्यांच्या विकसनासाठी पुरेसे अध्ययन प्रसंग/उदाहरणे दिलेली आहेत. विद्यार्थ्यांमध्ये व्यवहार कौशल्य समृद्ध व्हावे यासाठी मापनाशी संबंधित घटकांचा समावेश केलेला आहे. कृतिशील अध्ययनाद्वारे विचारप्रक्रिया समृद्ध करण्यासाठी विविध कृती देण्यात आलेल्या आहेत. विद्यार्थी मित्र पुस्तिका १ ते ४ तसेच इयत्ता ५ ते ६ व इयत्ता ७ ते ८ साठी स्वतंत्र स्वरूपात विकसित करण्यात आल्या आहेत.

विद्यार्थी मित्रमध्ये इंग्रजीचे जे स्वाध्याय आहेत त्यामधून विद्यार्थी स्वयंअध्ययन करतील असा प्रयत्न केला गेला आहे. मात्र Listening skill व Speaking skill साठी शिक्षकांची मदत व मार्गदर्शन मोलाची भूमिका बजावणार आहे. उपलब्ध वेळ व विद्यार्थ्यांची पार्श्वभूमी लक्षात घेता विविध स्वाध्यायांच्या माध्यमातून एकत्रितपणे कौशल्ये विकसनाचा प्रयत्न केलेला आहे.

☆ यशोगाथा

होय ! मूल नक्की शिकू शकते.....

माझी पहिलीच पिढी शिक्षणात आल्याने अन् शिक्षणाचे महत्त्व स्वतः च अनुभवल्यामुळे बालकांना शिक्षणाच्या नियमित प्रवाहात दाखल करणे हा एकच ध्यास. त्यासाठी मी गंगामाई घाटाकडील साईनगर भागात गेले, तर तेथे १०-११ वयाच्या व कधीच शाळेत न गेलेल्या दोन मुली आढळल्या. त्यांच्याविषयी त्यांच्या आईवडिलांसोबत व शेजाऱ्यांशी चर्चा केली. त्यातून पुढील बाबी समोर आल्या.

ताई दादाभाऊ माळी ही शरीराने जरा बरी असलेली मुलगी, तिच्याजवळ तिची आई व आजी, तसेच आजूबाजूच्या चार बायका बसलेल्या होत्या. त्यांच्या जवळच खाली बसता बसता मी घरगुती गप्पा मारायला सुरुवात केली. माझी भाषा व बोलण्याची पद्धत यामुळे लगेचच त्यांच्याबरोबर जवळीक निर्माण झाली. ताईच्या शाळेविषयी चौकशी केली तेव्हा शारदाबाई सांगू लागल्या, “बाई, मला ५ मुली व १ मुलगा. पैकी ताई ही पाचवी. तिला जन्मापासून दिसत नाही. एकुलता एक मुलगा राम तोही अंध, त्यामुळे जीव अगदी तीळतीळ तुटतो. दोघांनाही जवळच थोडं दिसतं; पण लांबचं दिसत नाही. डोळ्यांत टीक पडलीय. भक्ताकडे नेलं, डॉक्टरकडे नेलं पण गुण आला नाही. आधीच्या चौघींची लग्न कशीबशी उरकलीत. हिचंबी टाकू उरकून कसंतरी. करीन काम, खाईन भाकर, जगात भरपूर आंधळे-पांगळे आहेत. त्यांचं कुठं आडतंय, जगतातच की ते!” मी मात्र सारखी ताईकडे पाहत होते. मनात कालवाकालव होत होती. ताईला शाळेत येणार का विचारलं. म्हणाली, ‘यायचं, पण कशी येणार? मला कोण घेऊन येईल?’ तर शारदाबाई जोरानं म्हणाल्या, ‘पोर मोठी झाली, काही कमी जास्त झालं म्हंजी, समाजात तोंड दाखवायला जागा राहणार नाही. तिला अगदी अंधुक दिसतं. तिला काही सांगताही येणार नाही. शाळाबिळा काही नको. लग्न करून दिलं म्हणजे नवरा सांभाळील, काळजी नाही.’ आता मात्र मला राहवेना. शाळेत येण्यासाठी दाखल्याची गरज नाही. कोणत्याही वयात शाळेत येता येतं. अंध अपंगांसाठीच्या शासकीय योजना, ताई व राममध्ये फरक न करता माणूस म्हणून दोघांनाही शिक्षणाची असलेली गरज यांविषयी बोलत होते. गप्पा चालू असतानाच २५-३० वर्षे वयाच्या मंदाबाई आल्या, बोलण्यात सामील झाल्या, अन् म्हणाल्या, ‘शिकलेल्यांना नोकरी मिळना! मग यांनी शिकून काय करावं?’ असं म्हणताच मी मात्र चमकले. तिच्याशी एक मैत्रीण या नात्याने बोलू लागले. गप्पांना चांगलाच रंग भरला होता. तेवढ्यात चहा आला. परिसर, स्वच्छता, परिस्थिती कशीही असो, चहा घेणं भाग होतं. चहा घेता घेता मंदाबाई सांगू लागली. ‘आम्ही दरवर्षी सहा सात महिने वीटभट्टी कामाला मनमाडला जायचो. आता इथंच रोजगार मिळाला. म्हणून या

वर्षापासून इथंच स्थायिक झालो. आता जाणार नाही.' मुलांबद्दल विचारताच म्हणाली, 'माझी पोर ही सुवर्णा. शाळेत नाही पाठवलं. आम्ही असे कामधंदा करायचो. पहाटेच चिखल कालवून विटा थापाव्या लागतात, मग घरचा स्वयंपाक, धुणी, भांडी सुवर्णाच करते. शिवाय बाहेरच्या चार घरची धुणं, भांडी करून संसाराला हातभार लावते. आता शाळेत पाठवणार का असे विचारताच दाखला नाही, मोठी झाली, शाळेचं वय राहिलं का, शाळेत पोरं हसतील, तिला लाज वाटेल', हे अन् असंच बरंच काही बोलू लागली. आता मात्र माझ्या आशा पल्लवीत झाल्या. सुवर्णालाही शाळेत आणणं महत्त्वाचं, अनं ताईचंही शाळेत येणं होईल. दोघी शेजारी असल्याने सुवर्णा ताईला घेऊन येऊ शकते. ताई व रामचं अंधपण शिक्षणाच्या आड येणार नाही. दाखल्याशिवाय प्रवेश. शाळेत कसं समजून सांगितलं जातं, शिक्षा नाही, सगळं सांगावं लागलं. अखेर ताई, सुवर्णा व रामला शाळेत पाठवायला घरचे तयार झाले. ताई, सुवर्णा व रामची तर इच्छा होतीच.

दुसऱ्या दिवशी मुख्याध्यापिका बाईनी सहकारी शिक्षकांसोबत जाऊन आमच्या शाळेत मुलांना कशी चांगली वागणूक मिळेल, आम्ही यांना कसं शिकवू हे मनापासून सांगितले. त्याच दिवशी ताई, सुवर्णा व राम यांना वयानुरूप शाळेत प्रवेश मिळाला. मुलांची तर मनापासून इच्छा दिसत होती. मला खूप आनंद झाला होता.

नंतर २-३ दिवसांनी शाळेच्या मुख्याध्यापिका आणि सहशिक्षिका यांच्यासोबत चर्चा करून वयानुरूप दाखल झालेल्या मुलांना शिकविण्याचे तंत्र, पद्धती, विषय घटक, केव्हा शिकविणार इत्यादींबाबत वेळापत्रक तयार केले. अन् त्यांचे वेळोवेळी मूल्यमापन नकळत करण्यात आले. समाधानकारक प्रगती दिसून आली. महाराष्ट्र राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषदेतील अधिकाऱ्यांनी शाळेस नुकतीच भेट देऊन, वयानुरूप दाखल मुलांशी हितगुज साधले. दाखल करतेवेळी त्यांना काय काय येत होतं, आता त्यांची प्रगती कशी आहे, मुलांच्या शिकण्यातील अडचणी कोणत्या, अध्यापनात कोणत्या अडचणी येतात, त्या कशा सोडविता, त्यासाठी आणखी काय प्रयत्न करता येतील, याविषयी शिक्षकांकडून जाणून घेतले.

शाळाबाह्य मुले शाळेत रमली, आता शिक्षणातही हळूहळू गतिमान होत आहेत.

एक बाब प्रकर्षाने सांगावीशी वाटते की, सर्व प्रकारची मुले शिकू शकतात, पण त्यासाठी शिक्षक, पालक व समाजातील इतर घटकांची प्रखर इच्छाशक्ती हवी, मानसिकता हवी. तसेच मुलांना शाळेत आणि शिक्षणात आणण्यासाठी सामाजिक बांधिलकी, सोबतच सामाजिक जाणीव सर्वांमध्ये हवी. मुले शिकू शकतात हे आपण एकदा मान्य केलं की, त्यांना दाखल करणे, उपस्थित ठेवणं व मुलाचं शिकणं या बाबी सोप्या होतात. समाजातील प्रत्येक मूल आपल्या दृष्टीने विशेष आणि अपवाद समजून त्याच्या भल्यासाठी प्रयत्न केले तर सर्व समाज शहाणा होईल यात शंका नाही.

- एक शिक्षिका

यशोगाथा

१९८४ ते ९४ पर्यंतच्या कालावधीत मी पुणे महानगरपालिकेच्या शाळा क्र. ४७ या मुलींच्या शाळेत होते. माझ्या पहिलीच्या वर्गात मेहरून शेख नावाची आठ वर्षांची मुलगी होती. तिला इतर लहानांबरोबर बसायला संकोच वाटत असे. मी तिला एकाच वर्षात इयत्ता पहिली, दुसरीचा अभ्यास करून पुढच्या वर्षी इयत्ता तिसरीत बसण्यासाठी प्रयत्न करण्यास सांगितले. तिचा पहिलीचा पाठ्यक्रम भरभर पुढे जात होता. मी तिला फळ्याजवळच बसवून घेत होते. गणित व भाषा पाठ्यपुस्तकांतील संख्याज्ञान, उदाहरणे असोत किंवा अक्षरे, शब्द असोत, तिचे काम ती भरभर करत असे. मधून मधून ती मला शंका विचारत असे. दिलेली अक्षरे, अंक पूर्ण करून पुढचा भाग घेत असे. दिवसाची एक तासिका फळ्यावरील अक्षरे, अंक यांच्या सामुदायिक वाचनासाठी असे. फळ्यावरील दिलेले वाचणे व इतरांकडून वाचन करून घेणे हे काम तिच्या आवडीचे झाले. या वेळी तिच्या पाठ्यांशाचे दृढीकरण व इतरांचा सराव होत होता. दोन महिन्यांत तिचा पहिलीचा पाठ्यक्रम पूर्ण झाल्यावर इयत्ता दुसरीची भाषा व गणित पाठ्यपुस्तके घेऊन मी सांगितलेले काम ती करीत राही. वर्गाचे अध्यापन एकीकडे चालू राही. वर्षअखेर ती पहिलीची परीक्षा पास झाली. त्यानंतर शिक्षण मंडळाच्या इयत्ता गाळून दुसरीची परीक्षा देऊन ती तिसरीत गेली. तिला आपल्या वयाच्या मुलींबरोबर बसायला आनंद वाटला. स्वयंअध्ययनाने पुढच्या वर्गात जाण्याचा आनंद अनेक मुलांबरोबर तिलाही मिळाला.

असाच आणखी एक अनुभव आला तो असा---

अशीच खाजगी शाळेत इयत्ता पाचवीत नापास झालेली विद्यार्थिनी माझ्या पाचवीच्या वर्गात आली. ती सहावीच्या वर्गात बसत असे व तिचा पाचवीचा अप्रगत पाठ्यांश माझ्या वर्गात घटवून घेत होते. तिने वरीलप्रमाणे दोन्ही वर्गांच्या परीक्षा दिल्या व सातवीत गेली. अशा प्रकारे विद्यार्थ्यांचे वर्ष वाया न जाता तिला सातवीत पुन्हा आपल्या मैत्रिणींबरोबर आनंदाने बसता आले.

- एक शिक्षिका

मी.... चित्रा नाईक....

माझे प्राथमिक शिक्षण औपचारिक शिक्षणाच्या तीन शाळा आणि अनौपचारिक एक शिक्षकी दान शाळांत झाले. साडेपाच वर्षांची झाल्यावर शाळेत घालण्याचा आग्रह होता, पण आजारपणामुळे तसे घडले नाही; पण मला आईसोबत कविता, गोष्टी वाचनाचा अनुभव मिळत होता.

एकदा आजी मला म्युनिसिपालिटीच्या शाळेत घेऊन गेल्या. तेव्हा आजी म्हणाल्या, “गुरुजी, हिला घरीच पुष्कळ शिकवलेलं आहे. हिला चौथीच्या वर्गात बसवा.” मी बसले आणि बाईंनी विचारलेल्या भूगोलच्या प्रश्नांची उत्तरे खूप चांगली देऊ लागले. तर बाई म्हणाल्या, ‘उतून उभी राहा.’ मी उभी राहिले. मग त्या जवळ आल्या आणि रागावून मला म्हणाल्या की, ‘उत्तर द्यायच्या आधी हात वर करायचा. विचारलं तर उत्तर द्यायचं. पहिला दिवस म्हणून माफ करते. पुन्हा असे केले तर कोपऱ्यात उभे करीन.’ तेवढ्यात १० मिनिटांसाठी शाळा सुटली. मी घरी गेले आणि आजीला म्हणाले, “मी त्या शाळेत जाणार नाही. त्या बाईंना काही कळत नाही. मला जे येते ते सांगू नको म्हणतात.” नंतर मी शाळेत जायला तयारच झाले नाही.

..... आणि मी चौथीत गेले

अनेक वर्षांच्या खंडानंतर एका खाजगी प्राथमिक शाळेत प्रवेश घ्यावा लागला. मुख्याध्यापकांनी मला तिसरीत बसवायचे ठरविले. वर्गात मी नवीन होते. इतर मुले मला वर्गात सांगू लागली. ‘मास्तर आग्यावेताळ आहे. टेबलावर नेहमी छडी असते. सांभाळून राहा.’ मग मी दुपारच्या सुट्टीत आजीला ‘मी त्या शाळेत जाणार नाही’ असे ठासून सांगितले. असा शाळा प्रवेशाचा खूप काळ निघून गेला. मी आता आठ वर्षांची झाले. मग माझ्यासाठी ‘नारायण चंदावरकर शाळा’ निश्चित झाली. मुख्याध्यापकांनी नाव विचारून माहिती घेणारे प्रश्न विचारले. वाचायला लावले. गणितं सोडवायला सांगितली. माझे काही चुकले. नंतर ते म्हणाले, “हिची भाषा पाचवीची आहे आणि गणित मात्र तिसरीचं आहे. मी हिला चौथीत घालतो.” आणि मी चौथीत गेले. शिक्षक आले. पाठीवर हात फिरवला. मला कविता म्हणण्यास सांगण्यात आले. मी कविता म्हटली. शिक्षकांनी कौतुक केले. विद्यार्थ्यांनी टाळ्या वाजविल्या. मी आजीला म्हटले, “याच शाळेत मला घाल.”

चित्रा नाईक

ज्येष्ठ शिक्षणतज्ज्ञ

चित्रा नाईकांना आवडलेली शाळा आपणही निर्माण करू या.

संदर्भ - आठवणीतील शाळा आणि शिक्षक

प्रकाशक - महाराष्ट्र राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद, पुणे ३०.

अकोल्यातील प्रयोग

अहमदनगर जिल्ह्यातील अकोले हा आदिवासी (समूहाचा) तालुका म्हणून ओळखला जातो. या तालुक्यातील काही पालकांनी शाळाबाह्य मुले दाखल करताना शिक्षकांना अडचणी निर्माण केल्या आहेत असे समजताच गटशिक्षणाधिकारी, पोलीस निरीक्षक, तहसीलदार, गटविकासाधिकारी, सरपंच यांच्याद्वारे मुले दाखल करण्याचा प्रयत्न केला. प्रत्येक अधिकाऱ्याने आपल्या यंत्रणा पालकांपर्यंत पाठवून त्यांचे प्रबोधन केले. शिक्षण हक्क कायदा समजावून सांगितला. आवाहन करणाऱ्या सर्वांच्या स्वाक्षरीचे पत्र पालकांना पाठविले आणि प्रयत्न करूनही एखाद्या पालकाने नकार दिला तर अधिकाऱ्यांनी पोलीस पाठवून त्या पालकांशी चर्चा करून कायद्याची अंमलबजावणी केली. मुलांचा शिक्षणाचा हक्क अबाधित ठेवण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्यामुळे मोठ्या प्रमाणावर मुले शाळेत दाखल झाली.

नापास मुलाला पद्मश्री

मुले नापास झाली, शाळा सोडून गेली आणि आता ती पुन्हा शाळेत आली तरी ती कर्तृत्वाचे शिखर सर करू शकतात, पण शिखर सर करण्यात तुमचे प्रयत्न महत्त्वाचे! अहो, मधू मंगेश कर्णिक यांच्यासारखे महान साहित्यिक चौथीत नापास झाले होते. पण त्यांनीच मराठी भाषेची सेवा करताना ७१ विविध पुस्तकांचे लेखन केले. अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलनाचे अध्यक्षपद भूषविले. त्यांच्या या कर्तृत्वाचा गौरव म्हणून भारत सरकारने पद्मश्री देऊन त्यांना सन्मानित केले. आपल्या वर्गात दाखल झालेल्या मुलात क्षमता असते, ती क्षमता ओळखून विकसित करणारे **गुरुजी हवेत आणि पालकही!** आपण या मुलांसाठी एक प्रकाशबेट निर्माण करू या! ही मुले आज काजव्यासारखी वाटतील, पण उदचा प्रकाशयात्री ठरतील; तेव्हा आपलीच हृदये भरून येतील. पण त्यासाठी आज आपल्या हृदयातील मायेने या मुलांना ओलेचिंब करायलाच हवे.

शाळाबाह्य मुले (बालरक्षक चळवळ)

बालकांचा मोफत आणि सक्तीचा शिक्षणाचा अधिकार अधिनियम २००९, राज्यात दि. १ एप्रिल २०१० रोजी कार्यान्वित झाली आहे. सदर कायद्याने ६ ते १४ वयोगटातील प्रत्येक बालकास शाळेत प्रवेश देणे, त्याला दर्जेदार शिक्षण मिळणे हा बालकांचा हक्क कायद्याने प्राप्त झाला आहे. तरीही राज्यात आजही अनेक बालके विविध कारणांमुळे शाळाबाह्य आहेत हे वास्तव नाकारून चालणार नाही.

जलद प्रगत शैक्षणिक महाराष्ट्र शासन निर्णय दि. ९ जानेवारी २०१७ नुसार बालरक्षक संकल्पना अस्तित्वात आली. त्यानुसार ६ ते १४ वयोगटातील शाळाबाह्य मुलांच्या शिक्षणासाठी स्वेच्छेने व स्वयंप्रेरणेने काम करण्यास इच्छुक असणाऱ्या शिक्षकांनी लिंकद्वारे नावनोंदणी केली आहे. सदर शासन नियमानुसार प्रत्येक तालुक्यासाठी दोन बालरक्षक समन्वयक, शहर साधन केंद्रासाठी पाच बालरक्षक समन्वयक व आदिवासी बहुल केंद्रासाठी दोन बालरक्षक समन्वयक असे एकूण २८७० बालरक्षक समन्वयक महाराष्ट्रात काम करीत आहेत. समता विभागाने यासाठी मोठ्या प्रमाणावर प्रयत्न केले आहेत.

“शासन व्यवस्थेत काम करून, सरकारी वेतन घेऊन संवेदनशीलतेने मुलांच्या शिक्षणाप्रती उच्च बांधिलकी असलेली आणि झपाटून काम करणारी व्यक्ती म्हणजे बालरक्षक होय.” ज्या शाळांमध्ये गुणवत्तापूर्ण शिक्षण दिले जाते तेथील मुले शाळाबाह्य होत नाहीत. म्हणून गुणवत्तापूर्ण शिक्षण देणे हे बालरक्षक चळवळीचे अंतिम उद्दिष्ट आहे. शाळेत नियमित उपस्थित न असणाऱ्या, कधीही शाळेत दाखल नसलेल्या, स्थलांतरित होऊन जाणाऱ्या, परराज्यातून स्थलांतरण होऊन येणाऱ्या बालकांच्या शैक्षणिक समस्या बालरक्षक सोडवीत आहेत. तसेच ज्या कारणांमुळे मुलांना शाळेत येण्याबाबत समस्या आहेत, त्या सर्व आव्हानांवर बालरक्षक गाव पातळीवर उपाययोजना करीत आहे. शाळा पातळीवर अध्ययन-अध्यापन पद्धतीत सुधारणा करण्यासाठी शिक्षण विभाग व जिल्हा शिक्षण व प्रशिक्षण संस्था शिक्षकांना मदत करीत आहे. स्थलांतरित होणाऱ्या मुलांसाठी शिक्षण हमी कार्डचा (education guarantee card) वापर करून बालकांना शिक्षण प्रवाहात टिकवून ठेवण्यात येत आहे. शहरी, ग्रामीण व आदिवासी क्षेत्रातील मुलांच्या शैक्षणिक समस्या जाणून घेऊन पालकांचे समुपदेशन करणे, मुलांना भावनिक व मानसिक आधार देऊन मुलांना शाळेत येती, टिकती व शिकती करण्यासाठी बालरक्षकांची भूमिका महत्त्वाची ठरत आहे. शाळा, शिक्षक, शाळा व्यवस्थापन समिती, गावकरी यांच्यामध्ये मानवीय संबंध दृढ करून बालकांना भयमुक्त वातावरणात शिक्षण देण्यासाठी बालरक्षक चळवळ जोम धरत आहे.

बालरक्षक चळवळीमागील तात्त्विक भूमिका : माणसाने माणसाशी माणसासारखे वागावे व माणसासारखे जगावे या समता आधारित विचारांवर समता विभाग महाराष्ट्रात काम करीत आहे. प्रत्येक मूल शिकू शकते हा विश्वास बालरक्षक चळवळीमधून यंत्रणेला मिळत आहे. याचे उदाहरण द्यायचे झाल्यास, कुमठे बीट, जिल्हा सातारा व ताडाळी बीट, जिल्हा चंद्रपूर येथील १०० टक्के बालकांना भाषा आणि गणित

विषयाच्या मूलभूत क्षमता प्राप्त आहेत. या बीट मधील विशेष गरजा असलेली सर्व बालके आपापल्या अध्ययन शैलीनुसार शिकत आहेत. या पद्धतीने बालरक्षक चळवळ महाराष्ट्रात काम करीत असून १०० टक्के मुले शिक्षणाच्या प्रवाहात आणण्यासाठी प्रयत्न करीत आहे.

शाळेत दाखल झालेल्या शाळाबाह्य मुलांची सांख्यिकीय माहिती पुढीलप्रमाणे -

अ.क्र.	सन	शाळाबाह्य मुले शाळेच्या प्रवाहात दाखल
१	२०१५-१६	८६२०५
२	२०१६-१७	९८१०२
३	२०१७-१८	७४३७२
४	२०१८-१९	४२७६८
५	२०१९-२०	३५३०४

राज्यातील प्रत्येक शिक्षकाने या चळवळीत सक्रिय योगदान देऊन, संवेदनशीलतेने काम केल्यास एकही मूल शाळाबाह्य राहणार नाही. बालरक्षक ही संवेदनशील माणसांची संवेदनशीलतेने चालविलेली, वंचित समूहासाठीच्या शिक्षण प्रवाहाच्या बाहेर असलेल्या बालकांसाठीची चळवळ आहे. या चळवळीत शिक्षण क्षेत्रातील माणसे कार्यरत आहेत. त्याचबरोबर व्यवस्थापन समिती, पालक, शिक्षण क्षेत्रातील अधिकारी देखील या चळवळीत योगदान देऊ लागले आहेत. त्याचबरोबर मिठू आंधळे यांच्यासारख्या संवेदना जपणाऱ्या माणसांनी स्वतःची पदरमोड करीत अनेक बालकांना शिक्षणाच्या प्रवाहात दाखल केले आहे. त्या अर्थाने या चळवळीला लोकचळवळीचे स्वरूप आल्यास राज्य शाळाबाह्य विद्यार्थी मुक्त बनेल. हे ज्या दिवशी घडेल तो दिवस तुमच्या आमच्यासाठी आनंदाचा असेल.

परिशिष्ट - अ
विद्यार्थ्यांचा जीवनवृत्तान्त (Case Study) - नमुना
अ) व्यक्तिगत माहिती

- विद्यार्थ्यांचे नाव : प्रवेश दिनांक :
- जन्म दिनांक : जन्म प्रमाणपत्र क्रमांक :
- जनरल रजि. नं. : आधार ओळखपत्र क्रमांक :
- पत्ता :
- अ) कायमचा :
- ब) पत्रयवहाराचा :
- (सध्याचा)
- संपर्कासाठी दूरध्वनी भ्रमणध्वनी
- मातृभाषा : बोलीभाषा : धर्म : जात : संवर्ग
- **वयानुरूप दाखल मुलाचे संदर्भाने योग्य त्या ठिकाणी (✓) खूण करा.**
कधीच शाळेत गेलेला नाही.
यापूर्वी शाळेत गेलेला आहे.
शाळेत नाव आहे; पण सतत ३० दिवसांपेक्षा अधिक दिवस गैरहजर आहे.
- **यापूर्वी शाळेत गेलेला असल्यास**
शाळेचे नाव व पत्ता : यू डायस क्र.
इयत्ता : शाळा सोडल्याचे वर्ष : विद्यार्थ्यांचा पी. आर. एन. क्रमांक
सरल आयडी
- आवड / कल :
- गरज :
- अपंगत्व आहे काय? : असल्यास स्वरूप :
- चांगल्या प्रकारे करता येत असलेल्या बाबी :
- शाळा बाह्य होण्याचे कारण :

कौटुंबिक माहिती

- वडिलांचे संपूर्ण नाव : व्यवसाय : शिक्षण :
- आईचे संपूर्ण नाव : व्यवसाय : शिक्षण :
- पालकाचे नाव : व्यवसाय : शिक्षण :
- पत्ता कायमचा :
- पत्ता सध्याचा :
- संपर्क क्रमांक :
- कुटुंबाचे उत्पन्न (वार्षिक) : दारिद्र्यरेषेखाली : आहे नाही
- बालकाचे खाते विवरण-
बँकेचे नाव : खाते क्रमांक : आय.एफ.एस.सी.नं.
- भाऊ/बहीण असल्यास संख्या भाऊ बहीण

कुटुंबातील सदस्यांचा तपशील

अ. क्र.	कुटुंबातील सदस्याचे नाव	वय	शिक्षण	सध्या शिकत आहे का?
१.				
२.				
३.				
४.				

- अभिप्राय :
-
-
-

शब्बीर शिकणारच!

नाव शब्बीर सय्यद .. तो कधीच शाळेत गेलेला नाही. पण त्या दिवशी तो सुप्याच्या माध्यमिक शाळेत आला होता. शाळेच्या ड्रेसकोड शिवाय दिसलेला शब्बीर..... आणि त्याचा चेहरा व हावभावच सांगत होते की, वयानुरूप समकक्ष वर्गात प्रवेश घेतलेला असावा. आम्ही त्याला बोलते करण्याचा प्रयत्न केला. आम्ही गप्पांच्या ओघात अनेक प्रश्न विचारत होतो. त्याची काही उत्तरे चुकीची होती पण शब्बीरचा आत्मविश्वास क्षणोक्षणी डोकावत होता. अगदी तीन दिवसांपूर्वीच इयत्ता आठवीच्या वर्गात दाखल झालेल्या शब्बीरला संख्याज्ञानाची कितपत जाण आहे. हे समजून घेण्यासाठी त्याला फळ्यावर लिहिलेल्या संख्या वाचायला सांगितल्या, फळ्यावरील ७,९,२९,२३,५९ या संख्या त्याने वाचल्या, आम्हांला खूप बरे वाटले आमच्यातील शिक्षक जागा झाला. शब्बीरने संख्या वाचल्या, पण त्याला अंकाची स्थानिक किंमत कळते का हे जाणून घेण्याचा आम्ही प्रयत्न केला. फळ्यावर २५३ ही संख्या लिहिली आणि औपचारिक प्रश्नाएवजी तू २५३ रुपये मला कसे देशील असा प्रश्न केला. तो फळ्यांवरील संख्येकडे एकटक पाहत होता, मनातल्या मनात पुटपुटत होता. त्याचे ओठ काही तरी सांगत होते त्याने मग चटकन उत्तर दिले. " १० च्या २५ नोटा व एक रुपयाची तीन नाणी देईल." मी म्हटले "शब्बीर मला १० च्या नोटा नको आहेत. मग कशा देशील?" त्याने डोक्याला हात लावला व म्हणाला, "२० च्या १२ नोटा देईन. १० ची एक नोट व १ रुपयाची ३ नाणी देईन." मी म्हटले "शब्बीर मला १०० च्या नोटा हव्या असतील तर? तो म्हणाला, "१०० च्या दोन नोटा, ५० ची एक नोट २ रुपयाचा ठोकळा व १ रुपयाचे नाणे देईल." या उत्तराने माझे समाधान झाले.

मग त्याला या दोनची किंमत विचारली तर शब्बीर म्हणाला २-म्हणजे २ सुटे पण आहेत तसेच २० पण असू शकतील आणि २०० पण असतील हे उत्तर चुकीचे वाटले. स्थानानुसार किंमत बदलते ही ओळख नाही. पण व्यावहारिक अंगाने त्याला समज होती. याचा अर्थ या मुलाच्या व्यावहारिक अनुभवाच्या कक्षा फारच रुंदावल्या होत्या. पण अडचण होती ती औपचारिक मांडणी आणि जाणिवेची....शब्बीरसारखीच अनेक मुले आहेत. त्यांचे श्रवण, भाषण, तोंडी गणित, तसेच परिसर अभ्यासाचे त्यांचे निरीक्षण चांगले आहे. विचारलेल्या प्रश्नांना तो आत्मविश्वासाने उत्तर देत होता. अशी मुलांसाठी गरज आहे ती त्यांच्याकडील आत्मविश्वास, निरीक्षण शक्ती व अनुभवाची व्याप्ती लक्षात घेऊन औपचारिक मांडणीकडे आणण्याची. यासाठी शिक्षकांनी प्रयत्न करायला हवा.

परिशिष्ट - ब

शैक्षणिक वर्ष
.....
.....

सत्यमेव जयते

शिक्षण हमी पत्रक

विद्यार्थ्याचा फोटो

- विद्यार्थ्याचे संपूर्ण नाव :
- आईचे नाव : जन्म दिनांक :
- भ्रमणध्वनी क्रमांक :
- धर्म : जात : संवर्ग : दिव्यांग :
- मूळ शाळेचे नाव :
- सरल क्रमांक : जन. रजि. नं. :
- आधार क्रमांक :
- शाळेचा यू डायस क्र. :

--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--
- माध्यम :
- पत्ता : मु. पो.
ता. जि.
- १. मुख्याध्यापकांचे नाव : भ्र. क्र.
- २. वर्गशिक्षकांचे नाव : भ्र. क्र.
- स्थलांतरित शाळेचे नाव :
- शाळेचा यू डायस क्र. :

--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--
- माध्यम :
- पत्ता : मु. पो.
ता. जि.
- १. मुख्याध्यापकांचे नाव : भ्र. क्र.
- २. वर्गशिक्षकांचे नाव : भ्र. क्र.
- स्थलांतरित होण्याचा दिनांक :
- नवीन शाळेत रुजू होण्याचा दिनांक :

शैक्षणिक प्रगती नोंद पत्रक

शैक्षणिक वर्ष : इयत्ता :

विषय	मूळ शाळेने भरावे				स्थलांतरित शाळेने भरावे			
	अल्प गुणांची चाचणी १	सत्र-१ श्रेणी	अल्प गुणांची चाचणी २	सत्र-२ श्रेणी	अल्प गुणांची चाचणी १	सत्र-१ श्रेणी	अल्प गुणांची चाचणी २	सत्र-२ श्रेणी
भाषा-१								
भाषा-२								
भाषा-३								
गणित								
परिसर अभ्यास	विज्ञान							
	स.शास्त्र							
कला								
कार्यानुभव								
शा. शिक्षण								
विशेष नोंदी								
छंद, आवड								
वर्गशिक्षक स्वाक्षरी								
मुख्याध्यापक स्वाक्षरी								
पालक स्वाक्षरी								

उपस्थिती दिवस :

महिना	जून	जुलै	ऑगस्ट	सप्टें	ऑक्टो	नोव्हें	डिसें	जाने	फेब्रु	मार्च	एप्रिल	एकूण
कामाचे दिवस												
उपस्थिती												
शिक्षकांची स्वाक्षरी												

आपल्या गावात स्थलांतरण पूर्ण केल्याचा दिनांक :

विशेष नोंदी :

शिक्षण हमी पत्रक भरण्याबाबत दिशानिर्देश

- त्या सत्रात आपल्या शाळेत लागू असलेल्या चाचणीपुरती माहिती भरावी.
- महिना जानेवारी-१, फेब्रुवारी-२, मार्च-३ असे लिहिल्यास जागा पुरेल.
- स्थलांतराच्या कालावधीत विद्यार्थी ज्या महिन्यात ज्या शाळेत शिकत होता त्या शाळेत कामाचे दिवस व उपस्थिती भरावी.
- दोन्ही शाळांनी शिक्षण हमी पत्रकाचे सर्व रकाने अचूक भरावेत.
- शिक्षण हमी पत्रकातील माहितीची सरल प्रणालीतील माहितीवरून पडताळणी करावी.
- शिक्षण हमी पत्रकात दिलेली माहिती पालकांना समजावून सांगावी.

टीप : सदर शिक्षण हमी पत्रक शासन निर्णयानुसार म. रा. शि. प. मुंबई यांच्या १ ऑक्टो. २०१५ च्या पत्रकान्वये असून स्थलांतरित बालकांसाठी उपयोगात आणावयाचे आहे.

परिशिष्ट - क शिक्षणाच्या सार्वत्रिकीकरणासाठी

उद्देश : प्रशिक्षणार्थींना वयानुरूप समकक्ष वर्गात दाखल होणाऱ्या विद्यार्थ्यांबद्दल आत्मीयतेची भावना निर्माण होण्यासाठी पुढील बाबींची जाणीव करून देणे.

- १) शिक्षण आणि प्रगती यांचा जवळचा संबंध आहे.
- २) प्रत्येक मूल शिकू शकते.
- ३) पूर्वज्ञानाचा संबंध जोडून नवीन गोष्ट शिकणे सुलभ जाते.
- ४) शाळाबाह्य मुलांना शिक्षण प्रवाहात आणणे, हे त्यांचे जीवन बदलविणारे व पवित्र काम आहे.

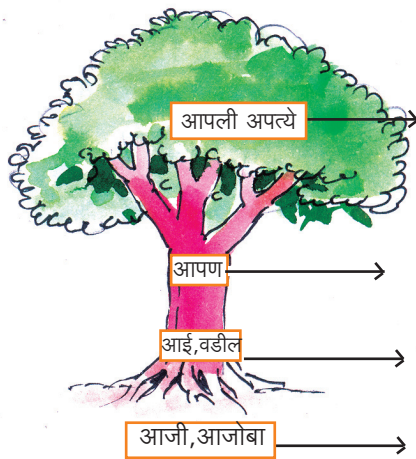
साहित्य : एल. सी. डी.

कार्यपद्धती :

कृती १)

प्रशिक्षक प्रशिक्षणार्थींकडून, 'शिक्षण घेणारी आपली कितवी पिढी आहे?' या प्रश्नाचे उत्तर स्वीकारून पुढील कृती घेतात-

प्रशिक्षक खालील 'कुटुंब वृक्षाचे चित्र' एल. सी. डी. वर दाखवितात. त्यांची माहिती देऊन प्रशिक्षणार्थींना त्यांच्या कुटुंबीयांच्या आर्थिक, सामाजिक परिस्थितीवर शिक्षणाचा काय परिणाम झाला? याचे मुद्दे पुस्तिकेत लिहिण्यास सांगतात व त्यावर चर्चा घेतात.

शिक्षण	कुटुंबाची स्थिती कशी होती? आहे? असेल?	
	सामाजिक	आर्थिक

कृती : २

प्रशिक्षक प्रशिक्षणार्थींना स्वतःविषयी व त्याच्या माहितीमधील अशिक्षित व्यक्तीविषयी पुढील तुलनात्मक कार्यतक्ता भरण्यास सांगतात.

कार्यतक्ता क्र. २

अ.क्र.	तुलना करावयाच्या बाबी	प्रशिक्षणार्थीचे नाव	अशिक्षित व्यक्तीचे नाव
१.	बालपणीची कुटुंबाची आर्थिक स्थिती		
२.	सध्याची कुटुंबाची आर्थिक स्थिती		
३.	सामाजिक स्थिती		
४.	कौटुंबिक जीवन		
५.	आत्मविश्वास		
६.	व्यक्तिमत्त्व विकास		
७.	मुलांच्या भविष्याचा विचार		
८.	जीवनातील आनंद		
९.			
१०.			

वरील बाबींच्या आधारे शिक्षण व प्रगतीचा जवळचा संबंध स्पष्ट करतात.

कृती : ३

प्रशिक्षक : वाढ व विकास उपपत्तीच्या आधारे पुढील स्पष्टीकरणातून प्रत्येक मूल शिकू शकते या मुद्द्यांवर संकलन करतात.

स्पष्टीकरण : जगातील प्रत्येक मूल मग ते प्रगत वा अप्रगत देशांतील असो, वाढीच्या व विकासाच्या विविध टप्प्यांतून जातच असते.

☞ जर सर्व बालकांचे वाढीचे व विकासाचे टप्पे सर्वसाधारणतः सारखेच असतील तर काही मुले शिकू शकतात व काही शिकू शकत नाहीत असे म्हणता येईल का ?

प्रत्येक मूल शिकू शकते तर आपण त्यांना शिकण्याची संधी उपलब्ध करून द्यायला हवी.

कृती : ४

प्रशिक्षक – नियमित वर्गात असणारे आणि वयानुरूप वर्गात दाखल झालेले – यांत तुलना करण्याच्या बाबींचा तक्ता देतात. तक्ता पूर्ण भरून झाल्यावर वयानुरूप दाखल मुलांना पूर्वज्ञानाचा उपयोग नवीन शिकण्यास होतो याबाबत चर्चा (संकलन) करतात.

अ.क्र.	तुलना करावयाच्या बाबी	नियमित वर्गातील विद्यार्थी	वयानुरूप दाखल विद्यार्थी
१.	सामाजिक समायोजन		
२.	संवाद कौशल्य		
३.	वाचनाचे ज्ञान/कौशल्य		
४.	लेखनाचे ज्ञान/कौशल्य		
५.	व्यवहारी गणिती ज्ञान		
६.	इतर शैक्षणिक विषयांचे ज्ञान (इतिहास, भूगोल, विज्ञान, ना.शा.) इ.		
७.	इतर		

संकलन – प्रशिक्षक पुढील मुद्द्यांच्या आधारे संकलन करतात.

- शिक्षण हे आपल्या व कुटुंबाच्या आर्थिक, सामाजिक स्थितीत सुधारणा घडवून आणण्याचे प्रभावी माध्यम आहे.
- शिक्षण आणि प्रगती यांचा जवळचा संबंध आहे, किंबहुना प्रगती होण्यासाठी शिक्षण उपयोगी आहे.
- प्रत्येक मुलाच्या वाढीचे व विकासाचे टप्पे सर्वसाधारणतः सारखे असल्यामुळे प्रत्येक मूल शिकू शकते. त्यामुळे कायद्याने बंधनकारक आहे म्हणून नव्हे, तर मुलाच्या जीवनात बदल घडवून आणणारे 'शिल्पकार' आपण व्हायला हवे.
- पूर्वज्ञानाशी सांगड घालणारे, त्यांच्या दैनंदिन जीवनाशी समायोजन साधणारे विशेष शिक्षण दिल्यास वयानुरूप दाखल मुलांचे शिकणे सुलभ होईल.
- शाळाबाह्य मुलाला शाळेत वयानुरूप दाखल करणे, हे कायद्याने बंधनकारक आहेच. परंतु त्यांना शिकण्याची संधी देत समाजाचा जबाबदार घटक बनण्यास मदत करणे हे पवित्र काम असून ती आपली व्यावसायिक व सामाजिक बांधिलकी आहे.

परिशिष्ट - ड : एकात्मिक अध्ययनासाठी विशेष उपक्रम

एकात्मिक अध्ययनासाठी विशेष उपक्रम : रोहन हा इयत्ता पाचवीत शिकतो. तो शळेपासून ३ किलोमीटर दूर राहतो. तो खूप बोलका आणि जिज्ञासू आहे. विविध ठिकाणच्या शेतकऱ्यांना भेटून व प्रश्न विचारून त्याने काय माहिती घेतली ते जाणून घेऊ या. या उपक्रमातून भाषा, गणित, विज्ञान, भूगोल या विषयांचे एकात्मिक अध्ययन कसे घडले ते पाहा.

रोहनने विचारलेले प्रश्न	सखाराम	तुकाराम	बायजाबाई
<ul style="list-style-type: none"> ● तुम्हांला किती जमीन आहे? ● तुम्हांला जमीन कशी मिळाली? ● तुम्ही मशागतीसाठी काय वापरता? ● मशागत म्हणून काय करता? ● तुमची शेती कशी आहे? ● शेतीसाठी कोणती अवजारे आहेत? ● शेतीसाठी लागणारे पाणी कोठून मिळते? ● शेतीला पाणी किती काळ मिळते? ● शेतात तुम्ही कोणती पिके घेता? ● भाज्या कोणत्या पिकविता? ● तुमच्याकडे कोणती फळे जास्त पिकतात? 	<p>४ एकर</p> <p>वडिलोपार्जित मिळाली.</p> <p>मशागतीसाठी बैल, ट्रॅक्टरचा वापर करतो.</p> <p>नांगरणी, पेरणी, निंदणी, खुरपणी, सोंगणी, मळणी</p> <p>नांगर, पाभर, टिकाव, फावडे, इ. विहीर/धरण</p> <p>बागायती</p> <p>वर्षभर</p> <p>ऊस, द्राक्षे, केळी, पानमळा.</p> <p>भाज्या पिकवित नाही.</p> <p>द्राक्षे, केळी, चिक्कू, संत्री, मोसंबी</p>	<p>२ हेक्टर</p> <p>स्वतः खरेदी केली.</p> <p>ट्रॅक्टरचा वापर करतो.</p> <p>नांगरणी, पेरणी, निंदणी, खुरपणी, सोंगणी, मळणी</p> <p>टॅक्टरसाठीचा नांगर, पेरणी यंत्र धरण/बोअरवेल टिकाव. इ.</p> <p>आठमाही</p> <p>८ महिने</p> <p>गहू, हरभरा, बाजरी, सूर्यफुल, कांदा, लसूण, टोमॅटो, कोबी, फ्लॉवर, बटाटा कापूस, तांदूळ</p> <p>मेथी, करडई, पालक, शेंपू, गवार वांगी, मूळा, घेवडा, कारले, मिरची कोबी, फ्लॉवर, माठ</p> <p>पेरू, डाळींब, कलिंगड, स्टॉबेरी</p>	<p>१५ गुंठे (आर)</p> <p>बक्षीसपत्र म्हणून मिळाली.</p> <p>घरातील माणसे मशागत करतात.</p> <p>नांगरणी, पेरणी, निंदणी, खुरपणी, सोंगणी, मळणी</p> <p>खोरे, खुरपे, कुऱ्हाड, विळा, कुदळ इ.</p> <p>पावसाचे पाणी</p> <p>कोरडवाहू</p> <p>पावसाचे ४ महिने</p> <p>तूर, मूग, सोयाबीन, हरभरा, ज्वारी, मठ</p> <p>शेवगा, तांदूळसा, चुका, हातगा, अळू</p> <p>चिंचा, कवठ, सीताफळ.</p>

रोहनने विचारलेले प्रश्न	सखाराम	तुकाराम	बायजाबाई
<ul style="list-style-type: none"> ● तुम्ही तुमचा माल कोठे विकता? ● तुम्हांला बाजारभाव कसे कळतात? ● तुम्ही शेतीचा माल दूरच्या ठिकाणी कसा पाठवितो? ● तुमचा माल खराब होऊ नये म्हणून तुम्ही काय करता? ● शेती पासून किती उत्पन्न मिळते? ● अधिक उत्पन्नासाठी तुम्ही काय करता? ● शेतीसोबत इतर काही व्यवसाय करता काय? ● पशुपालनाचा काय फायदा होतो? ● तुमचे घर कसे आहे? घराच्या बांध-कामासाठी काय वापरले आहे? ● तुमचे शेत राहत्या घराच्या कोणत्या दिशेला आहे? 	<p>कारखाना, तसेच परदेशांत व मुंबई, दिल्ली, कोलकत्ता या शहरांत पाठवितो.</p> <p>इंटरनेट, दूरदर्शन</p> <p>ट्रक, ट्रॅक्टर, रेल्वे, विमान, जहाज</p> <p>फळावर प्रक्रिया करतो. शीतगृहात ठेवतो.</p> <p>१५ लाख रुपये</p> <p>आधुनिक बियांचा वापर करतो. रासायनिक खताचा वापर करतो. विविध प्रकारच्या कीटक नाशकांची फवारणी करतो.</p> <p>पशुपालन, शेतीमालावर प्रक्रिया करणारे उद्योग, दुग्ध व्यवसाय</p> <p>१) दूध २) शेणखत ३) बायोगॅससाठी शेण मिळते.</p> <p>बंगाला. विटा, दगड, सिमेंट, वाळू लोखंड</p> <p>पूर्वेला</p>	<p>जिल्ह्याच्या, तालुक्याच्या गावांना पाठवितो.</p> <p>वृत्तपत्र</p> <p>ट्रक, ट्रॅक्टर, बैलगाडी, जीप, टम्पो.</p> <p>तात्काळ बाजारात पाठवितो. सरकारच्या साठवणगृहात ठेवतो.</p> <p>१२ लाख रुपये</p> <p>शेणखताचा, गांठूळखताचा व काही रासायनिक खतांचा वापर करतो. कीटक नाशकांची फवारणी करतो.</p> <p>माझा ट्रान्सपोर्टचा व्यवसाय आहे.</p> <p>-</p> <p>घर. विटा, माती, वाळू, कौल, पत्रा लाकूड</p> <p>पश्चिमेला</p>	<p>गावात, बाजारात</p> <p>तोंडी, चर्चेतून</p> <p>सायकल, मोटारसायकल, एस.टी., जीप, बैलगाडी किंवा प्राण्यांच्या मदतीने.</p> <p>रोज बाजारात पाठवितो.</p> <p>१० हजार रुपये</p> <p>शेणखताचा वापर करतो. जमिनीत ताग, पाचट गाडतो.</p> <p>पशुपालन, दुग्धव्यवसाय</p> <p>१) दूध २) खत ३) जळणासाठी गोवरी, मिळते.</p> <p>झोपडी. गवत, भेंडा, बांबू</p> <p>उत्तरेला</p>

रोहनने विचारलेले प्रश्न	सखाराम	तुकाराम	बायजाबाई
<ul style="list-style-type: none"> पण उपदिशा कोणती घरापासून शेत किती दूर आहे? तुमचे शिक्षण किती? तुमच्या घरात कोणकोण आहेत? तुमच्या शेतात कोणत्या औषधी वनस्पती आहेत? तुमच्या शेतात कोणती फुले आहेत? 	<p>ईशान्य ५ किमी इंजिनियर आहे. आजी, आजोबा, आई, बाबा, भाऊ, भावजया, पत्नी, मुले, सुना, नातवंडे व आत्या आहे. तुळस, अडुळसा, पुदिना गुलाब, ऑस्टर, मोगरा, कमळ, ब्रम्हकमळ, डेलिया.</p>	<p>नैऋत्य ४ मैल पदवीपर्यंत आजी, आजोबा, बायको, सासू, सासरे, मुले व मुली व भाचा जांभूळ, हिरडा, बेहडा, आले. जास्वंद, झेंडू, जाई, जुई, निशिंगंध, लिली, गोकर्ण, अबोली, पारिजातक, शेवंती.</p>	<p>वायव्य शेतातच राहतो बारावी स्वतः, नवरा, मुलगा, मुलगी कोरफड, पारसा, कडुनिंब, गवती चहा, निसुडी, टणटणी सदाफुली, चाफा, कोरांटी</p>
या मुलाखतीतून मुले काय शिकतात ?			
<p>गणित</p> <ul style="list-style-type: none"> मापन: एकर, हेक्टर, गुंठे, किलोमीटर, मैल, स्थानिक, लाख, हजार. 	<p>भूगोल</p> <p>मुख्यदिशा, उपदिशा.</p> <ul style="list-style-type: none"> मशागत साधने अवजारे कडधान्य खते साठवण प्रकार बागायती, कोरडवाहू फळे, भाजीपाला, फुले पिके प्रक्रिया उद्योग पशुपालन घर बांधकाम मोठी शहरे 	<p>परिसर अभ्यास</p> <p>पाण्याचे स्रोत : विहीर, धरण, बोअरवेल.</p> <p>प्रसार माध्यमे : इंटरनेट, वृत्तपत्र दूरदर्शन</p> <p>वाहने बायगोस नातेसंबंध औषधी वनस्पती बाजारभाव व्यवसाय</p>	<p>विषयांच्या चौकटीबाहेर</p> <ul style="list-style-type: none"> वैज्ञानिक दृष्टिकोन विकसनास मदत शिक्षणाचे फायदे आधुनिक तंत्रज्ञानाचे फायदे परिसरातील विविधता ग्रामीण विकासाचे बदलते चित्रण मूल्य जैवविविधता नवीन संकल्पना

शाळेतल्या अभ्यासात जो मागे पडतो तो पुढे जाऊन काही तरी करून दाखवितो, असे अनेक वैज्ञानिकांच्या आयुष्यातील कथा वाचल्यावर नेहमीच जाणवते. ब्रिटनचे वैज्ञानिक जॉन गुरडॉन यांना वैद्यकशास्त्राचे नोबेल जाहीर झाले. त्यांनाही त्यांच्या शिक्षकांनी विज्ञानाचा अभ्यास करून वैज्ञानिक होण्याचे स्वप्न बाळगून वेळ वाया घालवू नकोस, असा प्रेमाचा सल्ला दिला होता. त्यांनी आज्ञाधारक विद्यार्थ्यांप्रमाणे तो मानला असता, तर आज आपण एका वेगळ्या संशोधकाला मुकलो असतो.

गुरडॉन यांच्या केंब्रिज येथील संशोधन कार्यालयात आनंदाचा सोहळा होता. तेथे त्यांचे जीर्ण झालेल्या कागदावरचे शाळेतील प्रगतिपुस्तक भिंतीवर लावले होते, असे वेलकम ट्रस्टने सांगितले. तेथे गुरडॉन हे अगोदर काम करीत होते. त्यांच्या प्रगतिपुस्तकात म्हटले आहे की, गुरडॉनला वैज्ञानिक बनावचे आहे, पण त्याची ही कल्पना फार खुळचट आहे. त्याने विज्ञानाचा अभ्यास करण्यात वेळ वाया घालवू नये, शिक्षकांचा वेळ वाया घालवू नये. त्याच्या शाळाशिक्षकांचे हे मूल्यमापन गुरडॉन यांनी खोटे ठरविले. त्यांनी विज्ञानावर खरे प्रेम केले अन् विज्ञानानेही त्यांना नोबेलचे मानकरी केले.

कर्तृत्ववान माणसाला नशीबसुद्धा साथ देते असे म्हणतात, तसे काहीसे गुरडॉन यांच्याबाबतीत झाले. ९० टक्के वेळा हवे तसे घडत नाही, पण जेव्हा ते घडते तेव्हा संधी सोडायची नसते, असेच त्यांचे तत्त्व आहे. त्यांच्या त्या प्रगतिपुस्तकात शिक्षकांनी लिहिले आहे, की जॉन नीट लक्ष देत नाही, पण तो जे करतो ते मन लावून करतो, त्यामुळेच तर गुरडॉन यांना नोबेल मिळाले.

गुरडॉन, यामानाका यांना वैद्यकशास्त्राचे नोबेल

स्टॉकहोम : परिपक्व व विशेष पेशींचे रूपांतर मूलपेशीत करण्याचे तंत्र शोधून काढण्याच्या ब्रिटनच्या जॉन गुरडॉन आणि जपानच्या शिन्या यामानाका यांना यंदाचे वैद्यकशास्त्राचे नोबेल पारितोषिक जाहीर करण्यात आले. मूलपेशी संशोधनासाठी यामानाका हे गेली काही वर्षे नोबेल पारितोषिकाच्या दावेदारात होते; आता त्यांच्या संशोधनावर शिक्कामोर्तब झाले आहे. या दोघांच्या संशोधनामुळे मानवी रोगांवरील मूलपेशी उपचारांत एक नवी आशा निर्माण झाली आहे.

बालकांचा मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा अधिकार अधिनियम, २००९ नुसार शाळाबाह्य मुलांना वयानुरूप समकक्ष वर्गात प्रवेश दिलेला आहे. प्रवेश घेतलेल्या वर्गात या मुलांचे समायोजन होण्यासाठी त्यांच्या पूर्वज्ञानाची पडताळणी करून त्यांना आवश्यक त्या मूलभूत क्षमता/कौशल्ये प्राप्त करून देण्यासाठी, या मुलांना विशेष शिक्षण द्यावयाचे आहे. त्यासाठी परिषदेने पाठ्यक्रम तयार केलेला आहे.

मुलांना द्यावयाच्या विशेष शिक्षणाची कार्यपद्धती शिक्षकांना अवगत होण्यासाठी परिषदेच्यावतीने जिल्हा शिक्षण प्रशिक्षण संस्थेमार्फत शिक्षकांसाठी प्रशिक्षण आयोजित करण्यात येत आहे. त्याची वैशिष्ट्ये खालीलप्रमाणे

वयानुरूप दाखल मुलांचे विशेष शिक्षण : वैशिष्ट्ये

वयानुरूप समकक्ष वर्गात प्रवेश घेतलेल्या मुलांसाठी विशेष शिक्षण पाठ्यक्रमाचे विकसन.

मूलभूत कौशल्ये केंद्रस्थानी ठेवून मुलांच्या पूर्वानुभवास प्राधान्य देऊन भाषा व गणित विषयांच्या पाठ्यक्रमाची रचना.

मुलांचे विशेष शिक्षण तसेच अध्ययनातील अनुशेष भरून काढणे, स्वयंअध्ययन, सराव, दृढीकरण यांसाठी विद्यार्थी मित्र भाषा व गणित या स्वतंत्र पुस्तिकांची निर्मिती.

विद्यार्थ्यांना रंजक वाटणाऱ्या व हाताळायला सुलभ असणाऱ्या आणि अध्ययनात रुची वाढविणाऱ्या पुस्तिका.

विशेष शिक्षणासाठी अध्ययन साहित्य निर्मिती व वापराबाबत दिशादर्शन.

मुलांच्या समायोजनासंबंधी भावनिक व विद्याविषयक हाताळणीचे मार्गदर्शन.

अध्ययन स्तर निश्चित करून अध्ययनातील अनुशेष भरून काढण्यासाठी आशय संक्रमणाची कार्यपद्धती व मूल्यमापनाबाबत मार्गदर्शन.

विशेष शिक्षणात शिक्षक, मुख्याध्यापक, पर्यवेक्षीय यंत्रणा, शाळा व्यवस्थापन समिती व समाज यांच्या जबाबदारी संबंधीचे निर्देश.

संदर्भ सूची

- बेडगे अ. मु., संपादक, (२००६), प्राथमिक शिक्षण अभ्यासक्रम २००४, प्रथम आवृत्ती, महाराष्ट्र राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद, पुणे ३०
- नागपुरे व. रा., संपादक, प्राथमिक शिक्षण अभ्यासक्रम-१९८८ चौथी आवृत्ती, महाराष्ट्र राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद, पुणे ३०
- डॉ. साळुंके श्रीधर, संपादक, (२०१०), सातत्यपूर्ण सर्वकष मूल्यमापन - शिक्षक मार्गदर्शिका-प्रथम आवृत्ती, महाराष्ट्र राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद, पुणे ३०
- डॉ. साळुंके श्रीधर, संपादक, (२०११), सातत्यपूर्ण सर्वकष मूल्यमापन - शिक्षक मार्गदर्शिका भाग-२, प्रथम आवृत्ती, महाराष्ट्र राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद, पुणे ३०
- डॉ. साळुंके श्रीधर, संपादक, (२०११), सातत्यपूर्ण सर्वकष मूल्यमापन - शिक्षक मार्गदर्शिका भाग-३, प्रथम आवृत्ती, महाराष्ट्र राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद, पुणे ३०
- जरग नामदेवराव, संपादक, (२०१२), वयानुरूप समकक्ष वर्गात प्रवेश घेतलेल्या मुलांच्या विशेष शिक्षणासाठी, प्रथम आवृत्ती, महाराष्ट्र राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद पुणे ३०
- उपचारात्मक अध्यापन-शिक्षक हस्तपुस्तिका, मुंबई महाराष्ट्र प्राथमिक शिक्षण परिषद, मुंबई - ४
- पवार सु. ना., (२००८) स्वाध्याय पुस्तिका, मुंबई पाठ्यपुस्तक निर्मिती व मंडळ, मुंबई - २४
- जरग नामदेवराव, संपादक, (२०१२) विद्यार्थी वाचन कार्ड संच, प्रथम आवृत्ती, महाराष्ट्र राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद, पुणे ३०
- डॉ. करंदीकर सुमन (२०११) आकलनाची समजूत, प्रथम आवृत्ती, पुणे, 'आपणच'
- डॉ. काळपांडे वसंत, संचालक, (२०११) (क्रमिक पाठ्यपुस्तके) - चौथे पुनर्मुद्रण, पुणे पाठ्यपुस्तक निर्मिती मंडळ, मुंबई २४
- डॉ. साळुंके श्रीधर, संपादक, (२०११) जीवन कौशल्य शिक्षक मार्गदर्शिका भाग१/२, प्रथम आवृत्ती, महाराष्ट्र राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद, पुणे ३०
- मराठे एम. जी., संपादक (२००५), उपचारात्मक अध्यापन प्राथमिक शिक्षकांसाठी हस्तपुस्तिका, प्रथम आवृत्ती, महाराष्ट्र राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद, पुणे ३०
- मराठे एम. जी., संपादक (२००२), महात्मा फुले शिक्षण हमी योजना-केंद्र स्वयंसेवक हस्तपुस्तिका प्रथम आवृत्ती, महाराष्ट्र राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद, पुणे ३०
- नाईक चित्रा, संपादक (१९८७), पर्यायी शिक्षण मार्गदर्शिका, प्रथम आवृत्ती, पुणे, इंडियन इन्स्टिट्यूट ऑफ एज्युकेशन.

- नाईक चित्रा, संपादक (१९८७), अनौपचारिक प्राथमिक शिक्षण पाठ्यक्रम, प्रथम आवृत्ती, पुणे, इंडियन इन्स्टिट्यूट ऑफ एज्युकेशन.
- राष्ट्रीय अभ्यासक्रम आराखडा २००५ (२००९) पुनर्मुद्रण; राष्ट्रीय शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद.
- मराठे एम. जी., संपादक (२००२) महात्मा फुले शिक्षण हमी योजना, केंद्र स्वयंसेवक हस्तपुस्तिका, प्रथम आवृत्ती पुणे, महाराष्ट्र राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद.
- महात्मा फुले शिक्षण हमी केंद्र मार्गदर्शिका
- आर. टी. ई. अधिनियम २००९
- १०० दिवसांची शाळा (ज्ञानप्रबोधिनी, पुणे)
- सेतूशाळा अभ्यासक्रम
- कस्तुरबा गांधी बालिका विद्यालय (KGBV) शिक्षण मार्गदर्शिका
- 'प्रथम' संस्थेचा Read India Project
- वाचन-लेखन प्रकल्प शिक्षक मार्गदर्शिका
- आनंददायी वाचन केंद्री भाषा शिक्षण- हस्तपुस्तिका
- आनंददायी गणित शिक्षक मार्गदर्शिका
- वयानुरूप समकक्ष वर्गात प्रवेश घेतलेल्या मुलांच्या विशेष शिक्षणासाठीचा अभ्यासक्रम २०१२.

अध्ययन स्तर निश्चिती - नोंदी

वर्गात मूल दाखल झाल्यानंतर आपण अनौपचारिक चर्चेतून तसेच अध्ययन निश्चितीच्या चाचण्यांच्या माध्यमातून अध्ययन स्तर ठरवावा. अध्ययन स्तरासंबंधाने मत नोंदविताना मूल ज्या इयत्तेत दाखल झाले आहे त्या इयत्तेतील अपेक्षित क्षमता-कौशल्यास आधार मानून मत नोंदवावे. संबंधित मुलाची पुढील स्थिती संभवते. (१) मूल त्या स्तरापर्यंत नाही. (२) त्या स्तरातील काही अंशी येते. (३) त्या स्तरातील संपादन आहे.

मत नोंदविताना पुढील संकेत तक्त्यात नोंदवावेत. मुलाचे संपादन नसल्यास संबंधित रकान्यात ठिपका (.) द्यावा. संपादन अंशतः असल्यास पोकळ गोल (○) द्यावा. संपादनाची खात्री झाल्यानंतर पोकळ गोल भरीव (●) करावा. प्रगतीचा आढावा घेतल्यानंतर संकेतांचा गोषवारा तक्त्याखाली नोंदवावा.

विशेष शिक्षणाच्या तासिकांमध्ये अध्ययन अध्यापनाचे वेळी वरचेवर प्रगतीची खात्री झाल्यानंतर याच तक्त्यातील माहिती संकेताच्या मदतीने अद्ययावत करावी.

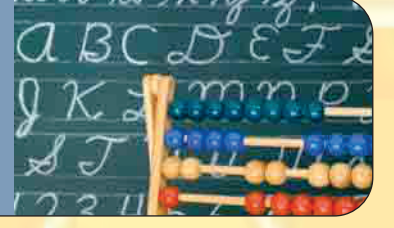
मुख्याध्यापकांनी आढावा घेत असताना तक्त्यामधील संकेतांतील गोषवाक्यातील बदल म्हणजेच प्रगती होते की नाही याची दखल या साधनाच्या माध्यमातून द्यावी.

श्रेयनामावली

अ.क्र.	नाव	शाळा/कार्यालय नाव आणि पत्ता
१.	श्री. अजयकुमार फुंदे	अधिव्याख्याता, राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद, महाराष्ट्र, पुणे.
२.	श्री. संदीप वाक्चौरे	सहायक शिक्षक, जि. प. प्राथ. शाळा कोंची, ता. संगमनेर, जि. अहमदनगर.
३.	श्रीमती वृंदा कुलकर्णी	निवृत्त पर्यवेक्षिका.
४.	श्री. श्रीधर नागरगोजे	विषय सहायक, जि. शि. प्र. सं. बीड
५.	श्रीमती शुभदा पाटणकर	सहशिक्षक, जि. प. प्राथ. शाळा नांदेड, ता. हवेली, जि. पुणे.
६.	श्रीमती सुमीता मार्टिन	निवृत्त मुख्याध्यापिका, पुणे.
७.	श्री. सुनील बावीस्कर	अधिव्याख्याता, जि. शि. प्र. सं. नाशिक.
८.	श्रीमती दिपाली चव्हाण	पदवीधर शिक्षक/सह शिक्षक, बाल जीवन विकास प्राथ. शाळा भवानी पेठ, पुणे.
९.	श्री. प्रदीप गोडसे	सहशिक्षक, जि. प. प्राथ. शाळा गणेशवाडी, ता. अनंतपाळ, जि. लातूर.
१०.	श्री. चंदन कुलकर्णी	सहायक प्रकल्प अधिकारी, पंचायत समिती आंबाजोगाई, जि. बीड.
११.	श्री. सचिन वाडकर	सहशिक्षक, मनपा शाळा, पुणे.
१२.	श्रीमती रजनी म्हैसाळकर	निवृत्त, मुख्याध्यापक.
१३.	श्री. अ. मलिक अकदार	सहशिक्षक, नवनिहाल उर्दू प्राथमिक शाळा जि. नांदेड.
१४.	श्री. फयोजोदिन शेख	विषय सहायक, जि. शि. प्र. सं. जालना.
१५.	श्री. कमलोद्दीन काझी	सहशिक्षक, जि. प. उर्दू शाळा, जालना.
१६.	डॉ. मो. अब्दुल राफे	सहशिक्षक, मदिना तुल उलूम प्रा. मुलांचे, लालबाडा, नांदेड.
१७.	श्री. समीर अशोक जाधव	पिंपळगाव हायस्कूल, ता. निफाड, जि. नाशिक.
१८.	श्री. संदीप पाटील	विषय सहायक, जि. शि. प्र. सं. नंदुरबार.
१९.	श्रीमती दीपा बोरकर	विषय सहायक, जि. शि. प्र. सं. फलटण, जि. सातारा.
२०.	श्रीमती पल्लवी इंगोले	विषय सहायक, जि. शि. प्र. सं. रत्नागिरी.
२१.	श्रीमती श्रद्धा सुनिल नागोटकर	सहशिक्षिका, जि. प. प्राथ. शाळा, औंढे खु., ता. मावळ, जि. पुणे.
२२.	श्री. कानिफनाथ साठे	सहशिक्षक, जि. प. प्राथ. शाळा, तरटेवाडी, ता. श्रीगोंदा, जि. अहमदनगर.
२३.	श्री. आनंद उत्तमराव मठपती	सहशिक्षक, जि. प. प्राथ. शाळा, गोन्द्री, ता. औसा, जि. लातूर.
२४.	श्रीमती प्रतिभा लोखंडे	सहशिक्षक, स्व. साखळे गुरुजी मनपा शाळा, नागपूर.

काय आहेत पायाभूत साक्षरता आणि संख्याज्ञान क्षमता?

पायाभूत भाषा आणि साक्षरता

- **मौखिक भाषा विकास** : वाचन आणि लेखन क्षमतेच्या विकसनासाठी मौखिक अनुभव फार महत्त्वाचे आहेत.
- **ध्वनीबाबत जाणीव जागृती** : या घटकात भाषेतील विविध शब्दांचा अर्थपूर्ण वापर होत असताना, त्या शब्दाची जाणीव, यमकाची जाणीव आणि ध्वनीबाबत जाणीव या क्षमता अंतर्भूत आहेत.
- **विसांकेतीकरण (Decoding)** : या घटकात छपाईबाबत जाणीव जागृती, अक्षरज्ञान, विसांकेतीकरण (Decoding) आणि शब्द ओळख यांबाबतच्या क्षमता अंतर्भूत आहेत.
- **शब्दसंग्रह** : या कार्यक्षेत्रात मौखिक शब्दसंग्रह, वाचन/लेखन शब्दसंग्रह आणि रूपकात्मक विश्लेषण करणे या क्षमता अंतर्भूत आहेत.
- **आकलनात्मक वाचन** : या कार्यक्षेत्रात मजकुराचे समजपूर्वक आकलन आणि त्यातील माहितीची पुनर्प्राप्ती त्याचबरोबर मजकुराचे विश्लेषण करणे या क्षमता अंतर्भूत आहेत.
- **ओघवते वाचन** : या कार्यक्षेत्रात मजकुराचे अचूक, योग्य गतीने, आरोहा अवरोहासह वाचन आणि विद्यार्थ्यांना लिखित मजकुराचे अर्थ समजून घेण्यासाठीची क्षमता प्राप्त करणे.
- **छापील मजकुराची जाण** : या कार्यक्षेत्रात विद्यार्थ्यांची आकलन क्षमता विकसित करण्यासाठी मुलांना विविध प्रकारच्या छापील मजकुराचा समृद्ध वातावरणाचा अनुभव देणे गरजेचे आहे.
- **लेखन** : या कार्यक्षेत्रात अक्षर लेखन क्षमता आणि अभिव्यक्त होण्यासाठी अक्षर लेखन आणि शब्द लेखनाची क्षमता अंतर्भूत आहे.
- **वाचन संस्कृती/वाचनाकडे कल निर्माण करणे** : विविध प्रकारची पुस्तके आणि इतर वाचन साहित्यात विद्यार्थ्यांना गुंतवून ठेवण्यासाठी प्रेरणा देणे अंतर्भूत आहे.

पायाभूत संख्याज्ञान आणि गणिती कौशल्ये :

- पायाभूत संख्याज्ञान म्हणजे दैनंदिन जीवनातील समस्या सोडविण्यासाठी साध्या संख्यात्मक संकल्पनांचा उपयोग व त्यामागील कार्यकारणभाव देण्याची क्षमता होय. संख्या व संख्यापूर्व संबोध, तुलना करण्याचे ज्ञान व कौशल्य, क्रम लावणे, वर्गीकरण आणि आकृतिबंध ओळखणे यांचे विकसन यांना प्राथमिक स्तरावरील वर्गात गणित अध्ययनाचा पाया समजला जातो.

प्राथमिक स्तरावरील गणिताचे महत्त्वाचे पैलू व घटक :

- **संख्यापूर्व संबोध** : मोजणे आणि संख्याप्रणाली समजून घेणे.
- **संख्या आणि संख्यांवरील क्रिया** : गणिती तंत्रावर प्रभुत्व मिळविण्यासाठी संकेतांचे अध्ययन करणे गरजेचे आहे जसे की, संख्या लिहिण्यासाठी दशमान पद्धतीचा वापर.
- **मापन** : लांबी, वजन, धारकता, वेळ आणि तापमान यांचे अचूक मापन करणे यांचा समावेश होतो.
- **आकार आणि अवकाशीय संबोधांचे आकलन** : आकार आणि अवकाशीय संबोधांचे आकलन हे गणिताचे एक क्षेत्र असून त्यात आकार, स्थान, दिशा, गती किंवा हालचाल यांचा समावेश होतो. आपण ज्या जगात वावरतो, त्याचे वर्गीकरण करण्यास आणि वर्णन करण्यास हे क्षेत्र आपल्याला मदत करते.
- **आकृतिबंध** : आकृतिबंध हा गणिताच्या अभ्यासातील महत्त्वाचा घटक. रोजच्या जीवनात व गणितात विविध प्रकारचे आकृतिबंध आढळतात. नवीन आकृतिबंध तयार करणे, आकृतिबंधाची रचना व वर्णन, आकृतिबंध ओळखणे, आकृतिबंधाचा विस्तार या बाबींचा समावेश या घटकात होतो.

(संदर्भ : निपुण भारत डॉक्युमेंट)

